

Р. А. Қаратабанов, Г. А. Қуанишева,
Ж. Р. Байметова, К.М. Джаналеева

8

География

8-СИНФ
2-қисм

Навигатор

– Географик ахборот манбалари билан ишлаш

– Моделлаштириш

– Тадқиқот

– Күргазмалаштириш

– Географик номенклатура

– Хариталар билан ишлаш

– Натижаларни бағолаш

– Дафтарда ишлаш

– Юқори мурқабликдаги топшириқ

1,2...

Қаратабанов Р.А. ва бошқалар

География. Умумий таълим берувчи мактабларнинг 8-синф ўқувчилар учун. 2-қисм. / Р.А. Қаратабанов, Г.А. Қуанишева, Ж.Р.Байметова, К.М. Джаналеева. Алмати: Алматикитоб нашриёти, 2018.-276 бет., сур.

© Қаратабанов Р.А., Қуанишева Г.А.,

Байметова Ж.Р., Джаналеева К.М, 2018

© «Алматықітап баспасы» ЖШС, 2018

Өзбек тіліне «Жазушы» баспасында аударылды, 2018

Хурматли ўқувчи!

Сизни географик билимлар дунёси билан танишишни давом эттириш кутмоқда.

“Табиий-худудий комплекслар” бўлими бўйича сиз географик қобиқнинг ривожланиши ва фаолият юритишида, зоналашиш, секторлашиш, баландлик митнақаланиши, зоналашишига бўйсунмаслик, моддалар айланиши, ритмиклик, яхлитлик каби қонуниятлари ажралиб турди. Майлум ҳаракатлар антропоген ландшафтларни ўрганишга ва маълум экологик муаммоларни ечимини топишга йўналтирилади. Уларнинг ечилиши бутун инсониятнинг энг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

“Аҳоли географияси” бўлими дарслари Ер ва Қозоғистон аҳолиси, демографик ҳисоб-китблар ва муаммолар, уларни ечиш усувлари тўғрисида билимларни шакллантиришга йўналтирилган. Сиз, демографик вазиятни баҳолашни, ҳудудлар демографик ривожланишининг миқдорий ва сифат кўрсаткичларини аниқлашни, аҳолининг миқдорий ва сифат кўрсаткичларини яхшилаш бўйича ўз моделларингизни таклиф этишни ўрганасиз.

“Табиий ресурслар” ва “Ижтимоий-иқтисодий ресурслар” бўлимлари дарсларида табиий ресурсларни иқтисодий ва экологик баҳолашни, ҳудудларнинг ва дунё мамлакатларининг табиий-ресурслари потенциалини баҳолашни амалга оширасиз. Уларнинг муҳим кўрсаткичлари бўлиб таркиби, миқдори ва сифати ҳисобланади. Табиий ресурслар мамлакатлар ўртасида бир маромда тақсимланмаган, шу сабабли ҳар бир давлат улардан оқилона фойдаланишга интилиши зарур. Табиий ресурсларни қайта ишлаш усувлари ва улардан турли маҳсулотлар олиниши усувларини билиб олиш сизга қизиқарли бўлади деб ўйлаймиз.

Бўлим сизга, товарлар ва хизматлар, пуллар, қимматли қофозлар, ишчи кучи ҳаракати қандай тартибда таъминланишини тушуниб олишингизга ёрдам беради. Бу билан иқтисодий инфратузилма шуғулланади. Унинг таркибини ва ҳар бир элементини дарсларда ўрганиб чиқишингиз лозим бўлади.

“Дунё ҳўжалигининг тармоқ ва ҳудудий тузилмаси” бўлими дарсларида сизда иқтисодиётнинг тоғ-кон ва қайта ишлаш соҳалари, хизмат кўрсатиш соҳаси тўғрисида билимлар шаклланади. Ишлаб чиқариш фаолиятини ташкиллаштиришнинг ихтисослаштириш, кооперациялаш ва комбинациялаш шакллари турли ҳўжалик соҳаларида маҳсулотларни ишлаб чиқариш хусусиятларини тушунишга имкон беради. Сиз фабрика, завод ва комбинат ўртасидаги фарқларни, ферма ва кооперативлар тўғрисида, уларни ҳар бирини жойлаштириш омилари тўғрисида билиб оласиз. Сиз учун, дунё ҳўжалиги соҳаларини режа асосида таърифлашни ўрганиш фойдали бўлади.

“Сиёсий география асослари билан мамлакатлар географияси” бўлимида сиз жамиятнинг сиёсий ҳаётини ташкиллаштириш хусусиятлари билан, маконда сиёсий кучларнинг миңтақавий бирлашиши билан танишасиз. Дунё сиёсий харитаси объектларининг хилма-хиллиги, унинг динамикаси доимо ўқувчиларда катта қизиқиш ўйғотади. Дунё сиёсий харитаси динамикаси миқдорий ва сифат ўзгаришларда намоён бўлади. Улар ўзаро боғлиқдир.

Ички ва ташқи сиёсатни самарали олиб бориши мақсадида дунё мамлакатларининг сиёсий-географик ҳолати таҳлил қилинади. Сиз ушбу кўнинмага эга бўласиз. Кўпчилик давлатлар ўзининг барқарорлиги учун зарур бўлган ички ва ташқи сиёсатни олиб боради, бошқа мамлакатлар билан алоқаларни таъминлайди, турли давлатлараро ўюшмаларни ташкил этади. Сизни дунё мамлакатларининг ушбу фаолияти мақсадлари ва усувларини билиб олиш кутмоқда.

Сиз, Қозоғистон Ресспубликаси дунё ҳамжамиятининг тўлақонли аъзоси бўлишга ва мамлакатимиз хавфзислигини таъминлашга қандай интилаётганинги, бунда «Мәңгілік ел» ғояси қандай ўрин тутаётганинги билиб оласиз.

Географик билимлар дунёсига йўл ҳар доим ҳам онсон бўлавермайди, аммо доим қизиқарлидир, чунки ўқитиш: “Қаерда? Қандай қилиб? Нима учун?” каби саволларга жавоб топишга йўналтирилган бўлади.

Муаллифлар

МУНДАРИЖА

3-БЎЛИМ. Табиий география

3.5 Табиий-худудий комплекслар

33-34-§. Географик қобиқнинг тузилмаси ва таркиби	6
35-36-§. Географик қобиқнинг қонуниятлари	12
37-§. Менинг географик ютуқларим	18
3.5 бўлим бўйича умумлаштирувчи маълумот	19

4-БЎЛИМ. Ижтимоий география

4.1. Аҳоли географияси

38-39-§. Аҳолини рўйхатга олиш	20
40-41-§. Аҳолини кўпайиши турлари	26
42-43-§. Демографик кўрсаткичлар ва демографик вазият	33
44-45-§. Демографик муаммолар	41
46-47-§. Демографик сиёsat	47
48-§. Менинг географик ютуқларим	51
4.1 бўлим бўйича умумлаштирувчи маълумот	53

5-БЎЛИМ. Иқтисодий география

5.1. Табиий ресурслар

49-50-§. Табиий ресурсларнинг иқтисодий ва экологик баҳолаш.....	54
51-§. Дунё минтақаларининг табиий-ресурс потенциали	59
52-§. Табиий ресурсларни қайта ишлаш марказлари ва технологиялари, тайёр маҳсулот турлари.....	66

5.2. Ижтимоий-иқтисодий ресурслар

53-§. Иқтисодий инфратузилма элементлари ва функциялари	72
54-§. Менинг географик ютуқларим	76
5.1 ва 5.2 бўлимлар бўйича умумлаштирувчи Маълумот	78

5.3. Дунё хўжалигининг тармоқ ва ҳудудий тузилмаси	
55-56-§. Дунё хўжалигининг тармоқ таркиби:	
тоғ-кон, қайта ишлаш тармоқлари,	
хизмат кўрсатиш соҳаси	79
57-§. Қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқариши	
ва хизмат кўрсатиш соҳасини ташкил этиш шакллари	84
58-59-§. Қишлоқ хўжалигини, саноатни ва	
хизмат кўрсатиш соҳасини жойлаштириш омиллари	89
60-§. Дунё хўжалиги тармоқлари тавсифи	94
61-§. Менинг географик ютуқларим	101
5.3 бўйлим бўйича умумлаштирувчи маълумот	102
 6- БЎЛИМ. Сиёсий география асослари билан	
мамлакатлар географияси	
6.1. Дунё мамлакатлари	
62-§. Мамлакатларнинг сиёсий турланиши.	
Дунё сиёсий харитаси	103
63-§. Дунё сиёсий харитасида миқдорий ва	
сифат ўзгаришлари	111
64-§. Дунё мамлакатларининг сиёсий-географик ҳолати	117
65-66-§. Сиёсий интеграция	121
67-§. <i>Менинг географик ютуқларим .....</i>	127
68-§. <i>Менинг географик йилим .....</i>	128
6-бўйлим бўйича умумлаштирувчи маълумот	129
Глоссарий	130

ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯ

3.5 Табийи-худудий комплекслар

33–34

Географик қобиқнинг тузилмаси ва таркиби

Дарс мақсади:

- Географик қобиқнинг таркиби ва тузилмасини тушунтириши ва график шаклда ифодалаши

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Географик қобиқ нимадан ташкил топган;
- Географик қобиқ чегаралари.

АНТРОПОГЕН ЛАНДШАФТЛАР
ГЕОГРАФИК ҚОБИҚ

ТАБИЙ
КОМПЛЕКСЛАР

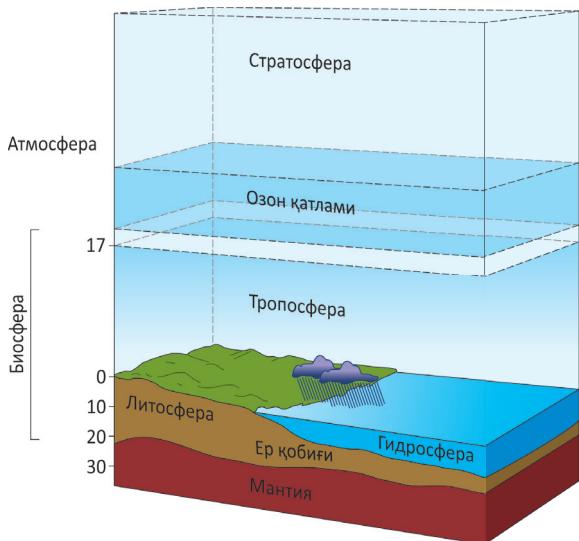
ЛАНДШАФТЛАРАКВАЛ
КОМПЛЕКСЛАР

Географик қобиқнинг тузилмаси. Географик қобиқ – Ернинг қобиғи бўлиб, унинг чегарасида атмосферанинг пастки қатламлари, литосферанинг юқори қатламлари, гидросфера ва биосфера тўлиқ бир-бирига киришиб, яқиндан ўзаро таъсиралашишади (1-расм).

Ерда ҳаёт кечроқ пайдо бўлган, шунинг учун бошида географик қобиқ учта қатлам ташкил этган: гидросфера, атмосфера ва литосфера.

Бугунги кунда у “озон экранигача”, яъни 25 км баландликка ястанган. Гидросфера географик қобиқка тўлиғича киради, географик қобиқнинг пастки чегарасини Мохоровичч бўлими, яъни астеносфера бўйича ўтказишади (1-расм).

Географик қобиқ тўғрисида, алоҳида табий шакл сифатидаги тасаввурлар XX аср бошларида А.А. Григорьев ва С.В. Калесник томонидан ифодалаб берилган.

1-расм. Географик қобиқ чегаралари

- 1) Географик қобиқ хусусиятларини қўриб чиқамиз;
  - 2) Таркибининг мураккаблиги ва моддалар ҳолатининг хилма-хиллиги;
  - 3) Барча табиий-географик жараёнларнинг қуёш ва ички энергия ҳисобига кечиши;
  - 4) Унга келаётган барча турдаги энергияларнинг трансформацияси ва қисман консервацияланиши;
- Инсон ҳаёти мужассамлиги ва жамиятининг мавжудлиги;
Моддаларнинг уч агрегат ҳолатда учраши.

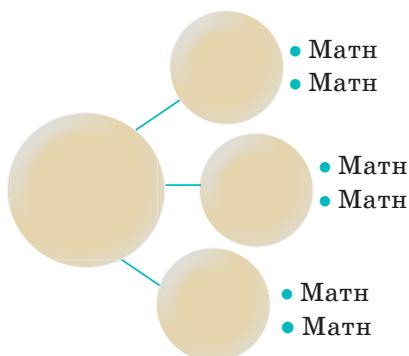
Тропосфера, ер қобиги, гидросфера, биосфера – булар географик қобиқнинг таркибий қисмлари бўлиб, уларда мавжуд модда – унинг компонентлари ҳисобланади.

Географик қобиқнинг компонентлари – бу тоғ жинслари, сув, ҳаво, ўсимликлар, жониворлар ва тупроқ. Улар физик ҳолатига (қаттиқ, суюқ, газсимон), ташкиллашиб даражасига (жонсиз, жонли, биокост), кимёвий таркибига, фаоллигига (инерт – жинслар, тупроқ, мобил – сув, ҳаво, фаол – жонли жисм) кўра фарқланади.

- 1. Географик қобиқ хусусиятларининг ер юзасида намоён бўлишига мисоллар келтиринг. Натижаларни жадвал кўринишида расмийлаштиринг.

Географик қобиқнинг хос хусусиятлари	Мисоллар
Таркибининг мураккаблиги ва моддалар ҳолатининг хилма-хиллиги;	
Барча табиий-географик жараёнларнинг қуёш ва ички энергия ҳисобига кечиши	
Унга келаётган барча турдаги энергияларнинг трансформацияси ва қисман консервацияланиши	
Инсон ҳаёти тўпланганлиги ва жамиятининг мавжудлиги	
Моддаларнинг уч агрегат ҳолатда учраши	

- 2. Географик қобиқ таркибий қисмларининг барча компонентларини "радиал рўйхат" диаграммасида санаб беринг. Чапдаги катта айланага географик қобиқнинг таркибий қисми номини ёзинг, ўртача айланаларга – аҳамиятли компонентларни (моддаларни), "матн" иловасига – уларнинг физик ҳолати хусусиятларини, ташкилланиши даражасини, фаоллиги тавсифини киритинг.

“Теографик эстафета” геомашқ. Ҳар бир иштирокчи бирорта географик объект, ҳодиса ёки жараён түғрисидаги ахборотни тақдим этади. Бошқалар ушбу ахборотни тақрорламаслиги лозим.

Ладшафтлар ва табиий комплекслар түғрисида тушунча. Географик қобиқ ҳамма жойда ҳам бир хил әмас ва алоҳида табиий комплекслардан (ладшафтлардан) иборат.

Табиий комплекс – бир хил табиий шароитларга: иқлимга, рельефга, тупроқларга, сувларга, ўсимлик ва жониворлар дунёсига эга бўлган ер сатҳининг бир қисми. Ҳар бир шундай комплекс қўшини комплекслардан географик чегаралар билан ажратилган.

Энг катта географик комплекс – **географик қобиқдир**. Табиий комплексларга шунингдек қитъа ва океанлар, табиий зоналар киради. Унча катта бўлмаган табиий комплекслар алоҳида қирлар, уларнинг ён бағрлари, дарё водийлари ва уларнинг алоҳида қисмларидан (ўзани, денгизга қўйилиш жойлари ва улардан олдинги терассалардан) иборат бўлади. Табиий комплекс қанча кичик бўлса шунча унинг чегарасидаги табиий шароитлар бир хилроқ бўлади. Шундай қилиб, бутун географик қобиқ мураккаб, қурама тузулишга эга бўлиб, у турли хил даражадаги табиий комплекслардан иборат. Қуруқликда ташкил топган табиий комплекслар **минтақавий** деб аталади, оакендаги ёки бошқа сув ҳавзасидагилар эса - **аквал** деб аталади.

Ландшафт – бу бир турдаги аниқ бир ҳудудни эгаллаган, ягона геологик фундаментга, бир турдаги рельефга, умумий иқлимга, тупроқ ва биоценозларнинг бир хил гидротермик шароитларга эга бўлган табиий комплекс. Ландшафт мураккаб тузилмага эга ва пастроқ даражадаги табиий-худудий комплексларни: жой-табиий чегара-фацияни ўз ичига олади. Ландшафтнинг энг содда элементи бўлиб **фация** ҳисобланади. У табиий шароитларининг бир хиллиги билан ажralиб турали. Унинг чегараларида ер сатҳлари жинсларнинг бир хил такиби, намланиш шароитлари, тупроқлар ва битта ўсимлик ассоциацияси сақланиб туради. Бу жарликнинг туби, қуриб қолган ўзан, ўзан олди уюми, тоғ ён бағрининг қисми ёки кичик дарёning водийси бўлиши мумкин. Табиий чегара бир неча фациялардан (чуқур жарлик, жарлик, сой водийси, қайир, терассадан) иборат бўлади. Бир қанча табиий чегаралар **жойни** шакллантиради.

Табиий-худудий комплексларга(ландшафтларга) вақт давомида ўзгариб туриш хосдир. Ҳаммадан кўп унга инсон фаолияти таъсир кўрсатади. Охирги пайтларда (Ернинг ривожланиши доирасида) сайдерамизда инсон томонидан яратилган комплекслар – **антропо-**

ген (грек. *Anthropos*- одам, *genes* – туғилиш) ландшафтлар вужуда келмоқда (2-расм)

Үзгариши даражасига қараб улар қуйидагича фарқланади:

- *Кам үзгартирилган* – ов ўрмонзорлари;
- *Үзгартирилган* – әкинзорлар, майда ахоли турар жойлари;
- *Қаттық үзгартирилганлари* – фойдал қазилмаларнинг йирик конлари, йирик әкинзорлар, ўрмонларнинг кесилган жойлари;
- *Яхшиланганлари* – санитар тозаланган ўмонлар, парк зоналари, йирик шаҳарлар аторофидаги “яшил зоналар”.

Инсоннинг ландшафтларга таъсири буғунги кунда муҳим табиатни шакллантирувчи омиллардан бири бўлиб хизмат қилмоқда. Албатта, асrimизда инсон фаолияти табиатни ўзгартирмай қололмайди, бироқ, ландшафтларнинг ўзгартирилиши табиий-ҳудудий комплексларнинг барча компонентларининг ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олиб амалга оширилиши зарурлигини эсдан чиқармаслик керак. Фақат шундагина табиий мувозанатни бузилишдан сақлаб қолиш мумкин.

Ов ўрмони

әкинзор

Ўрмон кесилиши

парк зонаси

2-расм. Антропоген ландшафтлар

- “Иерархия” схемасида ўз турар жойингиз табиий ландшафтларидан бирининг тузилмасини кўрсатинг. Ландшафтнинг ҳар бир компоненти маҳаллий номланишини ёзиб чиқинг. Нима учун ушбу жойлар ландшафт, жой, табиий чегара ва фация ҳисобланади?
- Ўз жойингиз фацияларидан бирининг, табиий чегарадан, жойдан, ландшафтдан то географик қобиқ даражасигача бўлган, юқори даражадаги табиий комплексларга киритилганлигини типологик ёндашиш орқали кўрсатувчи схемани тузинг.
- Ўз жойингиз ландшафтларини уларнинг антропоген фаолият натижасида ўзгартирилганлиги даражасига қараб классификацияланг. Натижаларини жадвалда кўрсатинг.

Ўзгариш даражаси	Жойнинг ма аллий номланиши	Ўзгариш сабаби
Табиий		
Кам ўзгартирилган		
Ўзгартирилган		
Қаттиқ ўзгартирилган		
Яхшиланган		

Геофакт. Ёғингарчилик миқдори ёғингарчилик натижасида ҳосил бўлиши мумкин бўлган ва улар буғланмаган, ерга сингмаган ва оқиб кетмаган тақдирда ҳосил бўлиши мумкин бўлган сув қатламининг миллиметрдаги ўлчами орқали ифодаланади. Миқдоран 1 мм ёғингарчилик – бу 1 m^2 ер сатҳига ёғадиган 1 кг сув дегани.

← Фикрингизни жамланг

- Географик қобиқ нима? Унинг пастки ва юқориги чегаралари қаердан ўтади? Унинг километрлардаги кенглигини ва метрлардаги бландлигини таҳмин қилинг, ўз жавобингизни асосланг.

1. Географик қобиқнинг вертикал ва горизонтал ҳар-хиллиги нимада намоён бўлади?
2. “Географик қобиқ”, “географик мухит” ва “биосфера” тушунчалари орасидаги фарқни аниқланг. Натижаларини “Эйлер доираларида” акс эттиринг.
3. Қўшимча манбалар ёрдамида гкографик қобиқнинг хусусиятлари ва функцияларини биосфера хусусиятлари ва функциялари билан солиштиринг. Ўхшашлик ва фарқларини аниқланг. Уларни тушунтиринг. Уларни исталган график шаклда ифодаланг ва изоҳлаб беринг.
4. Агар Ерда биосфера бўлмаганда географик қобиқ бўлармиди? Агар Ерда географик қобиқ бўлмаганда, биосфера бўлармиди?
5. Қозоғистонда кузатилаётган табиий мувозанатнинг бузилиши ер шарининг турли қисмларига қандай таъсир этиши мумкин.
6. Ер шарининг турли қисмларида кузатилаётган табиий мувозанатнинг бузилишлари Қозоғистон худудида қандай оқибатларга олиб келиши мумкин?

Географик қобиқнинг қонуниятлари

Дарс мақсади:

- Географик қобиқнинг қонуниятлари аҳамиятини тушунтириши.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Қонунийт нима;;
- Географик қобиқнинг асосий қонуниятлари;
- Ер юзасида географик қобиқнинг қонуниятлари нимада намоён бўлади.

**ГЕОГРАФИК ҚОБИҚ
БАЛАНДЛИК МИНТАҚАЛАНИШИ
СЕКТОРЛАНИШ**

МОДДАЛАР

**АЙЛАНИШИ
РИТМИКЛИК**

**АЗОНАЛЛИК
БИР БУТУНЛИК
ЗОНАЛЛИК
ЗОНАЛАНИШ**

Географик қобиқнинг умумий қонуниятлари. Географик қобиқ фаолият юритишининг умумий қонуниятлари географик қатламларнинг (литосфера, атмосфера, гидросфера ва ҳ.к.) ўзаро киришиши ва таъсирилашиши оқибати ҳисобланади. Қонуниятларни билиш Ернинг алоҳида майдонларининг ҳудудий хусусиятларини, табиатининг, ахолининг, хўжаликнинг ташкилланишини тушунишга имкон беради. Умумий географик қонуниятларга зоналлик ва аzonаллик, географик қобиқнинг яхлитлиги, моддалар айланиши, табиий ҳодисаларнинг ритмиклиги киради.

Истисноларга эга бўлган қонун қонуният деб аталади.

Географик зоналлик географик минтақаларнинг экватордан тоқутбларгача одатий алмашиниши ва ушбу минтақалар чегарасида географик зоналарнинг тақсимланишида намоён бўлади.

Географик қобиқнинг энг катта кенглик-минтақавий бирлиги бўлиб, радиацион мувозанат ва атмосферанинг айланиши билан ажратиладиган географик минтақа ҳисобланади. Минтақа доирасида иқлимининг нисбатан бир хиллиги хос бўлиб, бу табиатнинг бошқа компонентларида(тупроқ, ўсимликлар ва жониворлар дунёси ва б.) ҳам ўз аксини топади.

Ер юзи қуйидаги географик минтақаларга ажратилади: экваториал, иккита субэкваториал, иккита тропик, иккита субтропик, иккита мўтадил, иккита субқутбий, арктик ва антарктик – жами 13 та. Географик минтақалар тўғри халқасимон шаклга эга бўлмайди, улар океанлар ва қитъалар, денгиз оқимлари, рельеф таъсири остида кенгайиб, торайиб, эгилган бўлади. Географик зоналар чегаралари камдан-кам паралеллар чегараларига мос келади.

Географик минтақалар географик (табиий) зоналарга бўлинади. Уларнинг ажралиши Ер юзасида иссиқлик ва намликтинг бир төкисда тақсимланмаслиги билан боғлиқ. Улар кўпинча кенгликлар йўналишида чўзилган (Евросиё), бироқ рельеф таъсирида меридианал йўналишга ҳам эга бўлиши мумкин (Жанубий Америка).

1956 йилда географ-олимлар А.А. Григорьев ва М.И. Будико географик зоналашиш тўғрисидаги қонунни яратишиди. Унинг моҳияти шундаки, ҳар бир минтақада бошқа минтақадагига ўхшаш зоналар мавжуд. Бу ушбу зоналарда иссиқлик ва намлик нисбати бир хил бўлганлиги билан боғлиқ. Айтиб ўтиш жоизки, иссиқлик ва намлик турлича бўлиши мумкин, лекин нисбат (бир кўрсаткични бошқасига нисбати) бир хил кўрсаткичга эга. Масалан, икки хонали хонадонда иккита одам яшайди, бир хонали хонадонда эса 1 киши, бироқ иккала ҳолатда ҳам яшовчилар сони ва хоналар сони нисбати 1 га тенг.

Иссиқлик ва намгарчилик нисбатини аниқлаш учун r қуруқлик радиацион индексини ҳисоблаш формуласидан фойдаланилади:

$$r = R / Lx$$

Бунда R – ястанувчи юзанинг йиллик радиацион бланси (ккал/см²), x – ёғингарчиликнинг йиллик миқдори, L – буғланишнинг яширин иссиқлиги.

Буғланишнинг яширин иссиқлиги L – бу 1 кг сувни буғга айлантириш учун зарур бўладиган энергия миқдори бўлиб, у сув учун 0°C ҳароратда **597** ккал/кг ёки **2258,6** кДж/кг га тенг.

Масалан, Африканинг экваториал минтақасида йиллик радиацион баланс R 80 ккал/см² га, йиллий ёғингарчилик миқдори x – 2000 мм, буғланишнинг яширин иссиқлиги L -597 ккал/кг (сувнинг 0°C ҳароратдаги доимий ҳарорати). Ушбу қийматларни ҳисоб-китобларни ўтказиш учун формулага қўямиз. Радиацион баланс см² кўрсатикичидаги ёғингарчиликлар эса – м² ифодаланганилиги сабабли, охиргини см² га айлантириб олишимиз лозим. 1 м²-10000 см². Шу сабали $2000/10000=0,2$.

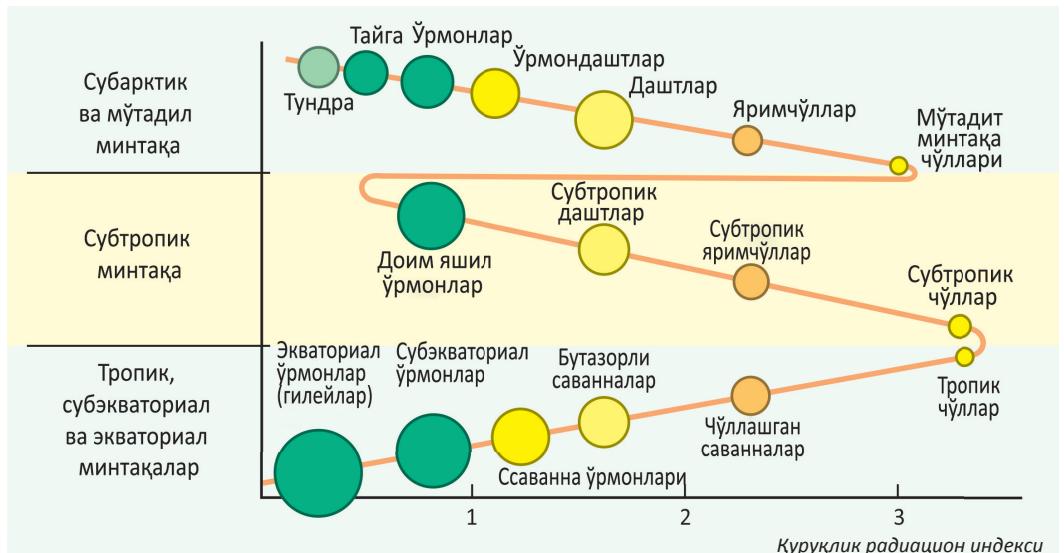
$$\frac{80}{(597 \times 0,2)} = 0,67$$

Қуруқлик радиацион индекси бир йиллик ёғингарчилик миқдорини буғлатиши учун қанча иссиқлик керак бўлишини кўрсатади.

Қуруқлик радиацион индекси 1 дан кам бўлган жойларда (керагидан ортиқ намланиш) ўрмонларнинг нам зоналари, ўрмон тундралар ва тундралар, индекс 1 дан юқори бўлганда (етарли бўлмаган намланиш), - даштларнинг қуруқ зоналари, ярим чўл ва чўллар, 1 га яқин индекс кўрсаткичларида (оптималь намланиш) – ўрмон-даштларнинг, баргли ва ёруғ ўрмонларнинг ва нам саванналарнинг зоналари ва зона остилари ҳукмронлик қиласи (3-расм).

Тадқиқотлар кўрсатдиги, индекснинг кўрсаткичи 1 га қанча яқин бўлса, шунча ҳудуднинг ўсимликлари хилма-хиллиги ва биомахсулдорлиги катта бўлади.

Агарда иккита турли ҳудуд турли иқлимий минтақада бир хил индексга эга бўлса, йиллик радиацион баланс катта бўлган зонада ўсимликлар хилма-хиллиги юқорироқ бўлади. Масалан, ўрмон-даштлар ва саванналар бирхил қуруқлик индексига эга, бироқ саванналар табиити хилма-хилроқ, чунки у ерда иссиқлик кўпроқ.

3-расм. Географик зоналаликнинг даврий қонуни модели (айланалар диаметри ландшафтларнинг биологик маҳсулдорлигига пропорционал)

1. Йиллик радиацион баланс ва йиллик ёғингарчиликлар карта-сидан фойдаланиб 3-расмда келтирилган ҳар бир табиий зона учун қуруқлик радиацион индексини ҳисоблаб чиқинг.
2. Ўз ҳудудингиз учун қуруқлик радиацион индексини ҳисобланг.

Секторланиш. Материкларда океан олди ва қуруқлик ичи намла-нишларидағи фарқлар секторланишнинг шаклланишига олиб келади. **Секторланиш** – бу ўсимликлар ҳамжамиятларининг, тупроқ турларининг, рельефни шакллантирувчи жараёнларнинг қитъа ичкарисига кириб борган сари қонуний ўзгариб бориши. Мўътадил минтақада, ғарбдан шарққа материк ичкарисига кириб борища океанлар таъсири камайиб боради, арктик ёки тропик ҳаво массалари таъсири кучаяди, намлик коэффициенти пасаяди. Буларнинг ҳаммаси бир табиий минтақада турли табиий зоналар (кенг баргли ўрмонлар, аралаш ўрмонлар, тайга, ўрмондашт, дашт, ярим чўл, чўл) шаклланишига олиб келади.

Картосхемада Евросиё мўътадил минтақасидаги секторларни кўрсатинг ва уларнинг шаклланишни тушунтиринг.

Тоғларда баландлик минтақалар ўрнатилган. **Баландлик минтақалар** – тоғларда пастдан тепага кўтарилилганда табиий шароитлар ва табиий комплексларнинг қонуний алмашиниши.

Баландлик минтақалар юқорига кўтарилилганда иқлимий кўрсат-кичларнинг алмашиши билан боғлиқ. Баландлик минтақалар шунингдек тоғ ёнбағирларининг экспозицияси ва қиялиги, денгиз ва океанлардан узоқлашганлиги, географик кенглиги таъсир кўрсатади. Баландлик минтақалари пастдан юқорига кўтарилишдаги алмашиниши кетма-кетлиги ушбу тоғ турган жойдан шимолга қараб ҳара-катлангандаги кенглик зоналарининг алмашинишига яқин бўлади. Аммо ушбу мослиқдан четга чиқишлиар ҳам учраб туради. Масалан, альп яйловлари ва баланд тоғ чўллари каби баландлик минтақалари-га кенглик зоналарида ўхшашлари мавжуд эмас.

Зоналлик билан бирга **азоналликни** ҳам ажратишади. У, қайси-дир географик ҳодисанинг зоналлик қонунига бўйсунмаслигини англатади. Азоналликнинг келиб чиқишига асосий сабаблар геологик тузилма, тектоник хоссалар, рельеф табиати ва ҳ.к. ҳисобланади. Азоналлик тоғларда ва тоғ олди худудларда кўпроқ ва ёрқинроқ на-моён бўлади.

Тоғ тизимлариниг табиати азоналлик бўлиб ва ўзи жойлашган та-биий зонанинг хусусиятларини акс эттиrmайди. Бироқ тоғларда ге-ографик зоналлик қонунияти қандай намоён бўлади?

“Географик шиор” геомашқ. Ҳар бир жуфтлик олдиндан аниқлан-ган географик объект, ҳодиса ёки жараённ “реклама” қилиш учун ўзининг шиорини таклиф этиши керак.

Географик қобиқнинг яхлитлиги қонунияти муҳим географик қонуниятиялардан ҳисобланади. Унинг мазмуни шундаки, табиий жараёнлар, ҳодисалар ва компонентлар (сув, ўсимликлар, тупроқ ва ҳ.к.) яқин ўзаро алоқада бўлб, уларнинг бириниг ўзгариши бошқасининг ҳам ўзгаришига олиб келади. Масалан, ботқоқлик қуритилгандан кейин ер ости сувлари сатҳи нафакат ботқоқнинг ўзида, балки унингатрофидаги майдонларда ҳам пасаяди. Натижада тупроқ, ўсимликларнинг турлари таркиби ўзгариши, қияликлардаги эрозион жараёнлар фаоллашади, микроқлим ўзгараши ва ҳ.к.

Глобал ўзгаришларга бошқа мисол – қоплама музилкларнинг эриши дунё океани сатҳининг кўтарилишига олиб келади, бу ҳодиса эса дарёларнинг иши ортишига ва ўз навбатида материклардаги ўзгаришларга олиб келади.

Кўпинча моддалар айланиши энергия айланиши билан бирга кечади (масалан, сув буғининг қиленсацияланганида иссиқлик ажралиши ва буғланиш пайтида иссиқликни ютилиши).

 Табиат компонентларнинг бирининг ўзгариши бошқасининг ўзгаришига олиб келадиган ҳолатларга камидан учта мисол келтиринг.

Моддалар айланиши географик қонуниятининг мазмуни шундаки, барча табиий комплексларга моддалар билан алмашиниш хусусияти хосdir. Мисол бўлиб ўсимликнинг ўсиши ва нобуд бўлиши жараёнида унинг тупроқ билан орасида кимёвий моддаларнинг айланиши, атмосферадаги ҳаво массаларининг айланиши(экватор ва тропиклар ўртасида) ва ҳ.к. Сувнинг табиатдаги айланишига мисол – океанлардан буғланган сув ҳаво оқимлари билан қуруқликка олиб келинади , ёғингарчилик кўринишида ерга тушади ва яна дерё, ер ости сувлари орқали океанга қайтади – шу тариқа сувнинг табиатдаги айланиши узлуксизлиги таъминланади. Моддалар айланиши – жуда муҳим қонуният, чунки унинг оқибатида жонли ва жонсиз табиат бирдамлиги таъминланади, ҳаёт мавжуд бўлади, озуқа маҳсулотлари пайдо бўлади ва ҳ.к.

 Айланишларнинг бирининг график моделини тузинг ва бутун синфга тушунтириб беринг.

Табиий жараёнларнинг **ритмиклик** уларнинг сутка (қун ва тун алмашини), йил – (фасллар алмашини) давомида қайтарилиб туришидан иборат. Бунга табиатдаги мавсумий ўзгаришлар ҳам киради. Шунингдек иқлим, ер юи ва ер ости сувлари ўзгаришларининг глобал қонуниятлари ҳам ўрнатилган.

Суткалик ритмиклик Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши билан боғлиқ. Суткалик ритмиклик температура, босим ва ҳаво намлиги ўзгаришида, булутланишда, кучли шамолларда; океан ва денгизлар-

да сув сатҳи кӯтарилишлари ва пасайишлари ҳодисаларида, енгил шамолларнинг(бризларнинг) циркуляциясида, ўсимликларда фотосинтез жараёнларида, жониворлар ва одамларнинг сукалик биоритмларида намоён бўлади.

Йиллик ритмиклик – Ернинг Қуёш атрофига орбита бўйлаб ҳаракатланиши оқибати. Бу йил фасллари алмашиши, тупроқ ҳосил бўлиши ва тоғ жинсларининг вайрон бўлишидаги жадалликнинг ўзгариши, ўсимликларнинг ривожланишидаги ва одамнинг хўжалик фаолиятидаги мавсумий хусусиятлардир. Қизиқки, сайёрамизнинг турли ландшафтлари турлича суткалик ва йиллик ритмикликка эга. Жўумладан, йиллик ритмиклик кўроқ мўтадил кенгликларда намоён бўлади, ва жуда кам миқдорда экваториал минтақада.

1. Турли географик (мисол учун иқлимий) минтақаларда яшовчи икки халқни солиштиринг. Ушбу халқларнинг табиий-иклимий яшаш шароитларини тушунтиринг, табиий ритмикларини (суткалик, йиллик ва бошқа) ва ушбу ритмикларга боғлиқ равишда келиб чиқсан анъаналарнинг қисқачи тавсифи билан таништиринг.
2. Қозогистон халқининг қандай анъаналари географик қобиқнинг ритмиклилиги билан боғлиқ?

Геофакт. Паспортнинг қуввати унинг эгаси визасиз нечта давлатга бориши мумкинлиги билан баҳоланади. 2017 йилда паспартлар рейтингида биринчи ўринни Германия ва Сингапур эгаллади - ушбу давлат фуқаролари визасиз 150 дан ортиқ мамалакатга ташриф буюришлари мумкин. Бизнинг республикамиз Passport Index рейтингида 56 ўринни эгалади, қозогистонликлар визасиз 69 та давлатга боришли мумкин.

Якун ясанг

1. Барча географик қобиқ қонуниятларини инфографикада акс эттиринг. Қуйидаги топшириқларга жавоб бериб инфографикани тегишли жойларини тўлдириг:
  - 1.1. Қозогистон ҳудуди қайси географик минтақада жойлашган? Қозогистон ҳудуди қайси географик зоналарда жойлашган? Қозогистон ҳудуди қайси секторларда жойлашган? Қозогистоннинг қаерида баландлик минтақалар ва азоналик намоён бўлади?
  - 1.2. Ўз юрtingиз мисолида табиий ҳодисаларнинг ритмиклиги, моддалар ва энергия айланиши, яхлитлилик намоён бўлишига мисоллар келтиринг.
  - 1.3. Агар географик қобиқ қонуниятлари қонун бўлганда, параграфда таърифланган қайси қонуниятларнинг қайси бирлари ер шарида кузатилмас эди?

№7- амалий иш

 1. Геологик вақтнинг қисмини кўрсатган ҳолда матнни жадвалга айлантиринг. Бунинг учун геохронологик жадвалдан ва бошқа манбалардан фойдаланинг. Нотаниш сўзларнинг маъносини қўшимча ахборот манбалари ёрдамида аникланг. Ҳар бир вақт оралиги учун ушбу даврда ўзаро тегиб турган ва ўзаро фаолият юритган геосфераларни кўрсатинг. Қайси босқичларда сфераларнинг битаси, иккитаси, учтаси, тўрттаси ўзаро таъсирлашган? Умумий хуносани шакллантиринг.

Географик қобиқнинг эволюцияси барча босқичларида турли жадалликдаги ва аҳамиятдаги бир қанча сайёравий жараёнлар намоён бўлган. Уларнинг ичида энг муҳимлари қўйидагилар:

- Базальт магманинг оқиб чиқиши ва унинг газлардан тозаланиши билан кечадиган вуқонлилик;
- Ўқ қисмida, платформаларда, бурмали жойларда марказий–океаник тогайликлар ва рифтли зоналарга эга ҳаракатланувчи минтақаларнинг ҳосил бўлиши билан кечадиган ер қобининг йўналтирилган эволюцияси;
- Гидросферанинг ривожланиши;
- Спрединг – океаник қобиқнинг ўсиши ва ҳаракати (ёйилиши) жараёни;
- Рельефнинг боқичма-босқич ўзгаришлари цикли: Дунё океани сатҳидан кўтарилиш – экзоген омиллар таъсирида денудация нураш(текисланиш) қобиги билан пенеплен ташкил топиши;
- Қўёш энергияси, Ернинг равитацион ва ички энергиялари оқимида катта геологик моддалар айланиши;
- Фотолиз – ёруғлик таъсирида модда молекулаларининг парчаланиши (масалан, сув молекулаларининг барг хлоропластларида ёруғлик таъсирида эркин кислород ҳосил қилиб парчаланиши);
- Ўсимлик қатламининг ва жоноворлар дунёсининг ривожланиши, фотосинтез;
- Қўёш ва гравитацион энергиялар оқимида моддалар кичик биологик ва географик айланиши;
- Инсоннинг хўжалик фаолияти сайёравий ҳодиса сифатида.

Жуфтликда ёки гуруҳда ишлаш. Ўз яшаш ҳудудингизда бузилган ландшафтни яхшилаш лойиҳасини тузинг. Бузилган ландшафтнинг фотосуръати “тача”ни илова қилинг, яхшиланган ландшафтнинг лойиҳасини (тасвирини) бутун синфга намойиш қилинг. Ушбу ландшафтни қандай яхшиламоқчисиз? Сизга қандай ресурслар керак бўлади? Маҳаллий аҳоли қандай экологик, ижтимоий, иқтисодий смарага эришади? Бузилган ландшафтни яхшиланганга айлантириш иқтисодий самарадорлик нуқтаи назаридан ўзини оқлайдими? Жавобларингизни далиллар билан тасдиқланг.

3.5 бўлим бўйича умумлаштирувчи маълумот

“Табиий-ҳудудий комплекслар” 3.5 бўлимнинг дарслари орқали сиз билиб олдингиз:

Географик қобиқ – Ернинг ландшафт қобиги бўлиб, унинг доирасида атмосферанинг пастки қатламлари, литосферанинг юқори қатламлари, гидросфера ва биосфера бутунича ўзаро бири-бирига киришиб, таъсирлашади.

Уларнинг ўзаро таъсирлашими табиий-ҳудудий комплекслар (ТҲК, ландшафтлар) – маълум ҳудуддаги ўзаро боғлиқ табиий компонентларниг жамланмаси пайдо бўлишига олиб келади .

Географик қобиқнинг бош хусусияти, уни ташкил этувчи моддаларнинг ҳам таркиби, ҳам ўзиниг хусусиятлари ва ҳолатлари бўйича хилма-хиллигидир. Географик қобиқ энергия турларининг ва уларнинг айланиши шаклларининг хилма-хиллиги билан тавсифланади. Моддаларнинг ва энергиянинг ҳаракатлари қобиқнинг барча қисмларини боғлайди. Географик қобиқда фазовий дифференциация яққол ифодаланган.

Географик қобиқнинг ривожланиши ва фаолияти юритишида қўйидаги қонуниятлар ажратилади: *зоналлик ва азоналлик, секторланиш, баландлик минтақаланиши, моддалар айланиши, табиий ҳодисаларнинг ритмиклиги, яхлитлик*.

Географик қобиқнинг инсон фаолияти билан ўзгартирилиши *антропоген ландшафтларнинг* пайдо бўлишига олиб келди. Антропоген аралашув қобиқдаги табиий жараёнларнинг бузлишига ва экологик муаммоларга оиб келади. Уларнинг ечимини топиш бутун инсониятнинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

Сиз биласиз:

- географик қобиқнинг ҳолатини, тузилмасини ва хусусиятларини таҳлил қилишни;
- “радиал рўйхат” диаграммаси билан, “иерархия” схемаси билан ишлашни;
- географик қобиқ компонентлари асосида мавзуга оид схемаларни тузишни;
- “географик қобиқ”, “географик муҳит”, “биосфера” ўртасидағи фарқларни аниқлашни ва уларни “Эйлер доираларида” акс эттиришни;
- қўрқлиknинг радиацион индексини ҳисоблашни;
- мавзуга оид картосхемалар, график моделлар, инфографика тузишни;
- матнни жадвалга ўтказишни;
- антропоген ландшафтларнинг ҳолатини яхшилаш йўлларини таклиф этишни.

ИЖТИМОЙ ГЕОГРАФИЯ

4.1. Аҳоли географияси

38-39

Аҳолини рўйхатга олиш

Дарс мақсади:

- аҳоли сонини аниқлаш услугларини тушунтириши.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- аҳолини ўрганиш нима учун зарур;
- аҳоли сонини рўйхатга олиш қандай амалга оширилади;
- аҳолини рўйхатгаолиши қандай ва нима учун амалга оширилади.

**АҲОЛИ СОНИ   АҲОЛИ РИТМИКЛИК   РИТМИЧНОСТЬ   МОДДА АЙЛАНИШИ
ДЕМОГЕОГРАФИЯ ЯХЛИЛГИ   СЕКТОРЛИК   ЗОНАЛЛИК   АЗОНАЛЛИК**

Ағолини ўрганиш зарурати. Маълум бир ҳудудда яшовчи одамларнинг жамланмаси аҳоли деб аталади. Аҳолининг ва аҳоли пунктларининг таркиби ва жойлашишини, маълум ҳудудда тарихий шаклланган демографик жараёнлар ва ижтимоий-иқтисодий шароитлар ўртасидаги муносабатларни **демография** ўрганади. Демографиянинг тадқиқот объектлари бўлиб аҳолининг жинси ва ёши таркиби, ижтимоий, профессионал тузилмаси, унинг табиий ва механик ҳаракати, бандлиги, миграцияси ва б. хизмат қиласи. Ушбу барча тушунчалар бўлим дарслари давомида сиз томондан ўрганилади.

Аҳоли исталган давлатнинг базавий эҳтиёжларидан бири ҳисобланади. Мустақиллигини, ҳудудини сақлаш, иқтисодиётини ривожлантириш учун одамлар зарур. Аҳоли ҳам ишлаб чиқарувчи, ҳам истеъмол қилувчи сифатида қатнашади. Ҳар қандай давлат ўз фуқароларининг турмуш сифати ортишида манфаатдор. Ушбу мақсадларда мамлакатда яшовчи одамларнинг сонини билиш зарур. Мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг кўп мақсадлари учун аҳолининг миллий, диний, ижтимоий, профессионал, жинсий, ёш таркибини ва ҳар бир гуруҳнинг сони тўғрисидаги маълумотлар жуда муҳим. Шу сабабли деярли барча давлатлар аҳоли сонини ҳисобини юритувчи маҳсус давлат органларига эга.

 Оилавий, мактабдаги, жамоатдаги муҳим тадбирларда қанча одам қатнашаётганлигини билишингиз қачон ва нима учун керак бўлганлиги бўйича бир нечта мисол келтиринг.

Аҳоли сонини ҳисобини юритиши. Аҳоли сони – маълум бир ҳудуда яшовчи одамлар сони. Туғилиш, ўлим, миграция натижасида доимо ўзгариб туради ва маълум бир вақт ҳолатига ҳисобланади ва баҳоланади.

Аҳоли сонини анқлаш икки шаклда амалга оширилади: 1) рўйхатга олиш ва 2) туғилиш, ўлим, одамларнинг ҳудудга кириши ва чиқиши ҳисобини юритувчи давлат органларининг ҳисоботлари шаклида.

Аҳолини рўйхатга олиш – маълум вақт ҳолатига мамлакат аҳолисини тавсифловчи демографик, иқтисодий ва ижтимоий маълумотларни йиғиш, ишлаб чиқиш, таҳлил қилиш ва тарқатиш жараёнларини ўз ичига олувчи умумдавлат тадбири.

Қозогистон ҳудудида биринчи бор аҳолини рўйхатга олиш 1897 йилда, Россия империясининг Биринчи умумий аҳолини рўйхатга олиш доирасида амалга оширилган. СССР таркибида Қозогистон ҳудуди аҳолини рўйхатга олиш билан 1920, 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 йилларда қамраб олинган. Мустақил давлат сифатида Қозогистон Республикасида аҳолини рўйхатга олиш 1999 ва 2009 йилларда амалга оширилди. Кейингиси 2020 йилда кутилмоқда.

Аҳолини рўйхатга олиш принциплари. Аҳолини рўйхатга олиш марказлашган ҳолда мамлакат ҳукумати томонидан маҳаллий ҳокимият органлари иштирокида амалга оширилади. Ҳар бир маҳаллий ҳокимият органига маълум бир аниқ чегараланган ҳудуд бириктирилади. Рўйхатга олиш билан истисносиз ва икки марталик ҳисобсиз барча аҳоли қамраб олинади. Аҳолини рўйхатга олиш бир вақтда, яъни маълум санъаларда ва вақт оралигида ўтказилади. Рўйхатга олиш бланкига маълумотлар ҳар бир шахс бўйича алоҳида киритилади, оила аъзолари бўйича умумлашган маълумотларни киритиш таъкиқланади. Бунда маълумотларнинг ошкор этилмаслиги таъминланади. Тўпланган шахсий маълумотлар кейинчалик фақат умумлаштирилган ҳолда ишлатилади. Рўйхатга олинган фуқароларнинг шахсий маълумотларини бошқа шахсларга бериш қатъий таъкиқланади. Аҳолини рўйхатга олиш тўғрисидаги маълумотлар мамлакатнинг географик-худудий бўлинмалари бўйича ва аҳолининг асосий демографик, иқтисодий ва ижтимоий белгилар (жинси, ёши, миллати, дини, маълумоти даражаси, касби ва б.) бўйича қайта ишланади ва эълон қилинади. Асосий демографик белгиларни ҳар бир фуқао ўзи ўрнатади. Рўйхатга олиш ягона дастур асосида оли борилади ва барча қатнашчларга бир хил саволлар берилади. Рўйхатга олиш мамлакат қонунларида ўрнатилган йиллар оралиғида ўтказилади.

Аҳолини рўйхатга олиш мақсадлари. Рўйхатга олиш мамлакат аҳолисининг аниқ сонини, унинг таркиби, яшаш шароити, иқтисодий ва ижтимоий ҳолатлари тўғрисидаги маълумотларни олиши имконини беради. У олдинги рўйхатга олишдан кейин ушбу кўрсаткичлар ўзгариши динамикасини баҳолашга имкон беради. Ушбу ахборот аҳоли сонини ва мамлакатдаги ижтимоий-иктисодий вазиятининг асосий кўрсаткичларини яқин йилларга прогнозлаштиришга асос бўлади.

Қишлоқ, шаҳар, район, вилоят аҳооли сони ва унинг таркиби тўғрисидаги аниқ маълумотларни олади. Ушбу маълумотлар асосида аниқ муаммолар бўйича қарорлар қабул қилинади. Масалан, янги мактаб қуриш керакми? Ўсиб келаётган авлодлар ҳисобига мактабларга нечта ўқитувчи керак? Қасалхона, болалар боғчаси, ва б. қуришига эҳтиёж борми.

Аҳолини рўйхатга олишда аҳолининг асосий тоифаларини ажратишади: доимий ва мавжуди.

Мавжуд аҳоли (МА) – вақтинчалик аҳолини қўшган ҳолда, рўйхатга олиш пайтида ўрганилаётган жойда мавжуд бўлган барча аҳоли.

Доимий аҳоли (ДА)- рўйхатга олинаётган жойда доимий яшовчи(б ойдан ёки 1 йилдан кўпроқ муддат) аҳоли.

Мавжуд аҳолининг рўйхатга олиш пайтида доимий яшаш жойида бўлмаган қисми **вақтинча йўқ (ВЙ)** аҳоли деб ҳисобланади. Мавжуд аҳолининг рўйхатга олиш пайтида шу жойда яшаб турган, бироқ доимий аҳоли ҳисобланмайдиган қисми, **вақтинча яшовчилар (ВЯ)** деб аталади.

Улар орасида қўйидагича алоқа мавжуд.

$$\begin{aligned} \text{МА} &= \text{ДА} + \text{ВЯ}-\text{ВЙ} \\ \text{ДА} &= \text{МА}-\text{ВЙ}-\text{ВЯ} \\ \text{ДА:МА} &= 100\% \end{aligned}$$

Аксарият ҳолатларда доимий аҳоли доим мавжуд аҳолидан камроқ бўлади.

Рўйхатга олишни ўтказиш услублари. Статистика органлари/хизматлари аҳолини рўйхатга олишнинг учта услубидан фойдаланади:

Сўров - рўйхатга олиш вараги рўйхатга олувчи (ҳисобчи) томонидан рўйхатга олинаётган шахс билан шахсий сухбат давомида тўлдирилади.

Ўз-ўзини рўйхатга олиш - рўйхатга олинувчилар рўйхатга олиш варагини ўзлари тўлдиради, рўйхатга олувчи эса уни тўғри тўлдирилганлигини текшириб олади ва ўтказиб юборилган ёки тушунарсиз маълумотларни аниқлаширади.

Аралаш (анкетали)усул – рўйхатга олинувчиларга анкеталар юборилади ва уларнинг ўзи анкеталарни тўлдириб, рўйхатга олиш бюроларига ёки статистика и дорларига юборади. Тўлдирилган анкеталар йиғиб олингач статистика хизмати уларни солиштириб чиқади ва анкеталар келмаган жойлардаги рўйхатга олинувчиларга сўровни ўтказиш учун анкеталарни юборади.

Аҳолини рўйхатга олиш дастури – аниқ ифодаланган саволлар рўйхати. Саволлар шундай ифодаланиши лозимки, уларни барча бир

хил тушуниши лозим. Барча саволлар рўйхатга олиш мақсадилари га мос келиши керак.

Рўйхатга олиш дастурига қўйидагилар киритилар эди:

Манзил қисми (рўйхатга олинаётган шахснинг исми фамилияси, яшаш манзили);

Рўйхатга олиш дастури: а) шахсий демографик (жинси, ёши, оиласи шароити), б) ижтимоий-иқтисодий (мълумоти даражаси, касби, машғулотлари, даромад манбалари, ижтимоий ҳолати), в) этник (этник тегишлилиги, она тили, тилларни билиши, эътиқоди/динга тегишлилиги) тавсифи; г) аҳолининг кўпайиши билан боғлик саволлар; миграция тўғрисидаги саволлар;

Бошқа ўрганишлар билан боғлик саволлар (масалан, яшаш шароитлари).

Рўйхатга олиш натижалари га кўра маълумотномалар, тўпламлар, мақолалар ва бошқа статистик, таҳлилий ва ахборот материаллари босиб чиқарилади.

1. Қозоғистон Республикасида аҳолини рўйхатга олиш Миллий дастурини ўрганиб чиқинг. Ҳужҷатнинг қандай маълумотлари дастурнинг аҳолини рўйхатга олиш принципларига мослигини кўрсатмоқда? Ҳар бир принцип бўйича маълумотлардан мисол келтиринг.
2. Саволлар табиатига қараб Қозоғистонда 2009 йилда ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш мақсадларини аниқланг.
3. Қандай аҳоли рўйхатга олинган – доимийми ёки мавжудми? Барча жавобларингизни рўйхатга олиш дастури маълумотлар билан тасдиқланг.
4. Аҳолини рўйхатга олишнинг қандай услуби қўлланилган?
5. Рўйхатга олиш дастурида бошқа тадқиқотлар билан боғлик саволлар мавжудми?
6. Аҳолини рўйхатга олиш натижалари асосида мамлакатнинг келгусида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланиши бўйича давлат томонидан қандай қарорлар қабул қилиниши мумкин?

“Суперобъект” геомашқ. Иштирокчилар уч-тўрт кишидан бир неча гуруҳга бўлинади. Жамоалар бир неча дақиқа ичида иложи борича кўпроқ бирорта географик обьектнинг қўлланилиши усулларини топиб ёзиб чиқишлиари керак. Вақт тугагандан сўнг, жамоалар ўз варианtlарини ўқиб беришади ва қайтарилган варианtlар ўчириб юборилади. Қайси гуруҳда энг кўп жавоб қолса ўша гуруҳ ғалаба қозонади.

Аҳолининг жорий ҳисобини юритиш фуқаролик ҳолатларини ёзиш ва миграция ҳаракати актлари асосида амалга оширилади. Бундай ахборот асосида мамлакат аҳолиси сони, туғилиш ва ўлимнинг нисбий кўрсаткичлари, никоҳга кириш ва чиқиш (аҳолини рўйхатга олиш маълумотлари билан уйғунликда) ҳисоб – китоб қилинади, аҳоли сони ва таркиби бўйича истиқболга прогнозлар тузилади.

Кўпчилик замонавий давлатларда аҳолининг жорий ҳисобини ва унинг фуқаролик ҳолатини маҳаллий ҳокимият органлари олиб боради. Фуқаролик ҳолати – бу одамнинг жамитядаги ҳуқукий ва оиласвий мақоми: дунёга келиши (туғилиши), фуқаролик етуклилик ва ҳуқукий жавобгарлик ёшига етиб (шахсни тасдиқловчи ҳужжатни олиш), никоҳга кириши ёи ундан чиқиши, ота-оналик, бола асраб олиш, ворислик, фуқароларнинг вафот этиши. Қозогистонда бу ҳисоб акиматлар қошидаги фуқаролик ҳолатларини рўйхатга олиш бўлимлари (ФҲРО бўлимлари) томонидан амалга оширилади. Фуқаролик ҳолатлари – туғилиш, вафот этиш, никоҳ, ажрашиш, ворислик, бола асраб олиш актларини ёзиш фуқароларнинг вазифасига киради ва уларнинг юридик расмийлаштирилишини белгилаб беради.

Миграция ҳаракати полиция, чегара хизмати, миграцион полиция ва ФҲРО бўлимлари томонидан рўйхатга олинади.

ФҲРО бўлимлари маълумотлари ўрнатилган шаклда статистика хизматларига юборади. Статистика органлари барча маълумотларни умумлаштиради ва аҳолининг жорий сонини охирги рўйхатга олиш маълумотлари + жорий ҳисоб маълумотлари формуласига асосан аниқлайди.

 ФҲРО бўлимлари ёки Ички ишлар Вазирлиги томонидан берилган ҳужжатларни (туғилганлик тўғрисидаги, никоҳ тўғрисидаги гувоҳнома, шахсни тасдиқловчи гувоҳнома ва ҳ.к.) ўрганиб чиқинг ва уларга асосан қандай демографик маълумотларни ўрнатиш мумкинлигини аниқланг.

Аҳоли билан боғлиқ қасблар: *демограф, социолог, ижтимой ишлар бўйича мутахассис, статистика бўйича мутахассис, миграцион полиция хизматчилари*.

Якун ясанг

1. Қандай манбаларга асосан аҳоли сонини аниқлаш мумкин?
2. Аҳоли ҳисобини юритишни қандай давлат органлари амалга оширади?
3. Аҳолини рўйхатга олиш билан унинг жорий ҳисоби ўзаро қандай боғлиқ?
4. Одамларнинг ҳаётидаги қандай ҳодисаларга асосан аҳолининг жорий ҳисоби юритилади? Ушбу ҳодисалар рўйхатга олингач қандай ҳужжатлар берилади?

Аҳолини кўпайиши турлари

Дарс мақсади:

- Аҳоли кўпайиши типига қараб дунё мамлакатларини классификация қилиш.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Аҳолини кўпайиши нима;
- Асосий демографик таркиби;
- Аҳоли кўпайиши режимлари.

АҲОЛИНИНГ КЎПАЙИШИ

КЎПАЙИШ РЕЖИМИ

Аҳоли таркибий тузилмаси. Аҳолининг кўпайиши – туғилиш ва ўлиш асосида (аҳолининг табиий ҳаракати) одамлар авлодларининг алмашиниши жараёнида аҳоли сонининг ва таркибининг доимий янгиланиб бориши. Кенгроқ маънода у, аҳолининг табиий ҳаракати, миграция, одамларнинг бир ижтимоий гуруҳдан бошқасига ўтиши асосида доимий янгиланиб боришини англатади.

Таркиби – бутун аҳолидаги одамларнинг турли гуруҳлари нисбати(улуси). Одамларни турли гуруҳларга классификациялашни амалга оширишнинг, аҳолининг кўпайишига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатадиган қуиддаги белгилари ажратилади (1- схема):

Схема 1

Аҳолининг демографик таркиби

Аҳолининг жинсига кўра таркиби эркаклар ва аёлларнинг аҳоли таркибидаги нисбатига қараб аниқланади.

Аҳолининг ёшига кўра таркиби – бу аҳолининг ёшига қараб гуруҳланиши бўлиб, улар ажратилган гуруҳлар сони билан ва уларнинг ўзарро нисбати билан тавсифланади. Демографик таҳлил ўтказишда кўпинча беш йиллик (1-4,5-9,...95-100 ёш) ёш гуруҳларга ажратилади, умумлашган таҳлил учун ўн йиллик – 10 йил интервали билан гуруҳлар ажратилади.

Бутун жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ВОЗ) қўйидагича ёш даврийлигини қабул қилган:

-
- 0–25 – болалик ва ўсмирик даври
  - 25–44 – ёшлик даври
  - 44–60 – ўрта ёшлик даври
  - 60–75 – катта ёш даври
  - 75–90 – қарилик даври
  - 90 дан юқори - узоқ умр кўрувчилар

Аҳолининг никоҳга муносабати бўйича таркиби – бу аҳолини никоҳдаги ҳолати бўйича тақсимланиши, одатда жинси ва ёши билан уйғунликда олиб борилади.

Никоҳ (эр-хотинлик) – оила ташкил этиш мақсадида, томонларнинг эркин ва тўлиқ розилиги асосида қонунда ўрнатилган тартибда, эркак ва аёл киши ўртасидаги тузилган teng ҳуқуқли иттифоқ. Демография учун никоҳ оила ташкил этиш ва фарзанд туғилиши, шунингдек туғилиш ва ўлиш жараёнлари учун омил ҳисобланади.

Никоҳга муносабати бўйича аҳолини қўйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- Хеч қачон никоҳда бўлмаган шахслар;
- Никоҳдаги шахслар;
- Ажрашганлар;
- Бевалар.

Аҳолининг оиласидаги таркиби никоҳ ва оила институтларига нисбатан ҳолати бўйича аҳолининг тақсимланишини акс эттиради. **Оила** – никоҳ (эр-хотинлик), қариндошлиқ, хусусиятлар, бола асрар олишдан келиб чиқадиган муносабатлар билан боғланган ва оиласидаги муносабатларни мустаҳкамлаш мажбуриятини олган шахслар доираси. Оила – асосий демографик гуруҳидир. У қўйидагича демографик функцияларни бажаради:

Фарзанд туғиши ва парваришилаш;

Оила аъзоларининг соғлиги ва умрининг узайиши учун зарур бўлган шароитларни таъминлаш;

Ўзининг барқарорлигини таъминлаш(бу жуда муҳим функция бўлиб, оила институти барқарорлиги ва жамият барқарорлиги кўп ҳолатларда ўзаро боғлиқ). Аҳолининг кўпайиши асосан оиласада рўй беради.

Оиласидаги демографияда ўлчамлари, таркиби ва турига қараб гуруҳланади.

Оиланинг ўртача ўлчами айрим гурух аҳоли учун оиласи билан яшаб турган одамларнинг сонини оилалар сонига бўлиш билан аниқланади. Оиланинг ўлчами унинг аъзолари сони билан аниқланади.

Фарзандлар сонига қараб оилалар қўйидагича бўлинади:

- Кам фарзадли оила- 1-2 та фарзанд;
- Ўрта фарзандли оила – 3-4 та фарзанд;
- Кўп фарзандли оила – 5 ва ундан ортиқ фарзанд.

Оила таркиби қариндошлиқ даражаси, авлодлар мавжудлиги, оила-га бошчиликнинг тақсимланиши бўйича ҳам аниқланиши мумкин.

Турлари бўйича оилалар нуклеар, мураккаб, тўлиқ, тўлиқ бўлмаган турларга бўлинади.

Нуклеар оила – фарзандлари билан бирга никоҳдаги бир жуфтликтан иборат оила.

Мураккаб оила – бошқа қариндош оилалар(ота-онаси оиласи, фарзандлар оиласи ёки ака-ука ва опа –сингиллар оилалари) билан яшовчи оила.

Оиланинг тўлиқлиги оилавий жуфтликтининг тўлиқлигига боғлиқ. Агар бир ёки иккаласи турмуш қурғанлар бўлмаса (ўлим, ажрашиш ёки бошқа сабабларга кўра) оила тўлиқ эмас деб ҳисобланади.

Дин, миллат, даромадлар каби белгилар туғилишга билвосита таъсир кўрсатади.

Одамлар жараён давомида бошқа таркибларга ўтишлари мумкин. Бошқа гуруҳларга ўтиш имкониятига қараб демографик таркиблар учта гуруҳга ажратилади:

- 1) Бир гуруҳдан бошқасига ўтиш мажбурий ва муқаррар гуруҳлар, масалан, бир ёшдаги гуруҳдан бошқа ёшдагилар гуруҳига ўтиш;
- 2) Бир гуруҳдан бошқасига ўтиш деярли мумкин бўлмаган ёки жуда чекланган гуруҳлар, масалан, бир жинсдан ёки миллатлар бошқасига;
- 3) Бир гуруҳдан иккинчисига ўтиш имконияти мавжуд гуруҳлар, масалан, даромадлари бўйича, никоҳ ва оилавий ҳолатлари бўйича.

8 синф ўқувчисининг ўз оиласи тўғрисидаги иншосини ўқинг ва бир гап билан унинг асосий ғоясини ифодаланг.

Менинг оилам

Оила муқаддас даргоҳ. Бизнинг оила етти кишидан иборат. Онамнинг исми Айжан, отамники- Айдар, мен, Рауан, – энг катта фарзандман, ўн тўрт ёшдаман. Укам Нурлан олтинчи синфда ўқиыйди, у ўн иккига тўлди, Аслан – иккинчи синфда, синглим Ажар боғчага боради, кузга биринчи синфга боради. Менинг ота-онам ёш ва чиройли, отам – 38 ёшда, онам -36 да. Онам ҳам отам ҳам оилада якка фаррзанд бўлганлар. Балким шунинг учун улар кўп фарзандли бўлишга қарор қилгандирлар. Шу билан бирга оиласиз тарихига боғлиқ яна бир қизиқарли фактлар мавжуд.

Менинг отамни бувим ва бобом болалар уйидан олишган ва ўз фарзандлариdek катта қилишган. Бувим афсуски оламдан ўтган, бобомни эса ҳаммамиз жуда яхши кўрамиз, у ҳам бизни яхши кўради. Унинг исми Нурасил, биз уни ота, қариндошлар ва қўшилар – “оқсоқол”, “Нуреке” деб аташади. Унинг ёши 73 да.

Онам меҳрибон, мулоийим ва эътиборли. У сотувчи бўлиб ишлайди. Унинг нозик елкасида барча уй ташвишлари турибди. Биз онамизни эҳтиёт қилишга ҳаракат қиласамиз ва унга уй ишларида ёрдам берамиз. Отам ҳамма нарсада бизга таянч ҳисобланади. У уйдаги барча эркакларга хос ишларни бажаришга улгуради ва бизни ҳам катта хўжалигимиздаги ишларга ўргатади: бизда бузоқ-часи билансигиримиз, қўйларимиз ва товуқларимиз бор. Отамиз электромонтер бўлиб ишлайди.

Оиласими жуда иноқ. Барча нарсада бир-бири мизга ёрдам берамиз. Оила – худди оила аъзолари атрофида йигиладиган ўчоқ сингари. Кўпчилик одамлар айтишича оила ўчини аёл киши сақлаши керак. Бироқ ундан эмас. Ўчоқдаги оловни барча оила аъзолари ушлаб туриши керак. Эркак киши оиласини ҳимоя қилиши, у ҳақида қайғуриши лозим; аёл киши – унга бунда ёрдам бериши лозим; фарзандлар ота-оналарига қулоқ солиши, яхши ўқиши ва уларга ҳамма нарсада ёрдам беришлари лозим. Оила бир бутун бўлса- уй ҳам мустаҳкам бўлади. Одам ўзи нима учун яшайди? Ерда ҳаётни давом эттириш учун. Оилада фарзанд бўлса – бу улкан баҳт, ота-онага ёрдамчи. Ота-оналар ва фарзандлар бирга бўлган уйдан баҳтлироғи йўқ! Оила ҳаётни бутунлигини ва баҳт келтиради. Мен, ер юзида кўпроқ баҳтли оилалар бўлишини истайман.

2. Оила таркибини таҳлил қилинг ва жинс, ёш, никоҳга ва оилага муносабати, фарзандлар сони, оила тури бўйича унинг таркибини аниқланг.
3. Оиланинг ўртача сонини параграф матнида келтирилган услугуга таяниб ғисобланг.
4. Оиланинг қандай қадриятлари, унда одамлар қайта туғилиши жараёни доимий давом этишига ишонч туғдиради? Матннаги қайси фактлар ва фикрлар буни исботлайди?
5. Ушбу оилада туғилишга ҳал қилувчи омил бўлиб даромад ҳисобланishi мумкинми?
6. Оила аъзолари ўтиши а)муқаррар; б) мумкин бўлмаган; в) мумкин бўлган структураларни аниқланг.

“Виртуал совға” геомашқ. Ҳар бир қатнашчи синфдошига “виртуал совға” – “географик объект” совға қиласиди. Совға қилишдан олдин уни пантомима ёрдамида, имо-ишоралар билан кўрсатиши ёки таянч бўлмаган сўзлар билан тушунтириши лозим. Синфдош обьектни аниқлайди ва совғани олади.

Кўпайиш режими. Аҳоли кўпайишининг барча аниқ миқдорий кўрсаткичлари кўпайиш режими дейилади.

Олимлар кўпайишнинг учта режимини ажратишади: *торайтирилган, оддий ва кенгайтирилган* (2-схема).

2 схема

Аҳоли кўпайиши режими

-
1. Ҳар бир кўпайиш режимига фарзандлар сонини ўрнатинг. Маълумотлар ушбу параграфнинг “Оила таркиби” бўлимида келтирилган.
  2. Танловингиз бўйича бир оиланинг уч авлоди мисолида кўпайиш режимини аниқланг.

Аҳоли кўпайиши типи. Аҳолининг оиласи таркиби сабабли кўпайиш режими томнидан учта типдаги кўпайиш шаклланган.

Аҳолининг биринчи кўпайиши типи “Демографик инқироз”. Унга унча юқори бўлмаган туғилиш ва ўлим кўсаткичлари хосдир. У доимий равишда катта ёшдаги ва қария одамлар сони (**миллатнинг қарииши**) ортиб бораётган иқтисодий ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган. Қария одамларнинг юқори улуши аҳолининг туғилиш кўрсаткичларини пасайтириб, ўлим кўрсаткичларини ошириб боради.

Бу типдаги кўпайиш Европа, Шимолий Америка, Япония, Австралия мамлакатларида, яъни анча юқори иқтисодий ривожланиш даражасига эга мамлакатларда кенг тарқалган. Жумладан, Францияда ҳар мингта одамга 13 та бола туғилади, ва 10 та одам ўлади, табиий ўсиш 3 га тенг. Буюк Британияда мингта одамга 13 та туғилади ва 11 тадан кўпроқ одам ўлади. Японияда 10 та туғилади ва 7 та ўлади, табиий ўсиш 3 га тенг.

Айрим мамлакатларда туғилиш шунчалик камки, ўлганлар сони ни қопламади ва мамлакат ахолиси ҳар йили камайиб боради. Бундай ҳодиса депопуляция деб аталади.

Депопуляция- камайишга олиб келувчи торайтирилган кўпайиш натижасида мамлакат, ҳудуд ахолисининг камайиши (Дания, Швеция, буюк Британия, Россия).

Туғилишнинг пасайиши сабаблари: қўл меҳнати улушкининг кескин камайиши, шаҳар ҳаёт тарзининг кенг тарқалиши, аёллар хуқуқларининг мустаҳкамланиши, каръера қилишга интилиш, никоҳга кеч кириш, биринчи фарзандни катта ёшда туғиши, миллатнинг қариши, ота-оналарнинг қариган чоғларида фарзандларидан мустақиллиги.

Кўпайишнинг иккинчи типи “Демографик портлаш”. Кўпайишнинг иккинчи типи учун туғилишнинг юқори ва жуда юқори кўрсаткичлари ва ўлимнинг анча юқори кўрсаткичлари хосдир. У биринчи навбатда ривожланаётган давлатларга хос (масалан, Конго, Нигер, Нигерия, Ямон, Ироқ, Покистон, Бангладеш ва б.).

Туғилишнинг юқори бўлиш сабаблари: никоҳга әрта кириш, оиласи режалаштиришга тақиқ, кўп фарзандлилик анъаналари, аёл кишининг қаттиқ боғлиқлиги, қишлоқ ахолисининг кўплиги, қўл меҳнати улушкининг юқорилиги, фарзандлар ишчи кучи сифатида кўрилади, фарзандлар ота-онасининг қарилигидаги ягона таянчи.

Биринчи ва иккинчи типлар орасида *ўтиш типи* жойлашган. Уларга ҳали ҳам юқори туғилиш кўрсаткичлари хос бўлиб, аста-секин камайиб бориши кузатилади, шунингдек, ўлим кўрсаткичлари ҳам камайиб боради (Грузия, БАА, саудия Арабистони ва б.).

Ушбу давлатлар замонавий тиббиёт, санитария ва гигиена ютуқларини, айниқса эпидемик касалликларга қарши курашда кенг тадбиқ этишга эришган. Бу ўлим даражасининг кескин камайишига олиб келади. Туғилиш эса кўп ҳолларда юқори даражадалигича сақланиб қолади. Бироқ вақти келиб у камаяди ва мамлакат биринчи кўпайиш типига ўтади.

1. Дунё ахолиси қайси тип кўпайишига мансуб мамлакатлар ҳисобига ўсади?
2. Ахоли кўпайиши типларидағи Қозогистоннинг ўрнини аниқланг. Ўз жавобларингизни далил ва фактлар билан тасдиқланг.
3. Туғилиш даражаси пастлиги оқибатида ахолининг табиий камайиши ва ўлим даражасининг юқорилигига қарамай АҚШ, Фарбий Европанинг юқори ривожланган мамлакатларида ахоли сони камаймаяпти. Буни қандай тушунтириш мумкин?

Геофакт. Миллий байроқларда энг күп учрайдиган ранглар – қизил, күк ва оқ ранглар.

1. Ўз танловингизга асосан учта оиласа анкета ёрдамида тадқиқот ўтказинг ва индукция услубида ахолининг демографик сруктурасини, оила ўлчамини ва типини, ахолининг кўпайиш режими ва типини аниқланг. Тадқиқот натижаларини график материаллар билан тўлдиринг. Демографик вазиятнинг сабаблари ва оқибатларини тушунтиринг. **Анкета** – тадқиқот объектининг миқдорий – сифат кўрсаткичларини аниқлашга йўналтирилган, бир фикр билан бирлаштирилган саволлар тизими.

Тавсия этилган саволлар.

1. Сизнинг ёшингиз. Сизнинг жинсингиз.
2. Никоҳдан ўтганмисиз?
3. Фарзандларингиз нечта?
4. Сизлар билан оиласа нечта оила яшайди?
5. Сизлар билан яшаётган одамларнинг қариндошлиқ даражаларини кўрсатинг.
6. Ёшини, жинсини, никоҳга муносабатини, оиласи мавжудлигини кўрсатинг.

Демоографик кўрсаткичлар ва демографик вазият

Дарс мақсадлари:

- Демографик вазият таҳлил асосида асосий демоографик кўрсаткичларни: аҳоли сони, тугилиш ва ўлиши коэффициентлари, табиий ва механик ўсиш, умумий ўсиш, жинс ва ёш кўрсаткичлари, миллий ва диний таркибини ҳисоблаш;
- Мамлакатларнинг демоографик кўрсаткичларини график кўришида тушунтириш ва намойиш этиш.

Мақсадларга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Демографик вазият нима.
- Демографик кўрсаткичлар қандай ҳисобланади;
- Демографик кўрсаткичларни график тарзда қандай намойиш этилади.

ТАБИЙ КЎПАЙИШ

**ДЕМОГРАФИК ТУГИЛИШ
ВАЗИЯТИ**

**ДЕМОГРАФИК
ПИРАМИДА**

Демографик вазият – маълум худудда кечадиган демоографик жараёнларнинг миқдорий комплекс тавсифи ва сифат баҳоси(туғилиш, ўлим, миграция ва б.): уларнинг тенденциялари, маълум давр ҳолатига якуни ва оқибатлари.

Демографик жараёнларга эндоген омиллар ёки аҳолининг ўзининг кўрсаткичлари: жинс ва ёш таркиби ва кўпайиш режими таъсир кўрсатади. Экзоген омилларга ижтимоий-иқтисодий таъсирлар киради.

Туғилиши, ўлиш, аҳолининг табиий ўсиши – биологик жараёнлардир. Бироқ уларга ҳал қилувчи таъсирни одамларнинг ижтимоий-иқтисодий яшаш шароитлари, улар орасида жамиятда ва оиласадаги ўзаро муносабатлар кўрсатади.

Ўлим даражаси одамларнинг моддий яшаш шароитларига: озиқланиши, меҳнатининг ва турмушининг санитар-гигиеник шароитларига боғлиқ бўлади.

Туғилиши даражаси ҳам жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий таркибига, одамларнинг яшаш шароитларига боғлиқ. Ушбу омиллар 40-41§ кўриб чиқилган эди.

Улкан инсоний йўқтотишларга олиб келадиган урушлар, тўғридан-тўғри ҳарбий ҳаракатлар натижасида ёки уларнинг оқибатида очлик, касалликлар тарқалиши ва оиласавий алоқаларнинг узилиши оқибатида аҳолининг ўсишига катта салбий таъсир кўрсатилади.

Ўлим даражасининг ошишига номаъқул бўлган қуийидаги ҳодисалар сабаб бўлади: жиноятчилик, ишлаб чиқаришдаги шикастланиш, табиий ва техноген офатлар, баҳтсиз ҳодисалар, атроф муҳит сифатининг пасайиши.

1. Демографик кўрсаткичлар ва омиллар ўртасидаги алоқаларни ўрнатиш учун бир нечта тасаввурларни шакллантиринг. Таклиф этилган тузилмалардан фойдаланишингиз мумкин.
Агар аҳоли таркибида катта авлод вакиллари кўпроқ бўлса, унда туғилиши ... бўлади, ўлим даражаси эса ... бўлади.
Агар аҳоли таркибида ёшлар улуши катта бўлса, унда туғилиши сони ... бўлади, ўлим сони... бўлади.
Агар аҳоли таркибида оиласийлар кўп бўлса, унда туғилиши сони ... бўлади.
Агар аҳоли таркибида эркаклар ва аёллар сони кескин нопропорционал бўлса, унда ...
Агар аҳолининг катта қисми юқори даромадларга эга бўлса, унда туғилиши ..., ўлим сони ...
Агар аҳолининг катта қисми даромадлари ўртачадан кам бўлиб, оғир қўл меҳнати билан шугулланса, унда туғилиши сони .... ўлим сони ...

Барча демографик кўрсаткичлар промиллеларда ўлчанади, яъни 1 минг одамга нисбатан кўрсаткичларда. Промилле (лот. *Per mille* - мингтага) – мингдан бир қисм, 1/10 процент; (% 0) тарзида белгиланади; бирор бутуннинг мингдан бир улушлари сонини белгилашда фойдаланилади. Айрим ҳолларда ҳисоблар процентларда олиб борилганини учратиш мумкин, бунга ҳам йўл қўйилади.

Аҳолининг табиий ҳаркати – бу аҳолин сониниг туғилиши ва ўлим ҳисобига ўзгариши.

Туғилиш – маълум даврда мингта аҳоли сонига туғилишлар сони.

Демографик коэффициентларнинг ҳисоб-китобларида бўлувчи ўрнида аҳолининг барча доимий сонининг йиллик ўртача кўрсаткичи олинади.

Туғилиш коэффициенти : $K_p = \frac{N}{S} \cdot 1000\%$

N- бир йилда туғилганлар сони

S-аҳолининг ўртача йиллик сони

Ўлим сони- маълум даврда мингта аҳоли сонига тўғри келадиган ўлимлар сони.

Ўлим сони коэффициенти:

$$K_{\text{см}} = \frac{M}{S} \cdot 1000\%$$

M – бир йилда ўлганлар сони

S – аҳолининг ўртача йиллик сони

Аҳолининг табиий кўпайиши (ТЎ) – туғилиш сониниг кўпайиши сонидан ортиши, яъни маълум даврда туғилганлар ва ўлганлар сони орасидаги фарқ; аҳоли сони ўсишининг асосидир.

Аҳолининг табиий кўпайиши 1000 та аҳолига табиий ўсиш коэффициенти билан ўлчанади. Ҳам мусбат, ҳам манфий бўлиши мумкин. Аҳолининг манфий табиий ўсиши мамлакатда одамлар кўпроқ ўлиб, камроқ туғилаётганлигини кўрсатади (яъни, аҳолининг табиий камайиши).

Табиий кўпайиш коэффициенти

$$K_{\text{ест}} = K_p - K_{\text{см}}$$

Аҳоли миграцияси – доимий яшаш жойларини алмаштириш мақсадида, ёки вақтингчалик ўқиш ва меҳнат фаолиятини олиб бориши мақсадида бир худуддан (мамлакатдан) бошқасига кўчиб ўтиши.

Ички миграцияларнинг сабаблари – иш қилиш, яшаш шароитларини яхшилаш, ҳаёт даражасини кўтариш ва ҳаёт тарзини ўзгартириш. Қишлоқ жойларига мавсумий ва қишлоқ хўжалиги ишларини бажариш учун ва мавсум якунлангач қишлоқдан шаҳарга қайтиб ҳаракатланиш миграцияси катта улушга эга.

Халқаро миграциянинг сабаблари – дунёнинг турли мамлакатларида бир хил бажарилган иш учун тўланадиган иш хақи миқдорининг фарқи. Бугунги замонда миграциянинг энг катта йўналиши юқри малакали мутахассисларнинг – шарқий Европадан АҚШ, Канадага ва Фарбий Европанинг бир қатор мамлакатларига кўчишидир.

Қисман миграция уруш (Ироқдан, Босниядан, Афғонистондан, Сириядан АҚШ ва Европага), сиёсий жанжаллар ва табиий оғатлар сабабли рўй бермоқда.

Миграциянинг асосий қонунлари:

- Энг кўп миграция қисқа масофаларга амалга оширилади;
- Худудий марказ қанча катта бўлса у шунча кўп ўзига тортувчи таъсир кўрсатади;
- Йирик шаҳарларнинг ўсиши аҳолининг табиий ўсишидан кўра, кўп жихатдан аҳоли миграцияси билан боғлиқ;
- Миграция масштаблари саноат ва савдо, ва айниқса транспорт ривожланиши билан ошиб бора веради;
- Миграциянинг иқтисодий сабаблари ҳал қилувчи ҳисобланади.

Кириш коэффициенти (Кк) йил давомида маълум ҳудудга ҳар 1000 киши аҳолига қанча одам кириб келишини кўрсатади:

$$K_{kp} = \frac{S_{kp}}{s} 1000\%$$

Чиқиш коэффициенти (К ч) йил давомида маълум ҳудуддан ҳар 1000 киши аҳолига қанча одам чиқиб кетганлигини кўрсатади:

$$K_{ch} = \frac{S_{ch}}{s} 1000\%$$

Миграцион (механик) ўсиш коэффициенти (Кмў) аҳоли пунктининг ҳар минг кишисига бир йил давомида тўғри келадиган механик ўсиш катталаигини ифодалайди ва икки усулда ҳисобланади:

$$K_{mex} = K_{kp} - K_{ch}$$

Аҳолининг умумий ўсиши – маълум бир ҳудуд (давлат, ҳудуд, аҳоли яшаш пункти) аҳолисининг маълум бир вақт оралиги бошланишидаги сонини ва оҳирiga сони ўртасидаги фарқ. Умумий ўсиш туғилишлар сони, ўлимлар сони, миграция параметрларига, аниқроғи – туғилганлар ва ўлганлар, келганлар ва чиқиб кетганлар сони йиғиндисига боғлиқ, мусбат, манфий ёки нолга teng бўлиши мумкин. **Умумий ўсиш коэффициенти**

-
- Бир вилоят аҳолисининг йил бошига аҳолиси сони 2690 минг кишини ташкил этди.

Йил давомида:

Туғилди, минг	Ўлди, минг	Келди, минг	Чиқди, минг
35,0	21,5	29,8	22,3

Аниқланг:

- Аҳолининг табиий ҳаракати коэффициенти – туғилишлар сони, ўлимлар сони, табиий ўсиш;
- Миграция коэффициентларини: кириш, чиқиш, механик ўсиш;
- Аҳолининг умумий ўсиши;
- Йил оҳирiga аҳолининг умумий сони;
- Вилоят аҳолининг шаклланишида табиий ўсиш ва миграциянинг ўрнини кўрсатиб беринг.

“Виртуал совға” Геомашқ. Ҳар бир қатнашчи синфдошига “виртуал совға” – “географик объект” совға қиласы. Совға қилишдан олдин уни пантомима ёрдамида, имо-ишоралар билан күрсатиши ёки қалит бўлмаган сўзлар билан тушунтириши лозим. Синфдош объектни аниқлайди ва совғани олади.

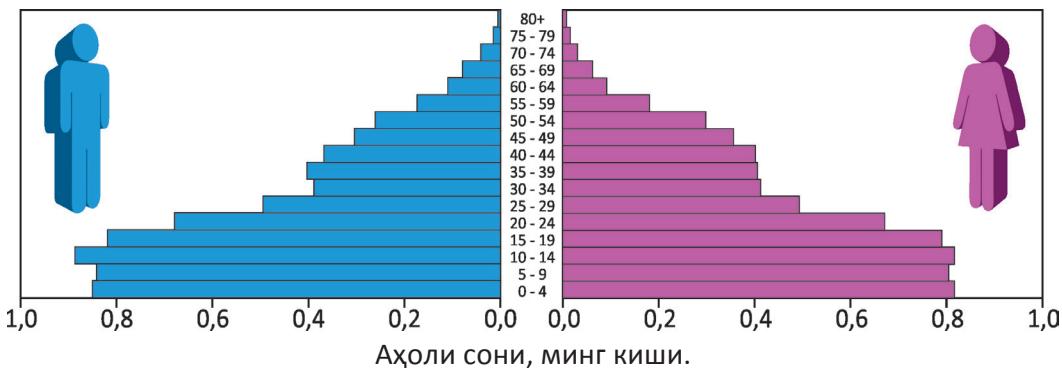
Демографик кўрсаткичларнинг график ифодаланиши.

Жинс ва ёш пирамидаси. Барча демографик кўрсаткичлар турли график ва диаграммалар кўринишида акс эттирилиши мумкин. Уларни қуриш методикаси билан сиз 7 синфда ва ушбу дарсликнинг 3-§ да танишгансиз.

Ўтган параграфда аҳолининг жинс ва ёш таркибини ўрганиб чиқдингиз. Уни таҳлил қилиш учун жинс ва ёш пирамидаси деб атала-диган, график усулларнинг бири кенг қўлланилади (*1-диаграмма*).

1-диаграмма

Жинс ва ёш пирамидаси

У икки томонлама йўл-йўл пирамидадан иборат. Ордината ўқи(y) бўйича эркин масштабда ёшга қараб гуруҳлар акс этади, абцисса ўқи(x) бўйича –маълум ёшдаги аҳоли сони кўрсатилади. Эркаклар сони ортината ўқининг чап томонида, аёллар ўнг томонида кўрсатилади. Ҳар бир ёш гуруҳи горизонтал йўлак шаклида тасвиранади ва унинг майдони тегишли ёшдаги аҳоли сонига пропорционал бўлади.

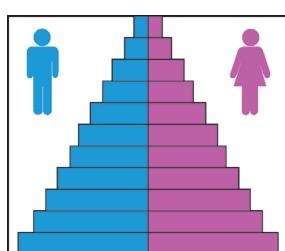
Ордината ўқи икки бўлакка ажратилиб, улар орасида ёшлар шкаласи жойлаштирилади. Ёш пирамидалари беш йиллик ёш гуруҳларидан қурилади.

Исталган аҳоли сони битта ўзгармас катталик сифатида қабул қилинади, кўпроқ 10 000, ҳамда ҳар бир жинс ва ёшга оид гуруҳ аҳолининг умумий сонига бўлинади ва юқорида кўрсатилган бир неча нолли бир раҳами кўринишидаги кўпайтирувчига кўпайтирилади.

Пирамидада асосийси – унинг конфигурацияси, ўлчамлари эмас. Жинс ва ёшга оид пирамида ҳақиқий пирамидаларга ўхшаш бўлади, чунки ёш ортиши билан ёшга оид гуруҳларда одмлар сони камайиб боради ва йўлакча қисқариб боради. Идеал аҳолининг ёшга оид пирамидаси, ундаги туғилиш ва ўлим кўрсатикчлари узоқ вақт давомида ўзгаришсиз бўлганлиги туфайли, тенг томонли учбурчакка ўхшаш бўлар эди (2-диаграммадаги – ёш оила пирамидасидек). Бироқ бундай бўлиши қийин, чунки туғилганлар ва ўлганлар сони вақт ораликлирида ўзгариб туради. Туғилишнинг кескин камайиб кетиши ёшга оид пирамидада ботиқлик вужудга келтиради. Туғилишнинг кескин ошиб кетиши пирамидада бўртиқнинг ҳосил бўлишига олиб келади.

Жинс ва ёшга оид диаграмаларнинг турлари

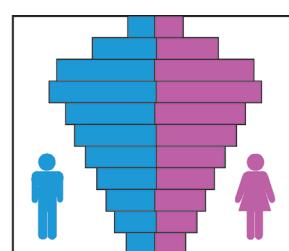
2-диаграмма

Ёш аҳоли

Кариётган аҳоли

Кари аҳоли

1-жадвал маълумотларига асосан жинс ва ёшга оид пирамидани қуринг, уни таҳлил қилиб натижаларини синфда муҳокама қилинг.

1-жадвал

Ёш	Эркаклар	Аёллар
0-5	171 006	172 256
6-10	219 068	240 292
11-15	290 190	285 443
16-20	400 116	357 384
21-25	431 936	395 288
26-30	373 021	336 178
31-35	347 500	323 467
36-40	368 910	355 648
41-45	397 500	363 467
46-50	325 922	289 656
51-55	243 303	208 258
56-60	202 685	189 991
61-65	120 813	110 238
66-70	85 980	74 808
70 дан катта	51 418	49 319

Геофакт. Қозоқ халқининг фаол нутқида бирор нарсанинг юздан бир(1/100) ва мингдан бир (1/1000) улушкин англатадиган сўзлар, сўз бирикмалари ва маталлар мавжуд, масалан, “Жўзден жўйрік , мындан тўлпар” (юздан -чопқир, мингдан - тулпор).

← Якун ясанг

- Идрок-картасида мавзу мазмунини акс эттириинг ва уни тушунтириинг.
- Microsoft Offic Excel дастурида демографик кўрсаткичларни автоматик равишда ҳисоблаб чиқариш услубини таклиф этинг. Параграфнинг тегишли топшириғида берилган маълумотлардан фойдаланинг.
- Microsoft Offic Excel дастурида берилган кўрсаткичлар бўйича жинс ва ёшга оид пирамидани автоматик разда қуриш услубини таклиф этинг. Параграфнинг тегишли топшириғида берилган маълумотлардан фойдаланинг.
- 2 жадвал маълумотлари бўйича Microsoft Offic Excel дастурида инсоният ривожланишининг бутун даври давомида Ер аҳолисининг сони ўзгариши графикини қуинг ва кўрсаткичларнинг кескин сакрашини тушунтиринг.

2-жадвал

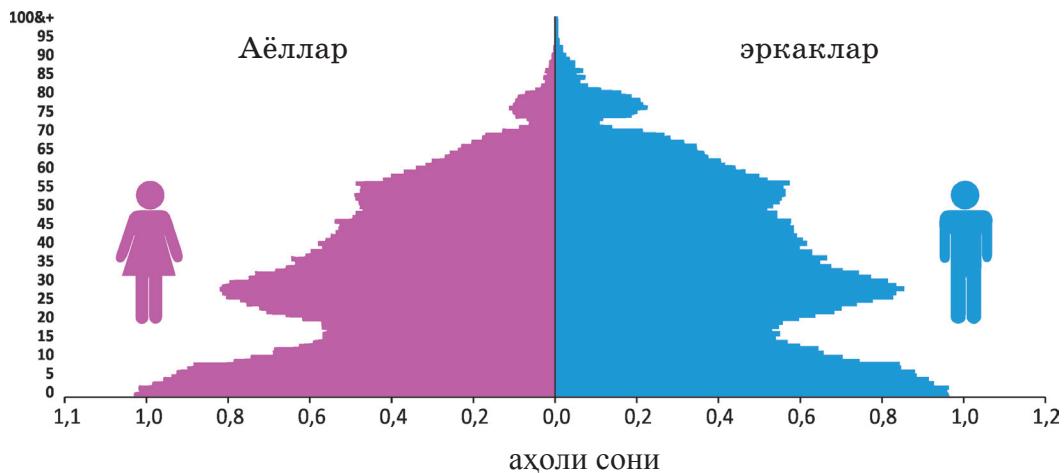
Йил	Умумий (минг)	Йил	Умумий (минг)
8000 до н. э.	5 000	1960	3 021 475
4000 до н. э.	7 000	1965	3 334 874
1000 до н. э.	50 000	1970	3 692 492
500 до н. э.	100 000	1975	4 068 109
1 н. э.	300 000	1980	4 434 682
1000	400 000	1985	4 830 979
1750	791 000	1990	5 263 593
1800	1 000 000	1995	5 674 380
1850	1 262 000	2000	6 070 581
1900	1 650 000	2005	6 343 628
1950	2 518 629	2013	7 162 119
1955	2 755 823	2030 (прогноз)	8 551 000

5. Қозоғистон Республикасининг жинс ва ёшга оид пирамидаси ни(3-диаграмма) таҳлил қилинг ва 2-диаграммага ўхшаш тарзда аҳоли турини аниқланг.

3-диаграмма

Аҳолининг жинс ва ёшга оид пирамидаси

2017 йил бошига, фоизларда

Демографик муаммолар

Дарс мақсади:

- Демографик муаммолар бўйича дунё мамлакатларини класификациялаш.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Демографик кўрсаткичларни баҳолаш шкаалалари
- Асосий демографик муаммолар.
- Ўхшаши демографик муаммоли мамлакатлар гурӯҳлари.

[Демографик кўрсаткичларни баҳолаш шкаалалари](#)

[Демографик инқироз](#)

[Демографик портлаш](#)

[Демографик муаммо](#)

Демографик кўрсаткичларни баҳолаш. Демографик муаммоларнинг мавжуд эмаслиги ёки мавжудлигини аниқлаш учун, демографик кўрсаткичларни баҳолаш лозим. Олимлар аҳолининг туғилишлар сони, ўлимлар сони, табиий ўсиши, аҳолининг қариши баҳоланиш шкаалалрини ишлаб чиқишиган (3,4,5,6-жадваллар).

3-жадвал

Умумий туғилишлар сонини баҳолаш шкаласи

Умумий туғилиш коэффициенти, %0	Туғилиш даражаси тавсифи
16 гача	Паст
16-24	Ўртача
25-29	Ўртачадан юқори
30-39	Баланд
40 ва ундан катта	Жуда баланд

4-жадвал

Ўлимларнинг умумий даражсини баҳолаш шкаласи

Ўлимларнинг умумий даражсини баҳолаш схемаси	
Ўлим умумий коэффициенти, %0	Ўлим даражаси
7 гача	Жуда паст
7-10	Паст
11-15	Ўртача
16-20	Баланд
21 дан катта	Жуда баланд

Таблица 5

Аҳолининг умумий табиий кўпайиши/табиий пасайиши даражасини баҳолаш шкаласи

Табиий кўпайишнинг умумий коэффициенти, %	Даража баҳоси	Табиий пасайишнинг умумий коэффициенти, %
+2,0 гача	Жуда паст	-3,0 гача
2,0 -3,9	Паст	(-3,0)-(-5,9)
4,0-6,9	Ўртacha	(-6,0)-(-8,9)
7,0-9,9	Баланд	(-9,0)-(-11,9)
+10 ва ундан катта	Жуда баланд	-12 ва ундан катта

Таблица 6

Демографик қаришни баҳолаш шкаласи (БМТ)

Босқич	65 ёш ва ундан катталар улуши, %	Аҳоли қариши ва қарилик даражаси босқичлари
1	<4	Ёш аҳоли
2	4-7	Аҳоли
3	>7	Қари аҳоли

Ҳисоб китоблар асосида(зарурат бўлса) умумий туғилишлар сони, ўлимлар сони, табиий ўсиш ва демографик қариш дарожаларини баҳолаш шкалалри бўйича Қозогистон ва Эстониянинг демографик кўрсаткичларини солишитиринг. Хуносаларни шакллантиринг.

Қозогистон. Қозогистон Республикаси миллий иқтисодиёт Вазирлиги статистика Қўмитасининг маълумотларига кўра, мамлакат аҳолиси сони 2017 йил 1 август ҳолатига 18054,0 минг кишини ташкил этди. Умумий туғилиш коэффициенти аҳолининг ҳар 1000 кишисига 21,27 туғилганларни ташкил этди. Ўлимлар сонининг умумий коэффициенти ҳар 1000 кишига 7,38 ўлим сонини ташкил этди. Табиий ўсиш ҳар 1000 кишига 13,89 кишини ташкил қилди. 2017 йилга Қозогистон аҳолиси аҳолининг ёши бўйича қўйидагида тақсимотга эди: 15 ёшдан кичик шахслар – 21,6%, 15 дан 65 ёшгача 71%, 65 дан катталар – 7,4%.

Эстония. Эстония демографик хизматлари прогнозларига асосан 2017 йилда мамлакат аҳолиси бўйича кўрсаткичлар қўйидагида бўлган: аҳолининг умумий сони- 1 300 935 киши; туғилган – 14 мингдан бир оз кўпроқ; ўлганлар сони – 15,5 мингдан кўпроқ; аҳолининг табиий ўсиши – (-1,5 минг кишини) ташкил этган. Ёши бўйича таркиби қўйидагида: 15 ёшдан кичиклар – 15,1%; 15 дан 65 ёшгача – 67% дан кўпроқ; 65 ёшдан катталар – деярли 18%.

Демографик муаммо.

Муаммо – чуқур ўрганишни ва ечимини топишни талаб этувчи кийин вазият. Ечилмаган муаммо нормал фаолият кўрсатиш ва ривожланиш жараёнига тўсқинлик қилиши мумкин.

Демографик муаммо – аҳоли сонининг кескин ўзгариши.

Демографик муаммо икки қисмдан иборат бўлади:

Аҳолининг тез ва суст назоарт остида ўсиши, ривожланаётган мамлакатларнинг ҳудудларида аҳолининг керагидан ортиқ ўсиши (*демографик портлаш*);

Ривожланган ва ўтиш иқтисодиётига эга давлатларнинг аҳолиси қариши ва камайиши (*демографик инқироз*).

1. Нима учун демографик муаммо келиб чиқишининг аҳамиятли тавсифи бўлиб “кескин” сўзи бўляпти?
2. Аҳоли сонининг доимий ўзгариши (ўсиши/камайиши) демографик муаммога олиб келиши мумкинми?
3. Сиз яшаб турган ҳудудда яшаётгандар сонининг кескин кўпайиши ёки камайиши ҳолатлари бўлганми? Бу қандай оқибатларга олиб келган?

Демографик инқироз – бу, аҳоли таркибидаги салбий миқдорий ва сифат ўзгаришлари билан боғлиқ вазият. Миқдорий ўзгаришлар – бу депопуляция, аҳоли сонининг кескин табиий камайиши. Сифат ўзгаришларига аҳоли саломатлигининг ёмонлашуви киради. Бу ушбу аҳолининг йўқ бўлиб кетишига олиб келиши мумкин.

Демографик инқироз оддий ёки торайтирилган режимли биринчи типдаги кўпайишли мамлакатларда кузатилади.

АҚШ, Канада, Австралияда аҳоли ўсиши 5-10 % 0 га teng ва у кам бўлса ҳам бироқ маълум даражадаги аҳоли ўсишини таъминланмоқда.

Италияда, Буюк Британияда, Польшада аҳолининг табиий ўсиши катта тезликда нольга яқинлашиб келмоқда, аммо ҳозирча туғилишлар сони ўлимлар сонини қопламоқда.

Яна бир ажратиладиган учинчи гуруҳ мамлакатлари мавжуд бўлиб, уларнинг аҳолиси сони камайиб бормоқда(7-жадвал).

**Аҳолисининг манфий табиий ўсишига эга бўлган
Европа мамлакатлари, 2015 й.**
(демографик портал маълумотларига кўра)

Мамлакатлар	Табиий ўсиш, % 0	Мамлакатлар	Табиий ўсиш, % 0
Болгария	-6,2	Германия	-2,3
Сербия	-5,4	Португалия	-2,2
Украина	-4,5	Босния ва Гецеговина	-1,2
Венгрия	-4,0	Эстония	-1,0
Хорватия	-4,0	Польша	-0,7
Руминия	-3,8	Молдова	-0,4
Литва	-3,5	Беларусь	-0,1
Латвия	-3,3	Испания	-0,1
Италия	-2,7	Чехия	0,0
Греция	-2,7	Россия	0,3

Нима учун ушбу мамлакатларда демографик инқироз бошланди, фараз қилиб қўринг.

Демографик инқирознинг оқибатларини тасаввур қилинг, ўз фараз-ингизни далил ва фактлар билан тасдиқланг.

Геомашқ Географик ҳодисаларни, объектларни ёки жараёнларни “жонли” диаграмма қўринишида ёки динамикада кўрсатинг. Кўрсатилаётган объект, ҳодиса ёки жараённи ўсиш ёки камайиш тартибида, ёки кўрсатикчлари камайиши ёки ўсиши қўринишидаги динамикада кўрсатишингиз мумкин. Асосий шарт – маълумотлар ҳақиқий бўлиши, сизнинг синфдошларингизга кўрсатмаларингиз ва солиштиришларигиз – хушмуомала бўлиши, иш – тез амалга оширилиш лозим. Графигингизнинг етишмаётган элементларини олдиндан турли материаллардан тайёрлаб олишингиз мумкин.

Демографик портлаш аҳолининг иккинчи типдаги қўпайиши хос бўлган юқори ва жуда юқори туғилиш ва табиий ўсиш кўрсаткичларига ва нисбатан паст ўлим кўрсаткичларига эга бўлган ривожланаётган мамлакатларда кузатиш мумкин (8-жадвал). Уларнинг кўпчилиги XX асрда тиббиёт ютуқларини кенг қўллаш имкониятига эга бўлишди, айниқса турли хилдаги кассаликларни ва эпидемияларнинг олдини олиш масаласида. Ўлим даражаси пасайишига ушбу давлатларнинг иқтисодий ва ижтимоий-маданий ривожланишдаги маълум даражадаги ютуқлари сабаб бўлди. Натижада у жуда қисқа ват ичida таҳминан икки баробар пасайди.

Инсоният тарихида бундай қисқа вақтда ўлим даражасининг бунчалик пасайиши ҳоллари учрамаган. Туғилиш бу мамлакатларда юқори ва жуда юқори даражада сақланиб қолмоқда. Туғилиш ва ўлим даражасининг бир вақтда бундай мос келмаслиги кўпчилик дунё мамлакатларида мисли кўрилмаган демографик портлашнинг вужудга келишига олиб келди.

Ушбу мамлакатларда уларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини анчага ортда қолдирган аҳоли сонининг тез ўсиши кузатилмоқда, бу эса ишсизликни, озиқ-овқат ва бошқа ресурсларнинг етиш маслигини, аҳолининг керагидан ортиб кетишини кучайтириб, шу билан бирга – жиноятчиликнинг умумий ўсишига олиб келди. Африка ва Яқин Шарқ мамлакатларида, иқтисодий ривожланган мамлакатларга қочоқлар ва мигрантлар оқимиға олиб келувчи, маҳаллий урушлар ва тўқнашувлар вазиятни янада ёмонлаштирумокда.

8-жадвал

Аҳоли табиий ўсиши юқори даражада бўлган мамлакатлар, 2016 й. (The World Factboor маълумотларига кўра)

Мамлакатлар	Табиий ўсиш, %	Мамлакатлар	Табиий ўсиш, %
Малави	33,2	Танзания	28,2
Уганда	33,0	Шарқий Тимор	27,8
Бурунди	32,7	Бенин	27,5
Нигер	32,7	Ангола	27,3
Мали	31,8	Ирак	27,1
Буркина-Фассо	30,1	Сомали	26,7
Замбия	29,4	Того	26,6
Газа сектори(палестина)	29,1	Мозамбик	26,4
Эфиопия	29,0	Сан-Томе ва Принсипи	26,3
Жанубий Судан	28,2	Гвинея	26,2
Газа сектори(палестина)	29,1	Мозамбик	26,4
Эфиопия	29,0	Сан-Томе ва Принсипи	26,3
Жанубий Судан	28,2	Гвинея	26,2

Айтиб ўтиш жоизқи, кўпчилиқ мамлакатлар демографик портлашнинг чўққисидан ўтиб бўлган, бироқ “инерция” бўйича ҳали ҳам туғилиш юқори даражадалигича қолмоқда.

Геофакт. Этник Қозоқлар айрим мамлакатларда сиёсат билан шуғулланади. Стехликова Джамиля – чех сиёсий арбоби ва рухшунос-врач. 2007 йил 9 январидан 2009 йил 23 январигача Инсон ва озчиликларнинг ҳуқуқлари бўйича вазир ва Чех Республикаси ҳукуматининг инсон ҳуқуқлари бўйича Кенгаши раиси бўлган.

Якун ясанг

Ўрганилган баҳолаш шкаалалари ва қўшимча манбалар асосида контур картасида демографик инқироз ва демографик портлашлар турлича намоён бўлган мамлакатларни белгилаб чиқинг. Картани қўшимча тавсифлар элементлари билан: тушунириш матнлари, графиклар, диаграммалар, фотосуръатлар, мамлакатлар турига хос демографик пирамида конфигурациялари ва бошқа материаллар билан тўлдиринг. Ўз ишингизни муҳокама учун синфингизга тақдим қилинг.

Дарс мақсади:

- “демографик сиёсат” тушунчасини тушунтириши асосида, алоҳида мамлакатлар учун демографик сиёсатнинг ўз шахсий моделингизни таклиф этиши.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Демографик сиёсат нима.
- Мамлакатларда демографик кўрсаткичларга таъсир кўрсатиш бўйича кўрилаётган чоралар;
- Демографик сиёсат варианtlари;
- Демографик сиёсатнинг ҳужжат сифатидаги маркиби.

**ДЕМОГРАФИК
ЧЕКЛОВЛАР**

**ДЕМОГРАФИК СИЁСАТ
ДЕМОГРАФИК СИЁСАТ ЧОРАЛАРИ**

**ДЕМОГРАФИК
СТИМУЛЛАР**

Демографик сиёсат – давлат томонидан аҳолининг ўсишига, таркибига, тарқалишига ва сифатига, ўзига керакли йўналишларда таъсир кўрсатишга ёрдам берувчи иқтисодий, маъмурий ва тарғибот чоралари комплекси.

Унда иккита йўналишни ажратишади:

Аҳолининг табиий ҳаракати табиатига, олдинги кетаётган авлодлар ўрнига янгисининг табиий равишда алмashiшига, яъни туғилишга, ўлим даражасига, никоҳланишга, жинс ва ёшга оид таркибига таъсир кўрастиш;

Миграция ва аҳоли зичлигига таъсир кўрсатиш.

Демографик сиёсатнинг турли вариантлари мавжуд.

Аҳолининг кўпайишига нисабатан бир мамлакатлар уни алмаштироқчи бўлади, бошқалари мавжуд режимни сақлаб қолишга интилади.

Аҳолининг сонига бўлган талабга асосан қатор мамлакатлар аҳоли сонини оширишга ҳаракат қиласди. Бошқа мамлакатларнинг демографик сиёсати аҳоли сонини камайтиришга қаратилади.

Бир мамлакатлар демографик жараёнларнинг бирини(масалан, туғилишни) тартибга солмоқчи бўлади, бошқалари – бирданига бир нечтасини.

Айрим мамлакатлар миграция оқимини рағбатлантиради, бошқалари ақсинча чеклайди. Айрим мамлакатлар эса ўз демографик сиёсатларида миграция масаласини умуман кўтаришмайди.

Аҳолини кўпайиши биринчи типдаги мамлакатларда демографик сиёсат туғилишнинг кўпайишига ва аҳоли сонининг табиий ўсишига қаратилган (*raigbatlanтирувчи*). Фаол демографик сиёсат олиб берувчи мамлакатларга Франция ва Японияни мисол қилиш мумкин.

Иккинчи типда қўпайишли мамлакатларнинг кўпчилиги туғилишни ва ахолининг табиий ўсишини камайтиришга йўналтирилган демографик сиёсати (*чекловчи демографик сийсат*) олиб бормоқдалар. Бу йўналишда энг кўзга кўринарли ҳаракатларни Хитой ва Хиндистон олиб бормоқда. Кўпчилик мусулмон араб давлатлари, айниқса жанубий-гарбийлари, диний эътиқод нуқтаи назаридан келиб чиқиб, “оилани режалаштиришга” умуман қаршилар. Тропик Африканинг энг кам ривожланган мамлакатлари ҳам хеч қандай демографик сиёсат олиб бормайди.

Нима учун мамлактлар демографик сиёсатни олиб боришга ҳаракат қиласди? Нима учун уларга ўз ахолисининг миқдорий ва сифат демографик кўрсаткичлари муҳим? Нима учун кўпчилик мамлакатлар демографик вазиятни “ўз ҳолича” қолдира олмайди?

Демографик сиёсат чоралари ҳам рағбат, ҳам чекловлар сифатида қўлланилиши мумкин. Уларнинг вазифаси – фуқароларнинг демографик ҳулқини ўзгаришидан иборат. Шу борада давлатлар уларнинг демографик сиёсатига мос келувчи ҳаракатларни амалга оширувчиларга имтиёзлар ўрнатади. Сиёсат мақсадларига тўғри келмайдиган ҳаракатларни амалга оширувчиларга чекловлар ўрнатилади. Энг кўп учрайдиган чоралар қўйидагилар:

1. Иқтисодий чоралар:

- Пулли таътиллар;
- Бола туғилганда турли нафақалар, кўпинча уларнинг сонига қараб;
- Ссудалар, кредитлар, солиқ имтиёzlари – туғилишни кўпайтириш учун;
- Кам фарзандли оилаларга имтиёzлар – туғилишни камайтириш учун.

2. Маъмурий-хуқуқий чоралар:

- Никоҳга кириш ёшини, ажрашишни, ахборот ва контрацепцияга муносабатни, онанинг ва болаларнинг ажралишдаги мулкий ҳолатини, ишловчи аёлларнинг иш режимини тартибга солувчи қонунчилик ҳужжатлари;

3. Тарбиявий ва тарғибот чоралари:

- Демографик ҳулқ атворнинг меёрлари ва стандартлари бўйича ижтимоий фикрни шакллантириш;
- Диний меъёрларга, анъаналарга ва одатларга муносабатни белгилаш;
- Оилани режалаштириш сиёсати;
- Ёшларнинг жинсий таълими;
- Жинсий муносабатлар масалаларида ошкоралик.
- Францияда ва Японияда қўйидагича рағбатлантирувчи чораларни ишлаб чиқишиди:

- А) ёш оилаларга бир марталик ссудалар;
 Б) ҳар бир фарзанд туғилишида нафақалар;
 В) болалар учун ҳар ойлик нафақалар;
 Г) пулли таътиллар ва б.

Иккинчи типдаги кўпайиш мамлакатларига кирувчи Ҳиндистон ва Хитойдаги демографик сиёсат туғилишни камайтирилишига йўналтирилган.

Ҳиндистонда:

- А) оилани режалаштириш миллий дастури қабул қилинган;
 Б) никоҳга кириш ёши қўтарилилган: эркакларда – 21 ёш, аёлларда – 18 ёш;
 В) аҳолининг оммавий кўнгилли стерилизацияси ўтказилмоқда;
 Г) сиёсий шиор: “Биз иккитамиз- бизга иккита ”.

Хитойда:

- А) бола туғилишини режалаштириш қўмитаси тузилган;
 Б) никоҳга кириш ёши кечроқ ўрнатилилган: эркакларга – 22, аёлларга – 20 ёш;
 В) битта бола учун давлат ҳар ой нафақа тўлаб туради;
 Г) сиёсий шиор: “Бир оила-бир фарзанд”.

Иккала мамлакатда ҳам демографик сиёсат меъёрларни бузганилиги учун жарималар, давлат хизматларидан фойдаланишга таъкиқ ва бошқа жазо чоралари кўрилади.

Қандай иқтисодий, маъмурий-ҳуқуқий, тарбиявий-тарғибот чоралари билан бевосита ёки билвосита танишсиз? Бу ҳақида батафсил гапириб беринг.

“Тўрт унсур” геомашқ. Олиб борувчи тўпни исталган қатнашчига ташлайди ва тўртта сўздан бирини айтади: ер, ҳаво, сув ёки олов. Тўп ташланга иштирокчи ушбу унсурга тегишли бўлган исталган объекни номини айтиб тўпни кейинги иштирокчига отади. Айтилган сўзларни қайтиш мумкин эмас. Адашган иштирокчи ўйинни тарк этади.

Демографик сиёсат таркиби. Ҳужжат сифатида демографик сиёсат мақсаддан, вазифалардан, жорий демографик вазиятнинг таҳлилидан, чора-тадбирлар режасидан иборат бўлади.

Мақсадда мамлакат қандай демографик кўрсаткичларга эришмоқчилиги аниқ кўрсатилади. У кўпинча умумлашган сўзлардан иборат бир билан ифодаланади – масалан, “аҳолининг табиий ўсиши тезлигини ошириш, унинг ўсиши учун шароитлар яратиш. Шунингдек турмуш даражасини кўтариш ва кутилаётган умр узоқлигини ошириш.”

Вазифалар – бу ҳар бир демографик кўрсаткич бўйича аниқ талаб этилаётган кўрсаткичларни ўрнатиш, масалан, “туғилиш даражасини 24% кам бўлмаслигини тъминлаш”, ўлим даражасини “7% гача” тушуриш.

Жорий вазиятни таҳлил қилиш – бу демографик коэффициентларни хозирги пайтга ҳисоблаб чиқариб, уларни баҳолаш шкалалари билан солишириш ва муаммоларни аниқлаш. Масалан, “умумий ўлим коэффициенти 1000 та одам сонига 7,38 ўлимни ташкил этиши аниқлаган ва паст деб тавсифланган. Бироқ ушбу кўрсаткични “жуда паст”, яъни, “7% 0” даражагача тушуриш имконияти мавжуд.

Демографик кўрсаткичларга таъсир кўрсатиш чораларида аҳоли кўпайишига таъсир этиши бўйича давлатнинг ҳаракатлари ифодаланади, масалан, “иккинчи фарзанд ва кейингиларини туғилишини икинчи фарзанд ва кейингилари учун тўланадиган нафақани ошириш йўли билан рағбатлантириш”.

Чора-тадбирлар режасида уларнинг кетма-кетлиги ва бажарилиш муддатлари белгиланади, масалан, аҳоли сонини 2017 йилдаги 17 962 170 кишидан 2020 йилгacha 18 596568 кишига етказиш.

-
- Матнда мисол тариқасида келтирилган вазият қандай типдаги кўпайишли мамлакат учун долзарб. Олдиги параграфлар маълумотларига кўра мамлакатни аниқланг.
  - Ушбу мисоллар қандай демографик тавсифларни ўзгартиришга қаратилган?
  - Келтирилган мисоллардан келиб чиқиб, ушбу мамлакат қандай чораларни кўришни режалаштиromoқда?

Геофакт. Европа футбол ассоциациялари иттифоқи (Union of European Football Associations, кис. UEFA/ҮЕФА) – Европа футболини бошқарувчи спорт ташкилоти. Унга айрим қисман Европада жойлашган Осиё мамлакатлари – Қозоғистон, Туркия ва Азарбайжон.

Якун ясанг

- Интервью усулида олдинги икки авлод вакилларидан уларнинг демографик ҳулқларига таъсир этиш учун қандай иқтисодий, маъмурий-хуқуқий, тарбиявий ва тарғибот услублари қўлланилганлигини билиг. Умумий хulosани шакллантиring.
- Демографик вазиятлари 44-45\$ларда таърифланган, Қозоғистон ва Эстония учун демографик сиёсатнинг ўз шахсий моделингизни яратинг. Ўз танловигизга асосан мустақил равишда учинчи мамлакатни ўрганиб чиқинг. Ўз таклифларингизни мақсад, вазифалар, жорий вазият таҳлили, таклиф этилаётган чоралар ва чора-тадбирлар режаси аниқланган ҳужжат кўринишида расмийлаштиring. Натижаларни бутун синфга муҳокама учун тақдим қилинг.

№8- амалий иш

Қозоғистондаги демографик вазиятнинг айрим күрсаткичлари узилишлари таҳлилини(GAP-Analysis) бажаринг (танлов асосида): Аҳоли сони, туғилишлар сони, ўлимлар сони, табиий ўсиш, кутилаётган умр узоқлиги ва бўлим таркибида акс эттирилган бошқа күрсаткичлар.

GAP инглиз тилидан таржимаси *узилиш* маъносини англаатади. Бундай таҳлил күрсаткичнинг мавжуд катталиги билан талаб этилаётган катталиги ўтасидаги узилишни аниқлашга йўналтирилган. Узилиш таҳлилли ёрдамида 8 синф географияси доирасидаги исталган мавзуу бўйича исталган статистик маълумотларни кўриб чиқиш мумкин.

Аҳоли сонини таҳлил қилишда 2030 йилга Қозоғистон аҳолисининг талаб этилаётган сони 25 млн киши деб белгиланг. Уни аҳолининг жорий сони билан солиширинг. Улар орасидаги узилишни аниқланг. Узилиш қандай оқибатларга олиб келиши мумкин? Масалан, меҳнат ресурслари етишмаслиги, уларнинг меҳнат мигрантлари ҳисобига тўлдирилиши, аҳолининг этник таркибининг ўзгаришига олиб келади. Узилишнинг сабаби нимада? Эҳтимол бу туғилиш темпларининг пастлиги, ўлимлар сонининг юқорилиги ёки аҳолининг миграция натижасида камайиши сабаблидир. Қандай чоралар мақсадга эришишга ва сабабларни йўқ қилишга ёрдам беради? Масалан, туғилишни моддий рағбатлантириш, соғлом ҳаёт тарзини тарғибот қилиш, мамлакатга собиқ юртдошларни қайтариш ва ҳ.к.

Қозоғистон дунёning 30 та энг ривожланган мамлакатлар клубига аъзо бўлишга интилмоқда. Шунинг учун демографик күрсаткичларнинг таҳлилини олиб борища мақсад сифатида ушбу параметрлар бўйича 30-ўринни эгаллаб турган мамлакат күрсаткичларини олиш мумкин.

Масалан, АҚШ умр давомийлигининг ўртача күрсаткичлари бўйича 30 ўринни эгаллайди (78 ёш). Қозоғистон 124 ўринда (67 ёш). Ўринлардаги узилиш 94 бандни ташкил этади, умр дваомийлиги эса – 11 йил.

Демографик күрсаткичлар даражасини аниқлашда 44-45§ да келтирилган баҳолаш шкалаваридан фойдаланинг.

Таҳлил натижаларини жадвал кўринишида расмийлаштиринг. Кераклигига қараб сатрларни қўшишингиз мумкин.

Мақсад	Ҳақиқатдаги ҳолати	Узилиш	Узилиш оқибатлари	Узилиш сабаблари	Узилишни бартараф этиш чоралари

Олдинги жадвалнинг охирги устунини алоҳида “Чора-тадбирлар режаси” жадвалида акс эттиринг.

№	Чора-тадбир	Муддати	Ресурслар (чора-тадбирларни амалга ошириш учун нима керак)	Жавобгарлар (ушбу чора-тадбирларнинг амалга оширилишига ким жавоб беради)

Икки жадвалнинг мазмунини 200-250 сўздан иборат битта матнга ўтказинг.

4.1 бўлим бўйича умумлаштирувчи маълумот

“Аҳоли географияси” бўлими дарсларидан

Сиз биласиз:

Давлатлар аҳоли сонининг ҳисобини: 1) рўйхатга олиш ва 2) давлат органлари ҳисоботларига асосан юритади.

Аҳолининг кўпайиши – туғилиш ва ўлим асосида аҳоли сонининг ва таркибининг доимий янгиланиб туриши.

Структура – бу, ёши, жинси, никоҳга муносабати, оиласидай мақомига кўра ажратилган одамларининг турли гуруҳлари нисбати (улушки).

Аҳоли кўпайишининг миқдорий катталиклари тавсифлари кўпайиши режими деб аталади. Торайтирилган, оддий ва кенгайтирилган кўпайиши режимларни ажратишади.

Аҳолининг биринчи тип кўпайиши режими учун туғилишлар сони ва ўлимлар сонининг катта бўлмаган кўрсаткичлари хосдир. Аҳолининг иккинчи типдаги кўпайиши режими учун туғилишлар ва ўлимлар сонининг юқори кўрсаткичлари хос бўлади.

Маълум бир ҳудудда кечётган демографик жараёнларнинг комплекс миқдорий тавсифи ва сифати баҳоланиши демографик вазият деб аталади.

Хар бир демографик кўрсаткич бўйича баҳолаш шкаалалари ишлаб чиқилган бўлиб, улар бўйича мавжуд демографик муаммоларни аниқлаш мумкин. Ривожланган мамлакатлар учун “демографик инкороз” хос бўлса, ривожланаётган мамлакатлар учун “демографик портлаш” хосдир.

Демографик жараёнларга ўзига керакли бўлган йўналишларда таъсир кўрсатиш учун ёрдам берувчи чора-тадбирлар комплекси демографик сиёсат деб аталади. Биринчи типдаги аҳоли кўпайиши режимида эга мамлакатлар рағбатлантириш сиёсатини, иккинчи тип мамлакатлари – чеклаш сиёсатини олиб борадилар.

Сиз бажара оласиз:

- Аҳолини рўйхатга олиш дастурини, мақсадларини, фуқаролик ҳолатини рўйхатга олиш ҳужжатларини таҳлил қилишни, улар асосида демографик маълумотларни аниқлашни;
- Матнларни таҳлил қилиш ва улардан тадқиқот мавзусига оид ахборотни ажратиб олишни, матнни жадвалга, жадвални эса матнга ўтказишни;
- Демографик мойилликларни ва муаммоларни аниқлаш, тадқиқот мавзуси бўйича анкета сўровларини ва интервью ўтказиш, туғилишлар ва ўлимлар, табиий ўсиш, миграция, аҳолининг механик ва умумий ўсиши коэффициентларини ҳисоблаб чиқаришни, жинсга ва ёшга оид пирамидасини тузишни;
- Демографик кўрсаткичларни баҳолаш шкаалалари бўйича баҳолашни, демографик муаммоларни ечиш йўлларини таклиф қилишни;
- Дунё мамлакатларини демографик муаммолари бўйича классификациялашни, мавзуга оид картасхемаларни тузишни;
- Узилишлар таҳлилини ўтказишни.

ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ

5.1. Табий ресурслар

49–50

Табий ресурсларнинг иқтисодий ва экологик баҳолаш

Дарс мақсади:

- Табий ресурсларнинг иқтисодий ва экологик баҳолашни амалга ошириш.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Ресурларнинг иқтисодий баҳолаш нима;
- Ресурсларнинг экологик баҳолаш нима;
- Ресурслар қандай баҳоланади.

РЕСУРСЛАРНИ
ИҚТИСОДИЙ БАҲОЛАШИ

РЕСУРСЛАРНИ ЭКОЛОГИК БАҲОЛАШ
ТАБИИЙ РЕСУРСЛАРНИ БАҲОЛАШ УСЛУБЛАРИ

ТАБИАТНИ МУҲОФАЗА
ҚИЛИШ ЧОРЛАРИ

Табий ресурсларни иқтисодий баҳолаш. 7-синфда сиз “табий ресурслар” тушунчаси билан, табий бойликлар классификацияси билан, ресурслар билан таъминлаганликниҳисоблаш усувлари билан танишдингиз. 8 синфда сиз табий ресурсларни баҳолаш услублари ни ўрганишини давом эттирасиз.

Табий ресурсларни иқтисодий баҳолаш – бу уларнинг пул кўринишидаги қиймати.

Исталган давлат ёки корхоналар ресурсларни ўзлаштириш оқибатида қандай моддий самара олишларини олдиндан билишни истайди. Уларни қандай даромад олишлари, табий бойликларни ўзлаштириш жараёнида қандай харажатлар пайдо бўлиши мумкинлиги қизиқтиради. Бундай баҳолаш уларни ўзлаштириш керак ёки йўқлигини олдиндан ўрнатишга имкон беради.

Табий ресурсларни пул кўринишидаги қийматини баҳолаш учун уларнинг натурал ўлчамларини (тегишли ўлчов бирлигидаги умуий захирасини) аниқлаш зарур.

Барча рудалар, биологик ресурслар, ёғочдан ташқари, қиммат баҳо тошлар оғирлик ўлчов бирликларида ўлчанади; сув, газ ва ёғоч – ҳажм бирлигига; ер ресурслари – майдон ўлчов бирлигига ўлчанади.

Айрим табий ресурсларни натурал катталикларда ўлчаш имкони йўқ ва уларни балларда баҳолаш ўрнатилган – булар тупроқ, рекрацион ресурслар.

Айрим ҳолларда алоҳида турдаги ресурслар ҳам натурал катталикларда, ҳам балларда ўлчанади. Масалан, иккита ер майдони ўлчамлари бир хил, бироқ бирининг нархи баландроқ бўлиши мумкин, чунки унинг тупроғи ҳосилдорлиги юқорироқ бўлиши ёки рельефи текисроқ бўлиши ва бошқа қўшимча афзалликлари – сув таъминоти, ўрмон мавжудлиги ёки у йўлларга ва шаҳарларга яқин жойлашган бўлиши мумкин.

Ер майдониниг ушбу қўшимча хусусиятлари унинг баллардаги баҳосини оширади.

Табиий ресурсларнинг пул қийматини аниқлаш учун уларнинг натурал ўлчамларини бир бирлик ўлчамнинг савдода ўрнатилган нархига кўпайтириш лозим.

Масалан, ўрмон майдонида игнабаргли ёғочнинг таҳминий ҳажми 100 000 м² миқдорида баҳоланмоқда. 1 м² тилоғочнинг бозор нархи 25 200 тенгега тенг. У ҳолда ёғочнинг умумий нархи 2 520 000 000 тенгега баҳоланади.

Шуни эсда тутиш лозимки, ресурслар – бу шундай табиий жисмларки, улар тўлиқ керакли элементлардан иборат бўлмайди. Уларнинг таркибида кераксиз материаллар бўлиши мумкин. Масалан, Костанай вилоятининг Сарибай конидан олинадиган темир рудаси таркибида 33% темир мавжуд, қолганини кремнезем, олtingугурт ва фосфор ташкил этади.

Ундан 1 тонна чўян эритиб олиш учун 3 тонна рудани қайта ишлаш керак бўлади. Темир рудалари ресурсларини баҳолашда руданинг ўзининг нархи эмас, балки чўяннинг нархи олинади. 2017 йил ҳолатига 1 тонна чўян Қозоғистонда 200 минг тенге нархида сотилган.

Костанай вилояти Сарибай конининг умумий темир рудалари заҳираси 889 млн. тоннани ташкил этади.

Ресурсларни иқтисодий баҳолашда уларни ўзлаштириш учун кетадиган умумий харажатларни ҳам ҳисобга олиш лозим.

Ресурсларни ўзлаштиришдаги харажатлар ўзи ичига умумий кўринишда техникага, қўшимча материалларга, инфратузилмани ташкил этишга, иш ҳақига харажатарни олади. *Масалан*, 1 тонна чўян ишлаб чиқариш учун 3 тоннадан ортиқ темир рудаси, 1,1 тонна кокс, 20 тонна сув, яна турли миқдордаги бошқа материаллар керак бўлади.

Агар ресурслар кам бўлиб, уларни ўзлаштишига харажатлар кўп талаб этилса, уларни кўпроқ ҳолларда табиатдан қазиб олишмайди.

Табиий ресурслар олди-сотдиси тўғрисидаги ОАВ материалларини ўрагниб чиқинг ва уларнинг ҳар бирининг ўлчов бирликларини аниқланг.

Майданган темир рудасини сотаман. Темирнинг массадаги улуши – 42%. Ортиш кондан. Умумий ҳажми 10 990 тонна.	Йирик улгуржи усулида ўрмон меваларини – черника, брусика, голубика, маймунжон сотиб оламиз. 1 тоннадан кам таклиф этилмасин.	Қарағай ёғочидан тахталар. Қалинлиги 20-50 мм, калинлиги 100 мм дан, узунлиги 4-6 м. Бир ойда 10 та вагонгача юкланди.	РБИН тошини сотаман, ўлчами 53.36 карат. Нархи келишувга асосан.
---	---	--	--

Техник сувни етказиб берамиз. Қанча күп кубометр сувга буюртма берилса, уни етказиб бериш нархи шунча паст бўлади.	2017 йил 1 августидан табиий газга тарифлар 1000 куб метрга 17 336,94 тенге миқдорида ўрнатилади.	Уй-жой қурилишига мўлжалланган 57 сотиқ ер майдонини сотаман. Бўлинмас, свет, сув ва канализация ўтказилган.	Лндон биржаси савдоларидан маълум бўлишича Brent маркасидағи нефтнинг нархи баррель учун 64 доллардан ошиб кетди.
--	---	--	---

2. Параграф матнида кўрсатилган малумотларга асосан сарибай кенидаги темир рудалари захираларининг нархини ҳисоблаб чиқинг.
3. Табиий ресурсларни ўзлаштириш билан боғлиқ ҳаражатларнинг янада кенгайтирилган рўйхатини таклиф этинг.

Геомашқ. Кўз учун машқлар. *Шартлари:* шимол-тепага, жануб-пастга, гарб – чапга, шарқ-ўнгга, дунё бўйлаб – айланма ҳаракатлар, куну-тун – киприк қоқиш.

Кўз олмаларини максимал амплитуда билан ҳаракатлантиринг: 1) шимол-жануб (8 марта); 2) дунё бўйлаб соат стрелкаси йўналишида (4 марта) ва қрама-қарши (4 марта); 3) шарқ-гарб ва гарб-шарқ (3 марта); 4) куну-тун (8 марта).

Табиий ресурсларни экологик баҳолаш – бу, экологик чора-тадбирларга кетган ҳаражатларнинг ёки уларни ўзлаштириш билан боғлиқ экологик заарларнинг пул кўринишидаги қийматини аниқлаш.

Табиат ресурсларини ўзлаштириш билан шуғулланадиган ҳар бир корхона табиатни муҳофаза қилиш мақсадида ҳом-ашё ва материаллар харид қиласи. Улар табитни муҳофаза қилиш объектларини ўз маблағлари ҳисобидан таъминлаб туради. Бундай объектларнинг фолият юритиши учун тозалаш ускуналари, фильтрлар, чиқиндиларни йиғиш, қайта ишлаш ва йўқ қилишга мўлжаллаган усуналарни сотиб олади. Компаниялар, заводлар, фабрикалар, фермерлар теварак атрофни ифлослантирганлиги учун, табиий ресурслардан фойдаланганлиги учун, уларни қайта ишлаб чиқариш ва муҳофаза қилиш учун солиқлар тўлайди ва тўловлар амалга оширади. Уларнинг ҳисобидан тиклаш ишлари (худудларни кўкаламзорлаштириш, ер фондини, сув объектларини тиклаш) амалга оширилади. Экологик хатар вужудга келганда корхоналар экологик экспертизалар хизматларини тўлаб беради. Уларнинг ҳар бири экологик суғурта тўлайди. Бундан ташқари табиатни муҳофаза қилиш доирасида меҳнат қилувчиларнинг иш ҳақиларига кетадиган ҳаражатлар ҳам кўзда тутилган.

Агар ресурсларни сотишдан тушган тушум ушбу ҳаражатларни қопласа табиий ресурс манбаси иқтисодий фойдали ҳисобланади. Иқтисодий фойдадан ташқари ижтимоий самара ҳам ҳисобга олинади.

Алматидан узок бўлмаган Иле дарёсидаги Капшағай сув омборининг қурилишида бирнечча аҳоли яшаш пунктлари, кенг далалар, минерал сувлар манбалари, яйловли ўрмонлар – тўқайлар, маҳаллий флора ва фауна вакиллари сув остида қолган. Ҳаражатларнинг бир қисми одамларни бошқа жойларга кўчириш билан боғлик бўлган. Бироқ сув омбори қурилиши оқибатида гидроэлектр энергиясини ишлаб чиқариш, 400 минг га ҳайдаладиган ерларни экинзорларга айлантириш ва Алмати шаҳрини сув билан таъминлаш имкониятлари пайдо бўлди.

Айрим ҳолларда ресурсларни ўзлаштиришдан катта микдордаги даромадлар олиниши мумкин, бироқ бунинг орқасидан табиатга етказилаётган қопланмас заар, ресурсларни сотишдан тушган фойдадади анча кўпроқ бўлиши мумкин. Бундай ҳолатларда ресурсларни табиатдан чиқариб олишдан воз кечилади.

-
-
- Қозогистон компанияларидан бирининг “Йиллик ҳисоботи” бир қисмини ўрганиб чиқинг. Қўшимча ахборот манбаларидан фойдаланиб, матнда кўрсатилган ўсимликларнинг бир дона кўчатти нархини аниқланг ва компаниянинг ҳудудни кўкаlamзорлаштириш учун умумий сарф-ҳаражатларини ҳисобланг.

“Шаҳар кўчаларини кўкаlamзорлаштирилишини қўллаб туриш учун компания ҳовлисида ва яқин атрофларидаги майдонларда дараҳтлар, буталар, гуллар экиласи ва улар устидан компания ходимлари томонидан кундалик парваришларни сугориш ишлари олиб борилади. Майдон доирасида кўкаlamзорлаштириш 306 m^2 ни ташкил этади: 17 та арча-баландлиги $3,5 - 4\text{ m}$ ($13-16\text{ ёш}$); туядарахт – 16 та ($10-13\text{ ёш}$), кўп сонли гулзорлар. Чегара ҳудудда шимолий ва шарқий томонда 150 m^2 майдонда дараҳтлар ва буталар экилди: эман -22 та ($6\text{ ёш}, d=0,01\text{ m}$); спирея буталари – 18 та. Кўкаlamзорлаштириш умумий майдони 456 m^2 , бу эса бутун комплекс томонидан эгаллаган майдонинг $5,9\%$ ни ташкил этади”.

Геофакт. ЮНЕСКО Бутунжаҳон мероси рўйхатида Қозогистондан “Хўжа Ахмад Яссавий мақбараси”, “Тамғали архиологик ландшафти петроглифлари”, “Сариарка – Шимолий Қозогистон даштлари ва кўллари”(Коргалжин ва наурзум кўриқхоналари), “Чанъянь-Тянь-Шань тоғ оралиғидаги буюк Ипак йўли объектлари” (Каялик, Қарамерген, Талгар, Актобе, Ақиртас, Кулан, Костобе ва Орнек кўҳна шаҳарлари), “Ғарбий Тянь-Шань” (Каратай ва Аксу –жабаглин кўриқхоналари, Сайрам-Огеммиллий боғи) жойлаштирилган.

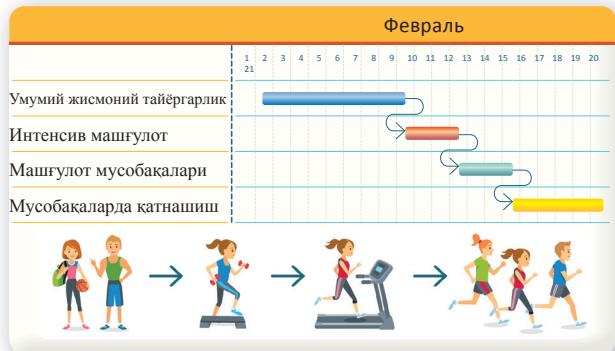
Замонавий касблар рўйхатида баҳоловчи мутахассислиги пайдо бўлди. У табиий ресурсларнинг нархи ва қимматлилигини аниқлаш билан шуғулланади.

Якун ясанг

1. Гант диаграммасыда табиий ресурсларни баҳолаш бүйича, иқтисодий ва экологияк баҳолашни құшган ҳолда, барча ҳаракатлар нинг кетма-кетлигини күрсатинг. Гант диаграммасини қуриш усулини 7 синфда ўрганғансиз.

2. “Ер ресурсларини баҳолаш” лойиҳасини бажа-ринг. Интервью усулида

томорқа әгалари улардан ҳосил йиғиб олиш учун, қандай ҳаражаттарни амалға оширишини билиб олинг. Томорқа әгалари маблағ сарфлайдиган товарлар ва хизматларнинг нархлари түғрисидаги ахборотлардан фойдаланиб, умумий ҳаражаттар миқдорини ҳисобланғ. Улардан олинған ҳосил миқдори түғрисида сүранг. Ҳосилни пул күренишида ифодаланг. Даромадлар ва ҳаражаттар үртасидаги фарқни аниқланғ ва томорқадан фойдаланишнинг фойдалилiği даражасини аниқланғ. Томорқа әгалари қандай ижтимоий самарага эга бўладилар? Ҳаражаттарни ва даромадларни оптималлаштириш йўлларини таклиф этинг. Умумий хуносани шакллантиринг.

Оммунал тўловлар учун квитанцияларни ўрганиб чиқинг ва бир ўлчов бирлигидаги совуқ сув ва иссиқ сув, газ, электр энергияси учун нархларни билиб олинг. Кўмир, ўтин, суюқ ёқилгини қандай ўлчов бирлигига харид қилинади? Уларнинг бир ўлчов бирлиги учун нарихини аниқланг.

Астана яқинидаги 10 сотиқ майдонга эга бўлган ер майдонларининг сотилиши түғрисидаги иккита эълонни ўқинг ва нима учун уларнинг нархи турлича эканлигини аниқланг. натурал ўлчамларидан ташқари нархга яна нималар таъсир кўрсатиши мумкин?

**10 сотиқ ер майдони,
Жибек Жоли 4,5 млн. тенге
Астана**

Шаҳарга туташган, ИУЖК, свет, давлат акти, ер майдонлари Жибек Жоли поселкасида №7 микрорайонда, 0,9 сотиқдан 14 сотиқгача, Есиль дарёси яқин, Астананинг чап қирғогига узокдан чирошли манзара, тоза ҳаво, гўзал табиат, котеджлар қурилиши кетяпти.

Эгаси
984 марта кўрилган 26 ноябрь

**10 сотиқ ер майдони,
Алмати райони, 2 млн тенгега
Астана,**

Бўлинадиган, боғдорчилик, павлодар трассаси бўйида 1- қатор сотаман. ДАН постидан 8 км да, тижорат учун кулагай. Барча ҳужжатлар қўлимда, давлат акти. “Вишневий сад” БЖ. Яқинида кўллар, дам олиш зонаси. Савдолашса бўлади.

Эгаси
897 марта кўрилган 1 та изоҳ 26 но-
ябрь

Дарс мақсади:

- Дунёнинг алоҳида ҳудудларининг табиий-ресурслар потенциалини баҳолаш

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Табиий-ресурслар потенциали нима;
- Табиий-ресурслар потенциали қандай баҳоланади;
- Табиий ресурслар дунё ҳудудлари бўйича қандай тақсимланган;
- Табиий-ресурслар потенциалидан фойдаланиш самарадорлигини қандай ошириш мумкин.

**ХУДУД ТАБИЙ
РЕСУРСЛАРИ**

**ПОТЕНЦИАЛ
ТАБИЙ-РЕСУРСЛАР ПОТЕНЦИАЛИ**

**ТАБИЙ РЕСУРСЛАРНИНГ
ТАҚСИМОТИ**

Ҳудуднинг табиий-ресурс потенциали – илмий-техника ютуқларини ҳисобга олган ҳолда хўжаликда ишлатилиши мумкин бўлган, маълум бир ҳудуддаги барча табиий ресурслар.

Аммо “потенциал” тушунчаси ресурслар жамланмаси тушунчасидан кенгроқ. Потенциал – бу, халқнинг юқори даражадаги моддий ва маданий ҳаётига эришиш мақсадида, давлат томонидан фойдаланилиши мумкин бўлган манбалар, имкониятлар, воситалар, захиралардир.

Табиий ресурсларнинг хилма-хиллиги, етарли миқдордалиги ва сифатлилиги исталган мамлакатга ўз хўжалигини самарали ривожлантириш, катта турдаги товарларни ишлаб чиқариш, ўз ахолисининг турмуш даражасини оширишга, бошқа мамлакатларга боғлиқ бўлмасликка имкониятлар яратади. Кўпчилик ресурсларнинг охирни яқин бўлган шароитда, тикланадиган ресурсларга эга бўлишнинг аҳамиятлидир. Технологиялар ривожланиши илгари қайта ишланган ресурслар чиқиндиларидан янги зарур элементларни олишимкониятини беради ва ҳудуднинг потенциалини оширади. Янги турдаги ресурсларнинг аниқланиши мамлакатга ўз иқтисодиётини қайта йўналтиришга вва янги товарлар ишлаб чиқаришга имконият яратади. Бир ресурснинг ўзини комплекс тарзда ишлатилиши ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, йирик дарёлар сув билан таъминлаш билан бир қаторда кемалар ҳаракати, балиқчилик, гидроэнергия ишлаб чиқариш, туризм соҳасида ҳам ишлатилиши мумкин. Бундай ҳолатларда ресурснинг нархи ва қимматлилиги кўп маротаба ошади.

Дунё хўжалигининг табиий-ресурс потенциали (табиий ресурслари) хилма-хилдир. У энергетик, ер ва тупроқ, сув, ўрмон, биологик

(ўсимлик ва жониворлар дунёси), минерал(фойдали қазилмалар), иқлимий ва рекреацион ресурсларни ўз ичига олади.

Табиий – ресурс потенциали барча ресурсларнинг биргаликдаги баҳосида ифодаланади. Бунинг учун бошида ҳар бир ресурснинг нархи аниқланади, сўнг ҳар бирининг нархи кўрсаткичлари жамланади.

Нарх, ушбу ҳудуддаги ҳар бир ресурснинг захиралари ва ушбу ресурс бирлигининг нархидан келиб чиқиб ҳисобланади.

Ресурс бирлигининг нархи кўпчилик оммавий ахборот воситаларида чоп этилади. Барча харидор ва сотувчилар уларни диққат билан кузатиб боради.

Алоҳида ресурсларнинг нархи уларнинг миқдорига қараб эмас, балки улардан тайёрланадиган маҳсулотлар нархидан келиб чиқиб ҳисобланади. Масалан, шамолнинг нархи йўқ, унинг ёрдамида ишлаб чиқарилган электр энергияси эса пул миқдори билан ифодаланади. Тупроқларнинг нархини улардан олинган ҳосил нархига қараб ўрнатилади.

Табиий ресурс потенциалини баҳолашда муҳим кўрсаткич бўлиб табиий ресурсларнинг *таркиби, миқдори ва сифати* ҳисобланади.

Таркиб мавжуд ресурслар рўйхатини акс эттиради. Рўйхатда қанча кўп ресурслар бўлса ҳудуднинг шунча потенциали юқори бўлади.

Миқдор деганда ресурсларнинг физик катталиклардаги(офириги, ҳажми, майдони) захиралари тушунилади.

Сифат деганда фойдали моддаларнинг улуши, қуввати, колориялиги, эришиш имкониятлари ва ҳ.к. тушунилади.

Табиий – ресурслар потенциали нархини аниқлашда турли хил ресурсларнинг ҳудудий яқинлиги ҳам аҳамиятга эга. Масалан, темир рудасидан чўян эритиб олиш учун катта миқдорда коксланувчи кўмир ишлатилади. Агар мамлакат бир вақтнинг ўзида ҳам темир рудаси ва ҳам кўмир конларига эга бўлса унинг потенциали бошқаларга нисбатан юқори бўлади. Рангли металларни ишлаб чиқариш учун металл рудаларидан ташқари арzon электр энергия ва сув манбалари зарур. Шу сабабли рангли металл, қўнғир кўмир, дарёларга эга бўлган мамлакатлар уларни ишлаб чиқаришда катта афзалликларга эга бўлади.

1. Табиий-ресурс потенциали дунё мамлакатларига қандай афзаликлар беради?
2. Табиий-ресурс потенциали қандай кўрсаткичларга асосан баҳоланади?
3. Қайси ҳолатларда табиий ресурслар нархи ошади?

Дунё мамлакатлари бўйича табиий ресурсларнинг тарқалиши. Табиий ресурслар мамлакатлар орасида бир маромда тарқалмаган. Фақат дунёning бир неча улкан мамлакатларигина (Россия, АҚШ, Канада, Хитой, ЖАР, Австралия, Қозогистон) уларнинг кўп турларига эга.

Деялри бирорта мамлакат замонавий иқтисодиёт учун етарли бўлган барча минерал ҳом-ашё захираларига эга эмас ва уларнинг импортиз туролмайди.

Ривожланган иқтисодиётга эга мамлакатлар томонидан товарлар ишлаб чиқариш учун кўп миқдордаги ресурслар ишлатилади. Уларнинг кўпчилиги ўз ресурсларини ишлатиб бўлган ва уларни сайёрамизнинг бошқа ҳудудларидан олиб киради.

Товар ишлаб чиқариш ҳажмлари кичик бўлган ривожланаётган давлатларда ресурслар захиралари етарли миқдорда бўлиб, улар табиий бойликларни ривожланган мамлакатларга сотади.

Шу сабабли дунёда ривожланаётган мамлакатлар жойлашган ҳудудлардан ривожланган мамлакатлар жойлашган ҳудудларга ҳом-ашё тарнспорти оқимлари шаклланган. Шимолий Америкага, Фарбий Европага, Шарқий ва Жанубий-Шарқий Осиёга Африка, Лотин Америкаси, Жанубий ва Жанубий-Фарбий Осиё мамлакатлари ўз ресурсларини йўналтиради. Канада ва Австралия сингари айrim ривожланган мамлакат ҳам ўз ҳом-ашёларини четга сотиш учун йўналтиради.

Бунда харидорларнинг ҳом-ашё етказилишидан боғлиқлиги ўсиб боради, табиий ресурсларни сотувчи-мамлакатларда эса ҳом-ашё қазиб чиқаришдан бошқа соҳалар ривожланмайди.

Шу сабабли бир қатор мамлакатлар ўз табиий-ресурс потенциалларини самаралироқ ишлатишга ҳаракат қилмоқда.

 1. Танлов асосида атласлар ва қўшимча манбалар ёрдамида турли ҳудудларнинг табиий-ресурс потенциалларини солишириг – Чет эл Европаси, Чет эл Осиёси, Лотин Америкаси, Шимолий Америка, Австралия ва Океания, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги. Ҳар бир ресурс турига бир баллдан қўйинг. Умумий якун ясанг ва хуласаларни шакллантиринг. Хуласаларда ресурс билан таъминланганликнинг муҳим омиллари/сабабларини тушунтириб беринг.

Ортиқча қайтарилишлар бўлмаслиги учун синфдошларингиз билан солиширилётган ҳудудларни келишиб олинг. Натижаларни жадвал кўринишида аск эттиринг. Заруратга қараб сатрларни қўшиб боринг. Масалан, минерал ресурсларни санаб чиқилаётганда “нефть”, “газ”, “қалай рудалари” ва б. сатрлар пайдо бўлиши мумкин. Сув ресурсларини санаб ўтишда “дарёлар”, “кўллар”, “минерал сувлар” ва ҳ.к. сатрларнинг пайдо бўлиши ўринлидир.

Табиий ресурс	1-ҳудуд	2-ҳудуд
Минерал ресурслар		
Ер ресурслари		
Ўрмон ресурслари		
Сув ресурслари		
Биологик ресурслар		
Жами		
Хулоса		

2. Синфдошларингизнинг жавобларини ўрганиб чиқинг ва сайёрамизнинг табиий ресурслар билан энг кўп ва энг кам таъминлаган ҳудудларини аниқланг. Ҳудудлар рейтингини тузинг.

“Салом, сайёра” геомашқ. Чап ва ўнг томонингиздаги қўшниларингизни бирон бир чет тилида олқишиланг. Машқ тезлигини ошириш учун топшириқни барча бир вақтда бажариши лозим. Олқишилашдан олдин қўшни билан нигоҳ орқали алоқа ўрнатиб унга жилмайиб қўйиш лозим. Олқишиларни иложи борича такрорламасликка ҳаракат қилинг. Олдиндан сўзларни ёдлаш ва карталарни тайёрлаб олиш мумкин.

Табиий – ресурс потенциалидан фойдаланиш. Параграф бошида айтиб ўтилганидек, потенциал – бу имкониятлар. Дунёда улкан ресурсларга эга бўлган мамлакатар мавжуд, бироқ улар камбағал (Африка, Осиё, Лотин Америкаси мамлакатлари). Мамлакатлар борки, уларда деярли табиий бойликлар мавжуд эмас, лекин улар сайёрамизнинг энг таъминланган мамлакатлари сафига киради (Япония).

Биринчи гурух мамлакатари ўз бойликларига тежамкор муносабатда бўлмай, уларни табиатдан катта миқдорларда олади ва арzon нархда сотиб юборади.

Иккинчи гурух мамлакатлари фанга, ижодга, инновацияларга ва янги технологияларга таяниб ҳар бир турдаги табиий ресурсларни оқилюна фойдаланади ва миллий бойликларини кўпайтиришга эришади.

Масалан, Австралия улкан яйловларга эга бўлиб, қўй етиштиради. Уларнинг сони бўйича дунёда биринчи ўринни эгаллайди.

Австралия қўйлариниг жуни бутун дунё бўйлаб катта талабга эга. Лекин қўй гўшти бозори чекланган бўлиб, уни Европа ва Америка мамлакатлари деярли истеъмол қилмайди, унинг ўрнига мол, чўчқа ва товуқ гўшти ва балиқни хуш кўришади. Қўй гўшти эса асосан мусулмон давлатларида истеъмол қилинади. Бироқ ушбу мамлакатлар қўйларни ислом меъёрларига асосан сўйилгандагина сотиб олишлари мумкин. Шу сабаб австралия фермерлари ўз ишлаб чиқаришларини қайта ташкиллаштириб, “Халол” мусулмон сифат стандартига ўтишди ва ўз маҳсулотларини мусулмон мамлакатларига жадал сотиб келмоқдалар. Бу, табиат бойликлари, хўжалик юритиш анъаналари, харидорларга ҳурмат мамлакат бойлигини кўпайтириб берганлигига ёрқин мисол.

- Бугунги кунда дунёда табиий-ресурс потенцилини сақлапнинг қуидаги асосий йўналишлари шаклланган;
- Фойдали қазилмаларни ўзлаштириш технологияларини замонавийлаштириш;
- Олинаётган ҳом-ашёнинг барча компонентларини комплекс тарзда қайта ишлаш ва аста-секин камчиқиндили ва чиқиндисиз технологияларга ўтиш;
- Ишлатиб келинаётган технологияларнинг материал ва энергия сарфини камайтириш;
- Айрим турдаги табиий ресурсларни бошқа материаллар билан алмаштириш;
- Чиқиндилардан иккиласмчи фойдаланиш;
- Ноанъанавий энергия манбаларидан ва янги материаллардан фойдаланиш;
- Янгиланадиган ресурсларни(сувлар, ўрмонлар, тупроқлар) тиклаш бўйича комплекс тадбирларни ўтказишиш;
- Далаларни қайта ишлашда ва суғоришда янги технологияларни тадбиқ этишиш;
- Барча соҳа корхоналарида тозалаш ускуналарини ўрнатишиш.

1. Истроил собиқ бош вазири Шимон Переснинг 2015 йил Киевда айтган нутқи қисмини ўрганиб чиқинг (қисқартиришлар билан чоп этилмоқда) ва битта гап билан унинг ғаоясини ёритинг.

“Биз ўз еrimiz тўғрисида орзу қилар эдик, бироқ биз олган ер, орзу эмас эди. У кичкина бир қийтиқ, Яқин Шарқнинг мингдан бир қисми эди. Бу ер бизга уччалик яхши муносабатда бўлмади. У ерда ботқоқликлар, чивин, жанубда чўл, тошлар бор эди. Чивинларни ёки тошларни танлаш лозим эди. Унда иккита кўл бўлиб, унинг бири ўлик, иккинчиси ўлиб бораётган эди. Машҳур дарё бор эди- бироқ унда сув йўқ эди. Яъни умуман сув йўқ эди. Хеч қандай табиий

ресурслар мавжуд эмас эди – на олтин ва на нефть. Ўша пайтда айтишардики, Яқин Шарқда икки турдаги мамлакатлар бор, бирлари нефтли, бошқалари авлиё. Бизнинг мамлакатимиз буткул авлиё эди, чунки унда умуман хеч нарса йўқ эди.

Биз ўйлаб кўрдик: Табиятнинг энг катта иноми – бу одам. Одамлар ерни бойитишиди, ер одамларни эмас.

Биз ҳаммамиз олимларга айландик. Истроилдаги ҳар бир фермер, ҳар бир кибуц қандай қилиб сувсиз ва ерсиз қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мумкинлигини ўйлай бошлади. Биз уни ривожлантира бошладик. Бу дунёдаги биринчи хай-текка асосланган қишлоқ хўжалиги бўлди.

Бизни ҳайрон қолдиргани, ташкил этилган қишлоқ хўжалигини нафақат ерда, хай-текда ҳам ишлайдиги. Бугун бизда сув етарли. Сувни одатда топишади – уни ишлаб чиқаришмайди. Биз уни ишлаб чиқара бошладик. Ва ютуқларга эришдик. Биз сувни чучуклаштира бошладик, кам сув ичадиган сабзавотларни қидириб топдик, селекция билан шуғулландик. Мана сизга ҳақиқий сир: келажак учун сиз топган нарса эмас, ишлаб чиқарган нарса муҳим.

Барча одамларда потенциал жуда катта. Аммо уларнинг ҳаммаси бироз ялқовроқ. Бирор нарсага эришмоқчи бўлсангиз меҳнат қилиш керак. Осмондан ҳеч нарса тушмайди. Биз Истроилда жуда кўп ишладик. Буни нимаси ёмон? ... Фақат пессимист бўлманг – бекорчи вақт кетказиши, айниқса замонлар ўзгараётган пайтда.

Фаннинг орқасидан бориш керак. Фанда чегара, чекловлар мавжуд эмас... ”

-
- Истроилнинг табиий –ресурс потенциалини баҳоланг.
  - Истроил бугун самарали иқтисодиётга эга мамлакат бўлишига қандай омиллар туртки бўлди?

Геофакт. Давлатлар ҳаво ҳудудларига эга, яъни давлатнинг қуруқлик ва сув ҳудуди устида жойлашган ҳаво бўшлиғига эга. У давлат ҳудуди таркибиға киради. Униг ён чегаралари бўлиб қуруқлик ва сув ҳудудлари чегаралари устидан ўтувчи вертикал текислик ҳисобланади. Давлатларнинг ҳаво ҳудудлари юқори чегаралари таҳминан 100-110 км баландликда жойлашган.

Якун ясанг

1. Карталар, қўшимча ахборот манбаларидан ва табиий-ресурс потенциалларини солиштириш бўйича топшириқ натижаларидан фойдаланиб таъминланганлиги бўйича дунёнинг 10 та биринчи мамлакатини аниқланг: а) ресурсларнинг кўп турлари билан; б)aloҳида турдаги ресурслар билан. Ушбу мамлакатларда қандай ўхшашлик бор?
2. Табиий ресурслар билан кам таъминланган мамлакатларни аниқланг. Ушбу мамлакатларда қандай ўхшашлик бор?
3. Австралия ва Истроилнинг қайси тажрибаси Қозогистон учун айниқса фойдали бўлиши мумкин?
4. “Қозогистон табиий-ресурс потенциали” мавзусида полилог тайёрланг.

Саволларниг таҳминий рўйхати.

- Мамлакат табиий ресурсларнинг қандай турларига эга?
- Қандай ресурсларни бошқа мамлакатлардан сотиб олиш керак?
- Мавжуд ресурслардан нима ишлаб чиқариш мумкин?
- Алоҳида турдаги ресурсларни нималар билан алмаштиrsa бўлади?
- Улардан яна янги нима ишлаб чиқиши мумкин?
- Алоҳида ресурсларни бошқача қилиб қандай ишлатса бўлади?
- Ресурсларни қандай қилиб кўпайтириш ва тежаш мумкин?

Дарс мақсади:

- Маҳаллий компонентни қўшимча қилган ҳолда алоҳида турдаги табиий ресурсларни қайта ишлаш технологияларини тавсифлаш асосида тайёр маҳсулот турлари марказларини айтиши.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- алоҳида турдаги табиий ресурслар қандай қайта ишланади;
- турли табиий ресурслардан қандай маҳсулот олинади;
- табиий ресурсларни қайта ишлаш марказлари қаерларда жойлашган.

ҚАЙТА ИШЛАШ
ТЕХНОЛОГИЯСИ

ТАБИЙ
РЕСУРС

АСОСИЙ ВА ҚЎШИМЧА МАҲСУЛОТ

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ
МАРКАЗЛАРИ

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ
ЖОЙЛАШТИРИШ
ОМИЛЛАРИ

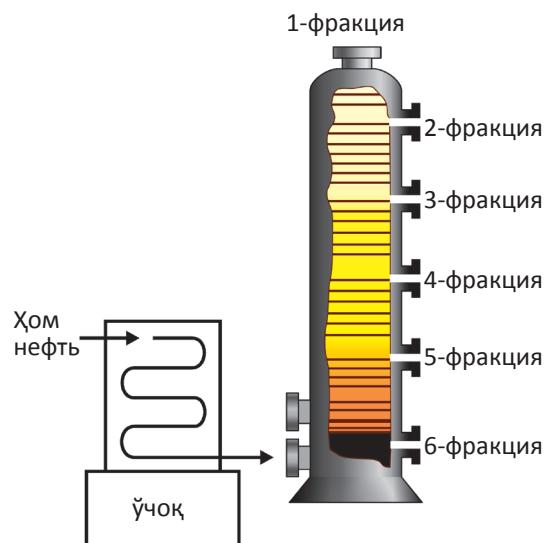
Алоҳида турдаги табиий ресурсларни қайта ишлаш технологиялари.

Нефтни қайта ишлаш. Ҳом нефтни тозалаш ва қайта ишлаш нефтни қайта ишлаш заводида(НҚИЗ) амалга оширилади. Бу ерга нефтни қувурлар орқали, темир йўл ёки дengиз танкерларида олиб келинади.

НҚИЗда олдин ундан турли механик аралашмаларни ва эриган газларни ажратилади, ортиқча туз ва сувдан тозаланади.

Нефтни қайта ишлашни бирламчи ва иккиламчи турларга ажратилади.

Нефть таркибиға суюқ, қаттіқ, ярим қаттіқ, газсимон ҳолатларда 1000 дан ортиқ моддалар киради. Шу сабабли у аниқ қайнаш температурасига эга эмас. Унинг таркибидаги айрим моддалар кичик температурада, айримлари эса юқори температуralарда қайнайди. Нефть таркибидаги бир хил қайнаш температурасига эга бўлган моддалар гурухи фракция дейилади.

Rис. 4. Нефтни бирламчи қайта ишлаш

Нефтни бирламчи қайта ишлаш ёки ректификация – бу нефти фракцияларга ажратиш жараёни. У махсус ректификацион калонналарда амалга оширилади (4-рсм). Унда қиздирилган бутгинг совиб борувчи юзаларда конденсацияси рўй беради.

Ҳом нефть махсус ўчоқда 320-390 °C гача қиздирилади, бу унинг буғланишига олиб келади. Қайноқ нефть буғлари улкан фракцион ажратиш колонналарга иссиқ суюқлик ва буғ ҳолатида йўналтирилади. Унда фракцияларга бўлиниш содир бўлади. Енгилроқ моддалар колоннанинг юқори қисмига қўтарилади, оғирроқлари колоннанинг пастки қисмига йигилади. У ерда турли фракциядаги буғлар кетма-кет конденсацияланади ва махсус совуқ ликобларга тушади – улар 30 дан 60 тагача бўлиши мумкин. Ҳар бир ликобдаги конденсат колоннадан чиқарилади ва алоҳида йигилади.

Одатда 6 та фракцияга ажратиш амалга оширилади:

1) Газлар (қайнаш нуқтаси 40°C гача). Асосий компонентлари – метан, пропан ва бутан. Турли пластмассалар ишлаб чиқаришда ёқилғи сифатида фойдаланилади.

2) Бензин (40-180°C). Ундан автомобиль ва авиацион бензин олинади.

3) Керосин(180-270°C). Ракета ёқилғиси сифатида ишлатилади.

4) Солярали ёғлар (270-360°C). Мойловчи ёғлар ва дизель ёқилғиси олишда фойдаланилади.

5) Мазут (360-550°C). Мойловчи ёғлар ва минерал ёғлар, вазелин, парафин олишда ишлатилади.

Асфальт (550°C дан юқори). Бу фракцияга қолдиқ қаттиқ ва яrim қаттиқ материаллар киради.

Нефтни ҳайдагандан кейин қоладиган материал гудрон деб аталади ва у йўл ва қурилиш қопламалари учун ишлатилади.

Нефтни иккиласи қайта ишлаш – бу маълум хоссаларга эга бўлган нефть маҳсулотларини, шунингдек нефтькимё саноати учун ҳом-ашё олиш мақсадида айрим фракциялар таркибига кирувчи моддалар молекулаларини кимёвий усулда ўзгартириш. Бундай ҳом-ашёдан синтетик каучуклар ва резиналар; синтетик матолар; пластмассалар; полимер пленкалар(полиэтилен, полипропилен); ювиш воситалари; эритгичлар; бўёқлар ва локлар; бўёвчилар; ўғит; заҳарли кимё маҳсулотлари; мум ва к.б.

Нефтни ҳайдаш чиқиндиларидан кокс ишлаб чиқарилади. Ундан электродлар ишлаб чиқаришда ва металлургияда фойдаланилади. Нефтдан олинадиган олтингугурт сульфат кислотаси ишлаб чиқаришда кўлланилади.

Нефтни қайта ишлаш жараёни кимёвий бирикмаларнинг атмосфера га чиқарилишига олиб келади, жараён шовқин ва ҳид ажралишлири билан бирга кечади. Шу сабали НҚИЗ аҳоли яшаш жойларидан етарли даражада узоқроқда ва ҳом-ашёни етказиш ва маҳсулотларни олиб чиқиш учун транспорт тармоқлари яқинида жойлашиши лозим. Кўпчилик НҚИЗ да кўп миқдордаги буғ ва совитувчи сув кераклиги сабабли, яқин жойда сув ҳавзаси - дарё ёки кўл бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Кўп ҳолларда нефть маҳсулотларини денгиз транспорти ёрдамида ташишни енгиллатиш учун заводларни портларга яқин жойга жойлаширилади.

Дунё нефтни қайта ишлаш саноати асосий эътибори нефть ва нефть маҳсулотлари асосий истеъмолчиларига-ривожланган мамлакатларга йўналтирилган. Айниқса АҚШ (дунё НҚИЗлари қувватининг 21%), Фарбий Европа (20%), Россия (19%), Япония (6%) улушлари катта.

Қозогистоннинг йирик НҚИЗлари Атирау, Павлодар ва Чимкент шаҳарларида жойлашган.

-
- НҚИЗ га нефть қаердан ва қандай йўл блан олиб келинади?
  - НҚИЗни жойлаштириш учун қандай шароитлар зарур?
  - НҚИЗлари қурилишига қандай экологик талаблар қўйилади?
  - Вақт лентасида нефть маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёнининг кетма-кетлигини қўрсатинг.
-

Рудали фойдали қазилмаларни қайта ишлаш. Рудали фойдали қазилмаларга темир рудалари ва рангли металлар рудалари киради. Мис ишлаб чиқариш учун асосан мисли колчедан ишлатилади, алюминий ишлаб чиқаришга – бокситлар, қўрғошинга – галена минерали, рухга-йилтироқ рухтош ишлатилади. Бир неча металларни ўз таркибига олган рудалар ҳам мавжуд, масалан, мис, рух, қўрғошин, қалай ва б.бундай рудаларн полиметалл рудалар деб аталади.

Темир ва унинг қотишмаларини қора металлар деб атасади; мис, алюминий, қўрғошин, рух, қалай ва бир нечта бошқа муталлар рангли металлар деб аталади.

Металларни ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган саноат соҳаси металлургия деб аталади. Металларни қазиб олиш ва ишлаб чиқариш усуллари кетма-кетлиги **металлургик жараён** дейилади(3-схема).

Схема 3

Металлургик жараёнларга рудадан тортиб то металл қуймаси-
гача бўлган айланишлар занжирини киритиш мумкин:

- Рудани қазиб олиш: шахта(ёпиқ) ёки каръер (очик) усулда;
- Рудани бўлаклаш;
- Рудани майдалаш;
- Рудани бойитиш;
- Концентратни металлургик қайта ишлаш;
- Металлни тозалаш;
- Товар маҳсулотини (чўян, пўлат, прокат, қотишмалар) ва тай-
ёр буюмларни ишлаб чиқариш.

Металлардан конструкцион материаллар тайёрланади.

Металлар ва уларнинг қотишмалари – замонавий цивилизаци-
янинг энг асосий конструкцион материали. Бу уларнинг мустаҳкам-
лиги, бир таркиблилига ва суюқлик ва газларни ўтказмаслиги билан
белгиланган. Бундан ташқари қотишмаларнинг таркибини ўзгарти-
риб, жуда кенг доирада металларнинг хусусиятларини ўзгартириш
мумкин.

Металл ишлаб чиқариш катта микдордаги ҳом-ашёни талаб эта-
ди ва шунинг учун завод ва комбинатларни ҳом-ашё манбалари
яқинига ёки уларнинг транспорти йўналишларига(темир йўлларга)
яқин жойлаштирилади. Товарларни тез истеъмолчиларга етказиша
тарнспортнинг аҳамитяни катта. Металлургик жараён катта микдор-
даги сув талаб этади, шу сабаб сув объектларининг мавжудлиги –
муҳим шарт. Харидорга яқинлиги ҳам муҳим. Бугунги кунда асосий
ўринларни экологик омил ҳам эгалламоқда.

Тўлиқ циклли металлургик заводларни ҳом-ашёга ва ёнилғига
яқин, ёки руда(ҳом-ашё) ва ёқилғи оқими бўйлаб жойлаштирилади.

Айрим заводлар (қайта қурилган ёки кичик) металломоломга (ма-
шинасозлик заводларининг чиқиндиларига) мослаштирилган, шу-
нинг учун харидорга мослашиб йирик шаҳарларда жойлаштирилади.

Қора металлургиянинг асосий маҳсулотлари бўлиб қуий-
дагилар ҳисобланади: қайта ишланадиган (пўлат қуийш учун) ва
қуима чўянлар(қолипли қуималар учун); ферроқотишмалар; пўлат
қуималар – сортли прокат ишлаб чиқариш учун (рельслар, балка-
лар, прутоклар, симлар, листлар, қувурлар ва ҳ.к.) ва темирчилик
қуималари - машиналарнинг болғаланган йирик деталларини ишлаб
чиқариш учун (валлар, роторлар, турбиналар, дисклар ва ҳ.к.).

Рангли металлургиянинг асосий маҳсулотлари бўлиб қуийда-
гилар ҳисобланади: рангли металлар қуималари, сортланган прокат
учун(бурчаклар, қалин симлар, полосалар ва ҳ.к.); машинасозлик
заводларида шаклли қуималар учун рангли металл қуималари (чу-
шкалари); лигатура – қолипли қуималар учун мураккабб легирлан-
ган қотишмаларни ишалб чиқариш учун; машинасозлик эҳтиёжлари
учун тоза ва ўта тоза металлар қуималари.

Металлургик корхоналар фойдали қазилмалар конлари яқинида ва сув әнергетик рурлар мавжуд бўлган республиканинг тўртта вилоятида жойлашган (Қостанай, Қарағанда, Актюбинск, ва Павлодар).

Қарағанда вилоятининг Темиртау шахрида тўлиқ циклли металлургик комбинат фаолият юритмоқда. Актобе шахрида Актюбинск рухли қотишмалар заводи ишлаб турибди.

Темир рудаси қора металлургияни ривожлантириш учун 50 та дунё мамлакатларида қазиб олинади ва қазиб олиш бўйича илгор мамлакатлар бу, Хитой, Бразилия, Австралия, Россия, Ҳиндистон ҳисобланади. Энг йирик пўлат ишлаб чиқарувчи мамлакатлар Хитой, Япония, АҚШ, Россия, Германия ҳисобланади. Пўлатни энг кўп импорт қилувчилар: ЕИ мамлакатлари, Япония, СНГ давлатлари.

Рангли металлургиянинг йирик марказлари Шарқий – Қозогистон, Алмати, Жанубий Қозогистон, Қарағанда, Қостанай, Павлодар вилоятларида жойлашган.

Мис қуйиш бўйича илгорлар Чили, АҚШ, Индонезия, Россия, Канада. Мис саноатининг энг йирик ҳудудларидан бири “Мис минтақаси” бўлиб, у Марказий Африкада жойлашган. Алюминийнинг асосий ишлаб чиқарувчилари: Хитой, Россия, Канада, АҚШ, Австралия, Бразилия, Норвегия ҳисобланади. Қалай ишлаб чиқаришда Хитой, Индонезия, Перу, Бразилия, Боливия, Малайзиялар илгор ўринни әгалайдилар. Қўрғошин ва рухнинг энг катта ишлаб чиқарувчилари АҚШ, Япония, Канада, Австралия, Бразилия ҳисобланади.

-
-
1. Қора ва рангли металларни қайта ишлаш ўртасида қандай ўхшашлик ва фарқ мавжуд?
  2. Рудали фойдали қазилмаларнинг қайта ишланиши босқичларини схема кўринишида кўрсатиб беринг.

“Буюмни кўриб ол” геомашқ. География дарсларига тегишли бўлган бир буюмни танланг. Уни дикқат билан кўриб чиқинг. Ушбу буюмда бошқалар сезмааслиги мумкин бўлган хусусиятларни топинг. Ушбу хусусият тўғрисида синфингизда гапириб беринг ва буюмни ўйиннинг бошқа иштирокчисига беринг.

Табиий ресурсларга ишлов бериш марказларининг тавсифи режаси. Иқтисодий географияни ўрганиш жараёнида турли иқтисодий марказларни ва соҳаларини тавсифлашни амалга оширишигизга тўғри келади.

Ушбу параграфда муаллифлар табиий ресурсларга қайта ишлов бериш марказлари тавсифларининг умумлашган режасини таклиф этмоқдалар:

- Маълум турдаги табиий ресурсларни қайта ишловчи соҳа номи ва аҳамияти;
- Қайта ишлашнинг асосий технологик босқичллари;
- Қайта ишлашнинг асосий ва қўшимча маҳсулотлари;
- Соҳани жойлаштириш омиллари;
- Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича –Қозогистон ҳудудлари ва мамлакатлар.

-
1. Табиий ҳом-ашёни қайта ишлаш марказларидан бирини (танловингизга асосан) тавсифлаб бериг.
  2. Сизнинг ҳудудингизда қандай турдаги табиий ресурслар қайта ишланади?

Табиий ресурсларни қайта ишлаш соҳасидаги муҳим ишчилари бўлиб муҳандис ва технологлар ҳисобланади.

Геофакт. Қоғистон майдони ғарбдан шарқقا қараб 3000 км га ва шимолдан жанубга 1600 км га ястанган. Ернинг марказигача ма-софа 6371 км, космосгача, Халқаро аэронавтика федерациясининг ўрнатганига кўра – 100 км.

Якун ясанг

1. Табиий ҳом-ашё турларини қайта ишлаш технологиялари қандай қилиб ҳудудларнинг табиий-ресурс потенциалларининг очилишига ёрдам бериши мумкин? Жавобингизни мисоллар билан тасдиқланг.
2. Ҳом-ашё захиралари тугаган тақдирда ҳом-ашёни қайта ишловчи корхоналардан қандай фойдаланиш мумкин? Жавобингизни мисоллар билан тасдиқланг.
3. Параграфда таърифланган, табиий ресурсларни қайта ишлаш марказларини жойлаштириш омиллари рўйхатини тузинг.
4. Табиий ресурслрни қайта ишлаш марказларини жойлаштиришда қайси омил борган сари муҳимлашиб бормоқда?

ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ

5.2. Ижтимоий-иқтисодий ресурслар

53

Иқтисодий инфратузилма элементлари ва функциялари

Дарс мақсади:

- Қозогистон компонентини қўшимча қамраган ҳолда иқтисодий инфратузилма элементлари муҳимлигини уларнинг тавсифлари асосида баҳолаш.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Иқтисодий инфратузилма нима;
- Инфратузилма объектларининг вазифаси нима;
- Қандай объектлар иқтисодий инфратузилмага киради.

МОЛИЯВИЙ
ИНФРАТУЗИЛМА

САВДО
ИНФРАТУЗИЛМАСИ

ИҚТИСОДИЙ
ИНФРАТУЗИЛМА

Иқтисодий инфратузилма. 7-синфда аниқланган эдики, саноат ва қишлоқ хўжалиги турли маҳсулот ишлаб чиқаради. Уларни ишлаб чиқариш учун кўплаб хизматлар, иншоотлар, компаниялар керак бўлади ва уларсиз товар ишлаб чиқариш имконияти бўлмас эди. Бу энергия ва сув таъминоти, омборхона хўжалиги, йўллар, транспорт компаниялари ва маблағлар. Буларнинг барчаси ишлаб чиқариш инфратузилмасини ташкил этади. Товар ишлаб чиқариш учун кадрларни тайёрлайдиган ўқув муассасалари ҳам керак. Мактабалар, боғчалар, касалхоналар, клублар, туристик марказлар, яъни, одамларга ишлапши, даволаниши, таълим олиши, дам олиши учун керак бўлган барча нарсалар зарурдир. Бу билан ижтимоий инфратузилма шуғулланади.

Бу параграфда иқтисодий инфратузилма ҳақида гап боради.

Иқтисодий инфратузилма – бу, товарлар ва хизматлар, пул, қимматли қофозлар, ишчи кучи ҳаракатини таъминловчи корхона ва ташкилотлар тизими. Уларга биржалар, банклар, дилерлик ва брокерлик идоралари, бандлик хизматлари, ахборот-тижорат, улгуржи ва савдо-таъминот ташкилотлари, ижара ва лизиг пунктлари киради.

Иқтисодий инфратузилманинг хусусияти шундаки, у маҳсулот ишлаб чиқармайди, лекин уларнинг ишлаб чиқарилиши ва тарқатилиши учун шарт-шароитларни яратади.

Иқтисодий инфратузилманинг асосий белгилари.

Тизимлилик. У ўзаро яқин алоқада бўлган кўплаб компаниялар, маблағлар, иншоатлардан иборат.

Ресурсларга эҳтёжлилик. Йирик инфратузилма обьектларини яратиш катта маблағларни талаб этади. Шунинг учун уни яратиш учун давлат ва йирик бизнеснинг ишттироки зарур.

Мустаҳкамлиги. Инфратузилма моддий обьектлари узоқ муддат фойдаланиш учун яратилади.

Универсаллиги. Инфратузилма қандайдир алоҳида завод, фирма, худуд ёки шаҳарга хизмат қилишга йўналтирилмаган. Ундан барча фойдаланиши мумкин.

1. Ўз ҳудудингиздаги инфратузилма обьектларидан бирини (масалан, савдо)кўриб чиқинг ва у тизимлилик, ресурсга эҳтёжлилик, мустаҳкамлик, универсаллик белгиларига мос келишини аниқланг. Жавобларингизни даллилар билан тасдиқланг.

“Бир сўз билан аташ” геомашқ. Олиб борувчи қайсиdir белгисига асосан бир гуруҳга мансуб бўлган бир қанча обьектларнинг номини айтади, синф эса ушбу номларни бир сўз билан бирлаштириши лозим.

Иқтисодий инфратузилма таркиби.

Бозор инфратузилмаси қуйидаги элементлардан ташкл топади:

Савдо ташкилотлари ўзлари товар ишлаб чиқармайди. Уларнинг асосий вазифаси яратилган неъматларни сотишдан иборат. Бир томондан улар ишлаб чиқарувчilarни асбоб-ускуналар, технологиялар, ҳом-ашё билан таъминлайди, иккинчи томондан – улар томонидан ишлаб чиқилган маҳсулотларни сотади, аҳолининг улардаги эҳтиёжни қондиради.

Биржа. Биржа – бу ташкиллаштирилган ва доимий фаолият юритувчи ташкилот бўлиб, унда товарларнинг йирик партиялари, валюта ва ҳ.к. олди-сотдиси амалга оширилади.

Товар биржаси - биржа товарларининг олди-сотдиси амалга ошириладиган жой. Биржалар савдо-сотиқ учун барча шароитларни яратиб беради. Биржа товарларига 100 дан ортиқ турдаги товарлар киради ва улар тўлиқ ёки қисман биржа орқали сотилади. Уларнинг улушкига халқаро савдонинг 20% тўғри келади. Бу – бошоқли, ёғли, толали экинлар, тирик мол, гўшт, шакар, кофе, какао, ўсимлик ёғи, картошка, қалампир, тухум, ер ёнгоқ, апельсин шарбати концентрати, ёғоч тахта материаллари, фанер, табиий каучук, мис, қалай, рух, қўргошин, никель, алюминий ва қимматбаҳо металлар, нефть ва нефт маҳсулотлари.

Фонд биржаси – бу, қимматли қоғозлар олди-сотиси, уларнинг бозор нархи ва улар тўғрисидаги ахборотнинг тарқтилиши амалга ошириладиган жой. Қимматли қоғозларни паст курсда сотиб олиб ва баландроқ курсда сотиб катта биржа даромадига эга бўлиш мумкин.

Валюта биржаси – бу, миллий валюталарнинг эркин олди-сотиси амалга ошириладиган жой. Валюта биржасининг тўғридан-тўғри вазифаси чет эл валютасининг нархини ифодаловчи валюта курсини аниқлашдан иборат.

Меҳнат биржаси – бу ишчи кучини жалб қилинаётган пайтда корхоналар ва ишчилар ўртасида воситачилик қилувчи ташкилот() бандлик маркази, ишга жойлашиш маркази). Меҳнат биржасининг асосий вазифалари: ишсизлар ёки иш жойини алмаштиromoқчи бўлганлар учун иш қидириш, ишчи кучига ва аниқ касбларга бўлган талаб ва таклифни ўрганиш, иш берувчиларга талаб этиладиган янги касбларни ўргатиш ва қайта ўргатиш. Таназзул ва ишсизликнинг кескин ортиши билан меҳнат биржасининг ижтимоий аҳамияти юқорига қараб кўтарилиб боради.

Савдо-сотиқнинг бир шаклларидан бири аукцион ҳисобланади.

Аукционлар - бу, очик савдо йўли билан олдиндан ўрнатилган вақтда, маҳсус тайинланган жойда аукцион товарлари савдосини ташкиллашибидиган маҳсус компания. Улар одатда ўз маблағлари ҳисобига ишлаб чиқарувчилардан маҳсулотларни улгуржи сотиб олиб, қимматроқ нархда сотадилар ва катта фойда оладилар. Аукционлар ташкилотчиси сифатида музейлар, баъдий салонлар, кўргазмалар бўлиши мумкин. Аукцион товарлар шахсий сифатларга эга бўлиб, камдан кам стандартлашибиди. Аукционга қўйилаётган товар лот деб аталади. Дунёнинг энг йирик аукционлари: Christies, Sotheby's, eBay, Amazon, Taobao.

Банклар. Бозор иқтисодиёти барча қатнашчилари орасида пул муомаласини таъминловчи ташкилотлар банклар ҳисобланади. Қозғистоннинг замонавий банк тизимини Миллий банк ва тижорат банклари ташкил этади.

Нобанк ташкилотлари, пул маблағлари билан ишловчи бироқ банк мақомига эга бўлмаган ташкилотлар. Уларга суғурта компанииялари, пенсия жамғармалари, инвестиция фондлари, кредит ташкилотлари, ломбардлар ва ҳ.к. киради.

Ўзингизга қулай бўлган шаклда қўйида келтирилган иқтисодий инфратузилма объектларининг ҳар бирининг вазифалари тўғрисидаги ахборотни тайёрланг.

		
ДЎКОН	ЛОМБАРД	ВАЛЮТА АЛМАШТИРИШ ШАХОБАСИ

		
БАНК	АУКЦИОН	МЕҲНАТ БИРЖАСИ

Аҳолининг мурожаати сонидан келиб чиқиб ушбу объектларнинг рейтингини тузинг. Ўз рейтингизни тушунтириб беринг.

Геофакт. Шаҳарларда ҳавонинг тозалиги ва баландликни психологияк қабул қилиш нуқтаи назаридан тиббиётчиларнинг ва экологларнинг фикрича 5-7 қаватларда яшаш идеал ҳисобланар экан. 5- қавтгача автомобил чиқинди газлари етиб бормас, 7-қаватдан кейин эса корхоналарнинг заарли чиқиндилари тўпланар экан.

Иқтисодий инфратузилма соҳасида *брокерлар, дилерлар, мақлерлар, молиявий таҳлилчилар, сотувчилар* иш олиб боради.

Якун ясанг

- Оддий дўконларда йирик партияларда буғдой, пахта, какао, мис, қалай нефть ва нефт маҳсулотларини, тирик чорвани сотиб олиш мумкинми? Улар қаерда сотилади?
- Параграфда келтирилган иқтисодий инфратузилма объектларни жойлаштиришнинг энг маъқул жойларини гуруҳда мухокама қилинг ва таклиф беринг. Ўз танловингизни тушунтиринг. Ўз қарорларингизни картосхемада кўрсатинг.
- Сизнинг аҳоли пунктингизда иқтисодий инфратузилманиң қандай элементлари мавжуд? Ўз юрtingизни қандай янги объектлар билан тўлдириши истар әдингиз?
- Иқтисодий инфратузилма объектлари бўлмаган тақдирда, аҳоли ва ишлаб чиқариш қандай муаммоларга дуч келар эди?

№9- амалий иш

1. Матнни ўқинг ва унга ном беринг.

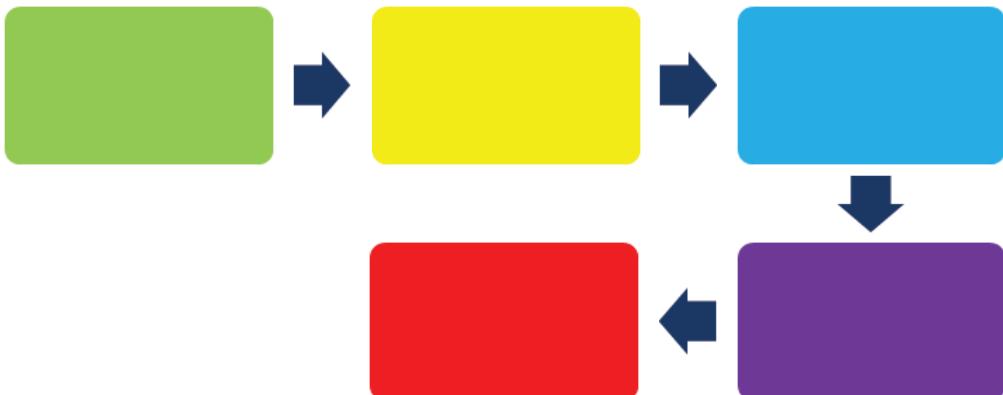
Хўжалик мақсадларида қазиб олинадиган ҳар қандай жисм табиий ресурс деб аталади. Табиатдан олинган ва келгуси қайта ишлашга тайёрланган табиий ресурс ҳом-ашё деб аталади. Барча қайта ишлаш жараёнлари **технология** дейилади.

Қайта ишлаш жараёнида турли меҳнат воситалари – асбоблар, ускуналар ва б. Ҳом-ашёдан тайёр маҳсулот олинади.

Масалан, мис рудалари – бу мис ажратиб олинадиган барча тог жинслари ва минералларнинг умулаштирилган номи. Борнит – бу рудаларнинг бирининг аниқ номи. Уни карьер ва шахта усулида қазиб олишади. Қазиб олинган рудани бойитишади – бойитиш пайтида ажралмайдиган бир қанча аралашималар билан мисни қолдириб, ундан кераксиз элементларни чиқариб ташлашади. Бойитилган рудани **концентрат** деб атапади.

Комбинатларда мис концентратини шахтали печларда эритиб ундан қавариқ мис олинади. Қавариқ мисдан кейинги тозалаш жараёнларидан сўнг қўйималар, қотишмалар, прокат олинади. Қўшимча маҳсулот сифатида сульфат кислотаси, олтин, қумушни айтиш мумкин.

Қўшимча ахборот манбаларидан фойдалниб, схемада бир табиий ресурснинг қайта ишланиши жараёнини унинг ва ундан олинадиган ҳом ашёнинг, технология ва асбобларнинг, асосий ва қўшимча маҳсулотнинг номини киритган ҳолда кўрсатинг.

Дунё контур картасига сиз танлаган табиий ҳом-ашёни қайта ишлаш марказларини киритинг ва униг бундай жолашуви сабабларини тушунтириб беринг.

7 синфда сиз ишлаб чиқариш ва транспорт инфратузилмасини ўрганиб чиққансиз. Ушбу ва янги билимларингиз асосида қуидаги корхоналар орасидаги алоқаларни схема кўринишида намойиш қилинг:

Техника, ускуна ва асбоблар сотиши бўйича фирма; 2) Ахолига тайёр маҳсулот сотадиган дўкон; 3) ишлаб чиқарувчи корхона; 4) банк; 5) меҳнат биржаси; 6) транспорт фирмаси; 7) омбор хўжалиги; 8) ҳом-ашё сотиши бўйича фирма; 9) ломбард; 10) валюта айрбошлиш шахобчаси; 11) аҳоли.

Ушбу обьектларнинг қайси бири кўпроқ ишлаб чиқарувчига керак, қайсилари – ахолига? Қайсилари иккала томон учун умумий хисобланади?

5.1 ва 5.2 бўлимлар бўйича умумлаштирув

Маълумот

“Табиий ресурслар” 5.1 бўлими ва “Ижтимоий-иктисодий ресурслар”

5.2. бўлимлар дарслари бўйича

Биласиз:

Табиий ресурсларнинг иқтисодий баҳолаш – бу уларнинг пулда ифодаланган нархини аниқлаш.

Табиий ресурсларнинг иқтисодий баҳоланишида уларни ўзлаштиришга кетган умумий ҳаражатлар ҳам ҳисобга олинади. Улар техникага, қўшимча материалларга, инфратузилмага ва иш ҳақига ҳаражатларни ўз ичига олади.

Табиий ресурсларни экологик баҳолаш - бу, экологик чора-тадбирларга кетган ҳаражатларнинг ёки уларни ўзлаштириш билан боғлиқ экологик заарларнинг пул кўринишидаги қийматини аниқлаш.

Худуднинг табиий-ресурс потенциали – илмий-техника ютуқларини ҳисобга олган ҳолда хўжаликда ишлатилиши мумкин бўлган, маълум бир ҳудуддаги барча табиий ресурслар.

Табиий ресурс потенциалини баҳолашда муҳим кўрсаткич бўлиб табиий ресурсларнинг *таркиби, миқдори ва сифати* ҳисобланади.

Табиий ресурслар мамлакатлар орасида бир маромда тарқалмаган.Faқат дунёнинг бир неча улкан мамлакатларигина уларнинг кўп турларига эга.

Ҳар бир мамлакат табиий – ресурс потенциалидан оқилона фойдаланиши лозим, чунки у бир маромда тарқалган эмас.

Хўжалик мақсадларида қазиб олинадиган ҳар қандай жисм табиий ресурс деб аталади. Табиатдан олинган ва келгуси қайта ишлашга тайёрланган табиий ресурс **ҳом-ашё** деб аталади. Барча қайта ишлаш жараёнлари технология дейилади.

Қайта ишлаш жараёнида турли меҳнат воситалари – асбоблар, ускуналар ва б. Ҳом-ашёдан тайёр маҳсулот олинади.

Иқтисодий инфратузилма – бу, товарлар ва хизматлар, пул, қимматли қоғозлар, ишчи кучи ҳаракатини таъминловчи тизим. Уларга биржалар, банклар ва бошқа молиявий ташкилотлар, савдо ва воситачи корхоналар, бандлик хизматлари ва ҳ.к. киради.

- Сиз биласиз:
- табиий ресурсларнинг иқтисодий ва экологик баҳосини ҳисоблашни;
- табиий ресурсларнинг баҳосига, табиий ресурслар қайта ишлаш марказларининг жойлаштирилишига, иқтисодий инфратузилма объектларига таъсир этуви омилларни аниқлашни;
- маълум бир ҳудудларнинг табиий – ресурс потенциалларини баҳолаш ва солиштиришни, улардан рационал фойдаланиш йўлларини аниқлашни;
- табиий ресурсларни қайта ишлаш жараёнларини ва иқтисодий инфратузилма объектларини режа асосида тавсифлашни;
- карта бўйича табиий ресурсларни қайта ишлаш марказларини аниқлашни;
- Гант диаграммасини қуришни, мавзу бўйича схемалар, картосхемалар ва полилог тузишни.

ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ

5.3. Дунё хўжалигининг тармоқ ва ҳудудий тузилмаси

55–56

Дунё хўжалигининг тармоқ таркиби: кон, қайта ишлаш тармоқлари, хизмат кўрсатиш соҳаси

Дарс мақсади:

- Хўжалик соҳаларини классификациялаш: кон ва қайта ишлаш тармоқлари, хизмат кўрсатиш соҳаси.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- кон саноати нима;
- қайта ишлаш саноати нима;
- хизмат кўрсатиш соҳаси нима.

ИҚТИСОДИЁТ ТАРМОҚЛАРИНИ
САНОАТ ҚАЙТА ИШЛАШ
ҚАЗИБ ОЛИШ

ХИЗМАТЛАР
ИСТЕМОЛ
ПРЕДМЕТИ

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ
ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВОСИТАЛАРИ
КЛАССИФИКАЦИЯЛАШ

Кон саноати. Турли хил ҳом-ашё ва ёқилғиларни ер қаъридан, сув ҳавзаларидан ва ўрмонлардан олиш билан шуғулланадиган барча соҳалари ва ишлаб чиқаришлар **кон саноати** деб аталади. У инсон томонидан яратилмайдиган табиат маҳсулотларини қазиб олади.

Торф-кон саноати фойдали қазилмаларни топиш ва қазиб олиш билан, уларни бирламчи қайта ишлаш ва яримфабрикат олиш билан шуғулланади. Унда қуйидаги соҳалар ажратилади:

- Минерал энергетик ҳом-ашё (нефть, газ, кўумир, торф, ёқилғи сланецлар, уран, геотермия);
- Қора ва легирланувчи металлар рудалари (темир, марганец, рух, вольфрам, молибден, ванадий);
- Рангли металлар рудалари (алюминий, мис, никель, қалай, қорғошин-рух рудалар, сурма);
- Торф-кимё фойдали қазилмалари (апатитлар, калийли тузлар, нефелин, селитра, олtingугурт колчедани, борли рудалар, фосфатлар);
- Норудавий индустрисал ҳом-ашё ва қуррилиш материаллари (графит, асбест, гил, гранит, доломит, охактош, кварц, каолин, мергел, дала шпати; қимматбаҳо ва ишлов бериладиган тошлар);
- Гидроминерал (ер ости минерал сувлари).

Ов ва ёввойи жониворларни кўпайтириш ўз ичига қуидагиларни олади:

- Тижорат мақсадларида овлашни ва тутишни;
- Овқатга ишлатиш учун, мўйна, тери олиш учун ёки тадқиқот мақсадларида фойдаланиш учун, ҳайвонот боғларига жойлаштириш учун ёки уй шароитларида парваришлаш учун овлаш ва ушлашни;
- Жониворларни овлаш ва ушлаш орқали судралиб юрувчиларнинг, қушларнинг терисини ишлаб чиқариш, мўйна ишлаб чиқаришни;
- Морж ва тюленъ сингари денгиз сут эмизувчиларини овлашни.

Балиқ овлаш саноати ўз ичига қуидагиларни олади:

- Океанда, қирғоқ олди ва ички сувларда балиқ овлаш;
- Денгиз ва чучук сувдаги қисқичбақасимонларни ва молюскаларни овлаш;
- Сув жониворларини овлаш;
- Денгиз маҳсулотларини: марварид, кораллар ва денгиз ўсимликларини йифиши.

Ўрмончилик ва ёғоч тайёрлаш ўз ичига қуидагиларни олади:

- Ўрмон материалларини ва ходаларни ишлаб чиқариш;
- Ўтин, дараҳтлар қолдиқларидан ва ўрмон материаллари чиқиндиларидан ёқилғи материалларни йифиши ва ишлаб чиқариш;
- Ўрмонда ёғоч кўмири ишлаб чиқариш;
- Ёввойи ўсимликларни ва уларнинг меваларини: қўзиқорин, резаворларни, ёнгоқларни, доривор ўсимликларни ва б. териш.

Иқтисодий карта бўйича Қозогистонда қандай кон саноати соҳалари ривожланганлигини аниқланг. Уларнинг йирик марказларини айтинг.

Ишлаб чиқариш саноати – бу ҳом-ашёга ва ундан олинган ярим тайёр маҳсулотларга ишлов бериш ёки қайта ишлаш билан шуғулланадиган барча соҳалар. У материалларни ва уларнинг компонентларини янги маҳсулотга қайта ишлаш(хоссаларини механик, физик ёки кимёвий ўзгартириш) билан боғлиқ фаолият турларини қамраб олади. Бошлангич материал бўлиб қишлоқ хўжалиги ҳом –ашёси, ўрмончилик ва балиқ овлаш маҳсулотлари, тог жинслари ва минераллар ҳисобланади. Ишлаб чиқариш саноати ҳам ишлаб чиқариш *воситаларини*, ҳам *истеъмол маҳсулотларини* ишлаб чиқаради.

Ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарувчи тармоқларга *металлургия, энергетика, машинасозлик, кимё саноати* киради. Ишлаб чиқариш воситаларига ишлаб чиқариш бинолари, иншоатлари, машиналар, жиҳозлар, ускуналар, асбоблар киради. Улар барча заводларга, фабрикаларга, фирмаларга керак. Уларни ишлатиш орқали бошқа товарлар ишлаб чиқарилади.

Металлургия – конструкцион материаллар ва кимё саноати учун ҳом-ашё ишлаб чиқарувчи саноатнинг комплекс тармоғи.

Конструкцион материаллар - турли конструкциялар, машина деталлари, кучли юкламаларга чидамли иншоатлар элементлари ишлаб чиқариладиган материаллар.

Қора металлар уларга мустаҳкамлик ва қаттиқлик беради. Бутун дунёда эритиб олинадиган ва ишлатиладиган металларнинг 94% қора металлар улушига түғри келади.

Рангли металлар, таркибидан келиб чиқиб, конструкцион материалларга иссиқликка чидамлилик (никелли ва кобальтли қотишмалар), енгиллик (алюминий ва магнийли қотишмалар), мустаҳкамлик ва коррозияга чидамлилик (титанли қотишмалар) каби хусусиятларни беради.

Энергетика электр энергиясини ишлаб чиқариш, узатиш, трансформациялаш ва истеъмол қилиш каби барча жараёнларини бирлаштирувчи, комплекс базавий тармоқ ҳисобланади. Тармоқ таркибига ИЭС, ГЭС, АЭСлар киради.

Иссиқлик электр станциялари (ИЭС) ёқилғини ёқиши йўли билан электр энергияни ишлаб чиқаради. Улар ДРЭС (давлат район электр станциялари) ва иссиқлик электр марказлари (ИЭМ) шаклида ташкил этилади. Иссиқлик электр станциялари электр энергиясидан ташқари иссиқлик ҳам ишлаб чиқаради ва уни аҳолига ва корхоналарга етказиб беради.

Гидроэлектр станциялар (ГЭС) сув ҳаракатининг энергиясини ишлатади. Дарёларда гидроресурслардан комплекс тарзда фойдаланувчи ГЭСларнинг каскадлари барпо этилади ва уларда электр энергияси ишлаб чиқарилади, ишлаб чиқарышларни ва аҳолини сув блан таъминлайди, сув тошқинларини олдини олишда ва транспорт шароитларини яхшилашда фойдаланилади.

Атом электр станциялари атом ёқилғисини ишлатади ва радиоактив материаллар билан ишлайди.

Бугунги кунда дунё мамлакатлари **энергиянинг алтернатив манбаларини** ривожлантирумокдалар. Уларга қуёш, шамол, денгиз сатҳи кӯтарилиши ва тушиш, Ер қаърининг иссиғи киради. Уларни ишлаб чиқариш экологик тоза бўлиб, асосий ресурси – тугамасдир. “Келажак энергияси” мавзусида Астанада ЭКСПО-2017 бутун дунё Ихтисослаштирилган кўргазмаси бўлиб ўтди, ва унда энергиянинг алтернатив манбаларидан фойдаланишнинг дунё ютуқлари намойиш этилди.

Энерготизимлар. Иссиқлик, гидравлик, атом электрстнациялари ўзаро юқори кучланишли электр узатиш тармоқлари (ЭУТ) билан бирлаштирилди ва электрэнергетик тизимларни ҳосил қилинади.

Машинасозлик кўп сонли турлича машина конструкциялари ва уларнинг қисмларини, кесувчи ва бошқа асбоб-ускуналарни ва назорат-ўлчов асбобларини ишлаб чиқаради.

Машиналар – одамлар меҳнатини енгиллаштириш ёки тўлиқ алмаштириш учун мўлжалланган маълум даражадаги ишларни бажарадиган техник мосламалар. Улар меҳнат унумдорлигини оширади. Машиналар турли даражада мураккаб бўлиши мумкин – оддий бир филдиракли аравадан лифтлар, автомобиллар, босма ва тўқимачилик машиналари, компьютерларгача.

Маҳсулотининг вазифасига кўра машинасозлик қуйидаги соҳаларга ажратилади: энергетик, транспорт, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, станоксозлик, саноатнинг турли тармоқлари ва қурилиш учун машина ва мосламалар ишлаб чиқариш.

Кимё саноати барча хўжалик соҳаларини кимёвий технологиялар ва материаллар билан таъминлайди. У икки асосий қисмлардан иборат: *органик синтез ва полимерлар кимёси* (*органик кимё*) ва таркибига тоф-кимё саноатини киритувчи *ноорганик* (*асосий*) кимё. Унга шунингдек лак бўёқ, анилин бўёқ, фотокимё ва б. соҳалар киради.

Органик кимё этилен, полиэтилен; пропилен, полипропилен, пластмассалар ва синтетик сақичлар, кимёвий толалар ва иплар, синтетик каучук ишлаб чиқаради.

Асосий кимё минерал ўғитлар, кислоталар, ишқорлар, сода ишлаб чиқаради.

Истеъмол буюмларини ишлаб чиқарувчи соҳаларга тўқимачилик, трикотаж, тикувчилик, пойафзал, мебель, гўшт-сут, балиқчилик, шакар ва ҳ.к. киради.

Истеъмол буюмлари аҳолига уйда фойдаланиш мақсадида сотиш учун мўлжалланган. Уларга озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, пойафзал, бошқа товарлар(маиший техника, енгил автомобиллар, мотоцикллар ва ҳ.к.) киради.

 Козогистон иқтисодий картасидан ишлаб чиқариш саноатининг қайси соҳалари мамлакатимизда ривожланганлигини аниқланг, уларнинг йирик марказларини айтинг.

“Номенклатура” геомашқ. Бошловчи синфдагиларга 1 дақиқа давомида диққат билан картанинг мълум бир қисмини кузатишни таклиф этади. Сўнг синфдагилар ёддан картада кўрган географик объектларни санаб беришлари керак.

Хизмат кўрсатиш соҳаси корхона, ташкилотлар ва жисмоний шахслар томонидан кўрсатиладиган турли хизматларни ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. **Хизматлар** – истеъмолчи учун маълум қийматга ва баҳога эга бўлган ҳаракатлар. Хизмат кўрсатиш жараёнида ҳеч қандай моддий буюм яратилмайди. Истеъмолчига ҳаракатларнинг ўзи керак. Хизматлар ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш турларига бўлинади.

Ишлаб чиқариш хизматлари:

- Ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш бўйича (юк транспорти ва алоқа, моддий-техник таъминот, ускуналани таъмирлаш ва созлаш, ахборот ва консалтинг хизматлари ва ҳ.к.).

Аҳолига хизмат кўрсатиш бўйича (йўловчи транспорти, савдо, умумий овқатланиш, коммунал ва майший хизматлар – индивидуал кийим кечак ва пойафзал тикиш, мебель тайёрлаш ва таъмирлаш, кир ювиш ва кимёвий тозалаш, майший техника, транспорт воиталири, хонадаонларни ва ҳ.к. таъмирлаш).

Ноишлабчиқариш хизматлари:

- Шахсий:

1) Майший шароитларни яхшилаш (сартарошоналар, косметика хоналари, буюмлар ижараси, хонадонларни йиғишириш, воситачилик хизматлари);

2) Жисмоний ва маънавий қобилиятларни ривожлантириш билан боғлиқ(таълим, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, саёҳат ва дам олиш, кулблар хизмати, кутубхоналар, томоша кўрсатувчи муассасалар);

- Илмий хизматлар: илмий ишлар, лаборатория тадқиқотлари;
- Ижтимоий хизматлар (бошқарув, жамоа тартибини сақлаш, мудофаа).

Хизматлар ишлаб чиқариш, транспорт, ижтимоий ва иқтисодий инфратузилма корхоналари томонидан кўрсатилади.

Сизнинг ҳудудингизда қандай хизмат кўрсатиш соҳалари ривожланган? Уларни кўрсатувчи ҳар бир соҳа бўйича камида учтадан корхона номларини келтиринг.

Геофакт. Қозогистон – олма ватани. Ер юзида олма дарахти хозирги Қозогистоннинг тоғли ҳудудларида Хитой чегараси яқинида икки минг метр баландликдан юқоририкда пайдо бўлган.

Якун ясанг

1. Иқтисодиётда кон, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасини мос равишда бирламчи, иккиласмчи ва учинчи даражадаги иқтисодиёт тармоғи деб аташади. Тушунтириб беринг, нима учун?
2. Бир турдаги табиий ресурс мисолида кон, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг ўзаро боғлиқлигини кўрсатиб беринг.
3. Параграф матнида ҳар бир соҳанинг таклиф этилган классификацияланиши белгиларини аниqlанг. Кон, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарини яна қандай белгилари бўйича ажратиш мумкинлигини фараз қилинг. Сиз томондан таклиф этилган классификациялаш белгилари бўйича мисол келтиринг.

Дарс мақсади:

- Қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқариши, хизмат кўрсатиш соҳасини ташкиллашириш шаклларини, қозогистон компанентини қўйиган ҳолда тавсифлаш.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Ишлаб чиқаришини ташкил этишининг асосий шакллари;
- Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиши шакллари;
- Саноат ишлаб чиқаришини ташкил этиши шакллари;
- Хизмат кўрсатиш соҳасини ташкил этиши шакллари.

АГРОСАНОАТ КОМПЛЕКСИ

КОМБИНАТ

ФЕРМА

ЗАВОД

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ

ФАБРИКА

ФИРМА

КООПЕРАЦИЯЛАШИШ

КОМБИНАЦИЯЛАШИШ

ИХТИСОСЛАШИШ

Ишлаб чиқаришини ташкил этиши – мавжуд ресурларни, шароит ва омилларни ҳисобга олган ҳолда аниқ бир жойда ва вактда маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилган меҳнат шакли ва тартиби.

Ишлаб чиқаришини ташкил этишининг асосий шаклларига ихтисослашиш, кооперациялашиш ва комбинациялашиш киради.

Ихтисослашиш – корхона томонидан аниқ бир маҳсулотни ишлаб чиқарилишини билдиради. Ихтисослашиш бир корхнада ва/ёки унинг қуиий бўлинмаларида бўлиши мумкин. Масалан, фақат автомобиль ишлаб чиқарувчи компаниялар мавжуд. Бу уларнинг ихтисослашиши. Аммо ушбу компаниянинг ҳар бир цехи бир ёки бир неча операцияни амалга ошириши мумкин, масалан, машина эшигиги ни ўрнатиш. Бу цехнинг ихтисослашиши.

Кооперациялашиш биргаликда бир маҳсулотни ишлаб чиқарувчи турли корхоналар ўртасида мустаҳкам ишлаб чиқариш алоқаларини ўрнатилишини кўзда тутади. Бунда ҳар бир корхона умумий маҳсулот учун аниқ бир нарсани ишлаб чиқаради. Масалан, автомобиль заводининг бўёқ, ойна, автомобиль мебелини ишлаб чиқарувчилар билан алоқалари бўлади.

Комбинациялаш бир корхонада бир неча, айрим ҳолларда турли тармоқларга тегишли бўлган, бироқ яқин ўзаро боғлиқ бўлган ишлаб чиқаришларни бирлаштиришни кўзда тутади. Масалан, автомобиль заводи машиналар учун мебелни сотиб олишдан воз кешиб, ўзи ишлаб чиқара бошлайди. Ёки металлургия заводи ҳом-ашё чиқиндиларидан, одатда кимё саноати ишлаб чиқарадиган сульфат кислотаси ишлаб чиқаради.

- Сизга таниш бўлган йирик компанияларнинг номларини ва уларниг ихтисослашувини айтинг.
- Мобил телефонлар ишлаб чиқарувчи завод қандай корхоналар билан ишлаб чиқариш алоқаларига эга бўлиши мумкин?
- Иссиқлик электр маркази (олдинги параграфдан) мисолида ишлаб чиқаришни комбинациялашни аниқланг.

Қишлоқ хўжалигини ташкил этиш шакллари. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи корхона ферма деб аталади. Унинг одатда битта эгаси бўлади. Дунёning турли қисмларида ва ихтисослашвидан келиб чиқиб улар турлича аталиши мумкин.

Тропик ва субтропик районларда жойлашган экин етиштириш фермалари *плантациялар* деб аталади. Улар ёлланма меҳнатдан фойланади ва сотиш учун маҳсулот ишлаб чиқаради. Уларнинг асосийлари – кофе, чой, шакар қамиш, каучук, банан, какао, какос ёнғоқлари, ерёнғоқ, пахта, тамаки, цитруслар, ёғ палмаси, гуллар, ананаслар ва б. Плантациялар одатда 5 га дан катта майдонга эга ва 10 тадан кўп ёлланма ишчиларга эга бўлади.

Шимолий Америкадаги чорвачилик фермалари *ранчо* деб аталади. Уларда йирик шохли қора молларни парваришилашади. Бразилиядаги исталган йирик қишлоқ хўжалиги фермаси *фазенда* деб аталади.

Австралиядаги қўйчилик фермалари қўйчилик станциялари (“шипстейшнз”) деб аталади. Уларда яйловлар симли сеткалар билан алоҳида майдонларга(паддокларга) ажратилган бўлади. Қўйлар бир майдондаги ўтларни еб бўлган уларни бошқасига ҳайдаб ўтишади. Бўшаган майдонларга ем-хашак ўтлари уруғи сепилади.

Бугунги кунда Хитой, Япония, Корея, Филиппина, Индонезия ва бошқа мамлакатларда *марифермалар* пайдо бўлди. Уларда турли балиқлар ва малюскалар етиштирилади, шунингдек сув ўтлари плантациялари яратилган.

Кичик ер майдонлари эгалари қишлоқ хўжалиги *кооперативларига* бирлашадилар. Уларнинг мақсади – уларнинг ҳар бирида мавжуд бўлган ер ресурсларини, ишлаб чиқариш воситаларини, уруғлар фондини биргаликда ишлатиш.

Кўп фуқаролар ўзларининг унча катта бўлмаган томорқаларга эга бўлиб, у ерда сабзавот ва мевалар етиштиришади ёки уй ҳайвонларини ва паррандаларни шахсий истеъмоли учун кўпайтириб боқишиади.

Бундай шакл томорқа хўжалиги деб аталади.

Ихтисослашиш, коопрециялашиш ва комбинациялашиш қишлоқ хўжаллигини хизмат кўрсатувчи соҳалар билан интеграциялашувигаолиб келди, натижада **агросаноат комплекслари (АСК)** шаклланди. У қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етишириувчи, қайта ишловчи ва истеъмолчиларга етказиб берувчи хўжалик соҳаларини бирлаштиради.

АСК қўйидаги асосий соҳаларни ўз ичига олади:

Ишлаб чиқаришвоситаларини етказиб берувчи тармоқларни - қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, кимё, комбинациялашган ем ишлаб чиқариш саноати.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи экин етишириш ва чорвачилик.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, сақлаш, ташиб ва сотш соҳалари: озиқ-овқат саноати, тара ва омбор хўжалиги, транспорт, улгуржи ва чакана савдо. Улар маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб беради.

АСК инфратузилмаси – АСК нинг барча бўғинлариниг етарли даражада ишлашини таъминловчи тармоқлар ва ташкилотлар. Булар йўл ташкилотлари, молия ва банк тизими, воситачилик, инвестиция компаниялари ва б.

1. Ўзингизнинг ҳудудингизда қишлоқ хўжалигидаги ихтисослашиш, коопрецилашиш ва комбинациялашишга мисоллар келтиринг.
2. Ферма, кооператив ва тармоқ хўжалиги орсидаги асосий фарқларни аниқланг.
3. Нима сабабли АСК ниг ривожланишига шароит туғилди?

“Ўхшашликини топиш” геомашқ. Олиб борувчи иккита ихтиёрий танланган географик обьектни танлайди ва ўқувчилар уларнинг имкон борича кўпроқ ўхшаш белгиларини топишлари лозим.

Саноат ишлаб чиқаришини ташкил этиш шакллари.

Саноат корхонаси “ завод ёки “фабрика” деб номланиши мумкин. Уларнинг бир тури комбинат ҳисобланади. “Фабрик” номи енгил ва кон саноатда (ип газлама фабрикаси, тоғ-кон бойитиш фабрикаси), бошқа тармоқларда “ завод” ишлатилади(ёғ заводи, автозавод, механик завод).

Барча саноат корхоналари (завод, фабрика ва комбинатлар) машиналардан фойдаланишга асосланган бўлиб, шлаб чиқаришнинг катта кўламлари билан тавсифланади.

Улар тармоғи ва ҳудудига қараб бир биридан фарқ қилиши мумкин, аммо уларни бошқа ишлаб чиқариш шаклларидан ажратиб турувчи умумий белгилари мавжуд.

Улар механизациялаштирилган ёки автоматлаштирилган бир-биридан узок бўлмаган масофада жойлашган асосий ва ёрдамчи цехлардан ташкил топади. Асосий цехларда заводнингбош маҳсулоти ишлаб чиқарилади. Ёрдамчи цехлар асбоблар билан таъминлаш, таъмирлаш ва машиналарга техник хизмат кўрсатиш, электр энергияси, сув, газ ва буғ билан таъминлаш учун мўлжалланган.

Завод ва фабрикаларда омборлар, транспорт воситалари, тиббий-техник инфратузилма, ҳом-ашё, маҳсулот, чиқиндилар назоратини олиб борувчи лабораториялар мавжуд. Маъмурий ходимлар учун офис хоналари, ошхона, ходимлар учун майший хоналар кўзда тутилган.

Комбинат – турли тармоқларга тегишли бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи саноат корхонаси. Бунда бир цехнинг ёки ишлаб чиқаришнинг маҳсулоти, бошқасига ҳом-ашё ёки материал бўлиб хизмат қиласи. Масалан, гўшт комбинатларида гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқарилади, ишлаб чиқариш чиқиндиларидан тиббий препаратлар инсулин ва гемотоген, техник маҳсулотлар желатин ва елим, майший пат- момик маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Фабрика, завод ва комбинат ўртасидаги ўхшашликлар ва фарқлар нимада намоён бўлади?

Хизмат кўрсатиш соҳасини ташкил этиш шакллари.

Хизмат кўрсатиш корхоналари кўп ҳолларда ўлчами бўйича кичик бўлади. Ташкил этиши шакли бўйича улар орасида цехли ва цехсиз тузилмага эга бўлганларга ажратиш мумкин.

Цех тузилишига эга бўлган корхоналар катта майдонларга ва таркибий бўлинмаларнинг тўлиқ комплексига эга бўлади: цех – ишлаб чиқариш майдони – иш жойи. Техник хизмат кўрсатиш станцисида ҳар бир пост ўз ихтисослашувига эга – диагностика, мойлаш, деталларни алмаштиши ва ҳ.к. Банклар жисмоний ва юридик шахсларга алоҳида хизмат кўрсатиш залларига эга. Бир кассалар тўловларни қабул қиласа, икинчиси эса пулларни чиқаради.

Цехсиз тузилмага эга корхоналар фақат ишлаб чиқариш майдонига ва ишчи ўрнига/ўринларига эга бўлади. Уларга сартарошхоналарни мисол қилиш мумкин.

Хизмат кўрсатиш корхоналариниг бирида буюртма қабул қилиш ва уни бажариш маълум бир жойда – фирманинг биносида рўй беради. Бошқаларида эса қабул қилиш тармоқлари мавжуд бўлади, масалан, кимёвий тозалаш ёки ОАВ га эълон қабул қилиш пунктлари.

Хизмат кўрсатиш корхоналари мижозларга жойига чиқиб хизмат кўрсатишлари мумкин. Бу ресторон, таълим, дам олиш-кўнгил очар бизнеси ва гўзаллик салонлари томонидан амалга оширилади.

Айрим корхоналарда ўз-ўзига хизмат кўзда тутилган. Фирма ходими фақат маслаҳатчи сифатида қатнашади. Масалан, интернет-салонларда мижоз хизмат учун тўловни амалга оширади ва ўзи ускундан фойдаланади ва хизматга эга бўлади.

Хизматлардан фойдаланишда фирмалар истеъмолчилар учун максимал қулай шароитларни яратадилар. Мижозга хизмат кўрсатиш зонаси (буюртма қабул қилиш ва бериш) шинам ва дид билан расмийлаштирилади. Текинга ёки алоҳида тўлов асосида қўшимча ва йўл-йўлақай хизматлар ҳам кўрсатилади, товарлар таклиф этилади, масалан, ичимликлар. Бассейнларда чўмилиш учун керакли нарсаларни, ҳоммомларда – ювиниш ва косметика воситаларини.

- 1. Сизнинг ҳудудингизда цехли ва цехсиз хизмат кўрсатиш тузилмасига эга бўлган хизмат кўрсатиш корхоналарининг рўйхатини тузинг. Нима сабабдан бир гуруҳ цех ишлаб чиқариши шаклини, иккинчи гуруҳ эса цехсиз ишлаб чиқариши шаклини танлади?
- 2. Ҳудудингиз аҳолиси ва иқтисодиёти эҳтиёжларидан келиб чиқиб, (танловингизга биноан) сервис корхонасини ташкил этиш шакли бўйича ўз концепциянгизни таклиф қилинг.

Геофакт. Плутон сатҳида 6 та Қозогистонга teng ҳудуд жойлашиши мумкин.

← Якун ясанг

Саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, хизмат кўрсатиш соҳаси корхонасининг ташкил әтилиши шаклини танлашга нималар таъсир кўрсатади?

Саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналари, сервис ташкилотлари ихтисослашиш, кооперациялашиш ва комбинациялашишга эга бўлмаслиги мумкинми? Жавобларигиз тасдиғига далиллар келтиринг.

Қишлоқ хўжалигини, саноатни ва хизмат кўрсатиш соҳасини жойлаштириш омиллари

Дарс мақсади:

- Қишлоқ хўжалиги, саноат ва хизмат кўрсатиши соҳаларини жойлаштириш омилларини, қозогистон компонентини қамраган ҳолда, таҳлил қилиши.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Ишлаб чиқаришни жойлаштириш омиллари нима;
- Қишлоқ хўжалиги соҳаларини жойлаштириш омиллари;
- Саноат соҳаларини жойлаштириш омиллари;
- Хизмат кўрсатиши соҳаси корхоналарини жойлаштириш омиллари.

ЭКОЛОГИК ОМИЛЛАР
МЕҲНАТ   **ИСТЕЙМОЛЧИЛИК**
ТРАНСПОРТ   **ФАН ТАЛАБ**

ОМИЛ   **ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ЖОЙ-
ХОМ-АШЁ ЛАШТИРИШ ОМИЛЛАРИ**
ЁҚИЛҒИ   **ЭНЕРГЕТИК**

Омиллар – бу, маълум бир муаммони ўрганиш ёки ечимини топишда ҳисобга олиниши зарур бўлган муҳим шарт-шароитлар.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш омиллари деб алоҳида корхоналарни, уларнинг гуруҳларини ва тармоқларни жойлаштириш ҳудудларини танлашга таъсир кўрсатувчи барча далилларга(сабабларга) айтилади. Корхоналарни муваффақиятли жойлаштириш маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатларини камайтиришга ва уларни сотишдан юқори даромадлар олишга имкон яратади.

Ҳар бир ҳудуднинг шароитлари, ресурслари, уларнинг хусусиятлари бошқалардан фарқ қиласи. Уларни тўғри ҳисобга олиш ва фойдаланиш ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштиришда ва ҳудудлар хўжаликлари ривожланишида энг яхши натижаларга эришиш имкониятини беради.

Омиллар таркибининг ўзгариши обьектлар жойлаштирилиши жойини ҳам ўзгартиради. Ҳар бир ҳудуд ўзининг маълум тўпламдаги омилларига эга бўлади ва улар, аниқ обьектларнинг ва ишлаб чиқаришларнинг ушуб ҳудудга жойлаштирилиши мумкинлиги ёки мумкин эмаслигини белгилаб беради.

Корхоналарни жойлаштиришда қуидаги муҳим омилларга эътибор қаратилади: ҳом-ашё, ёқилғи, энергетик, меҳнат, истеъмолчилар, транспорт, экологик, имий тадқиқотларга талаб. Амалиётдан маълум бўлмоқдаки, ишлаб чиқаришнинг ҳар бир соҳаси жойлаштирилишида бир эмас, бир қанча омиллар бир вақтнинг ўзида таъсир кўрсатади.

Саноатни жойлаштириш омиллари.

Ҳом-ашё омили. Маълум бир товарларни ишлаб чиқариш учун жуда катта миқдордаги турли материаллар зарур бўлади. Ҳом-а-

шёни етказиш катта ҳаражатларни талаб этганлиги сабабли, маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарни ҳом-ашё манбалари яқинида жойлаштирилади: фойдали қазилмалар конлари олдида, йирик сув объектлари олдида, ўрмонли ҳудудларда ва ҳ.к. Бундай ишлаб чиқаришларга рангли металларни бойитиш, ёғочни бирламчи қайта ишлаш, калийли ўғитларни ишлаб чиқариш, цемент ишлаб чиқариш киради.

Ёқилги омили. Қатор завод ва фабрикалар маҳсулот ишлаб чиқариш учун минерал ёқилғиларнинг: кўмир, табиий газ, мазут кабиларнинг катта миқдорини сарф қилишади. Бундай соҳаларга иссиқлик энергетикаси, қора металлургиянинг айрим ишлаб чиқаришлари, кимё саноатини мисол қилиш мумкин. Қозогистондаги ва бошқа давлатлардаги йирик ИЭС (Екибастуз ДРЭС) лар йирик кўмир конлари яқинида жойлаштирилган. Кўмир конлари яқинида чўян ва пўлат ишлаб чиқариш корхоналарининг кўпчилиги жойлаштирилган(Қарағанды металлургия комбинати).

Энергетик омил. Айрим соҳаларда бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун катта миқдордаги электр энергияси талаб этилади. Бундай ишлаб чиқаришларни энергия сарфловчи деб аталади. Уларга енгил рангли металларни ишлаб чиқариш (алюминий, титан ва б.), кимёвий толалар, қоғоз ишлаб чиқаришлари киради. Шу сабалии бундай ишлаб чиқаришларни арzon электр энергияси ишлаб чиқариладиган жойларга, масалан ГЭС ва ИЭС яқинига жойлаштирилади.

Мехнат омили. Маълум бир товарларни ишалб чиқаришда катта миқдордаги одамлар, шу жумладан юқори малакали мутахассислар керак бўлади. Бу сермеҳнат ишлаб чиқаришлар ҳисобланади. Уларга радиотехника, асбобсозлик, станоксозлик, паластмассаларни қайта ишлаш, тўқимачилик, трикотаж, пояфзал, тикувчилик саноати ва гуруч етишириш, сабзавотчилик, мева етишириш киради.

Уларни меҳнаткучи арzonроқ бўлган, аҳоли зич ҳудудларга жойлаштиришади ёки четдан одамларни жалб қилишади.

Истеъмолчилар ва бозор омиллари. Қатор корхоналар аҳолида кенг айримлари кундалик эҳтиёжга эга маҳсулотларни ишлаб чиқаради. Булар озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, пояфзал, маишӣ техника ва б.Бундай ишлаб чиқаришлар истеъмолчиларга қаратилган бўлиб, аҳолиси кўп катта шағарларда жойлаштирилади. Истеъмолчига яроқлик муддати кичик бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи соҳалар ҳам эътибор қаратади.

Транспорт омили. Кўпчилик ишлаб чиқаришлар ишлаб чиқариш жойидан бошқа жойларда истеъмол қилинадиган маҳсулотларни ишлаб чиқаради. Корхоналар тайёр маҳсулотларни истеъмол ҳудудларига етказиб бериш ҳаражатларини камайтиришга манфаатдор бўлади. Шу сабаб кўпчилик ишлаб чиқаришлар катта транспорт тармоқлари яқинида, денгиз портларида, магистраль темир йўллари, нефт қувурлари бўйлаб жойлаштирилади.

Бу омилни кооперациялашган ишлаб чиқариш билан боғлиқ соҳалар: автомобилсозлик, темир йўл машинасозлиги, самолётсозлик ҳисобга олади.

Экологик омил. Ифлословчи моддаларни катта миқдорда чиқарувчи ва атроф муҳитга заарли таъсир кўрсатувчи ишлаб чиқаришларга юқори экологик талаблар қўйилади. Уларни йирик шаҳарларда ёки аҳоли зич ҳудудларда қуриш тақиқланади. Эколгик хавфли соҳаларга иссиқликэнергетикаси, атом саноати, қора ва рангли металлургия, асосий кимё, нефтни қайта ишлаш саноати, целюлоза-қофоз ишлаб чиқариш киради. Қонунчилик ушбу корхоналардан кам чиқиндили технологиялардан фойдаланишни ва чиқиндиларни тозалаш ускуналарини ўрнатишни талаб этади.

Илмий тадқиқотлар зарурати омили. Қатор саноат тармоқлари даоимий равишда илмий ишлар олиб борилишига ва юқори малякали ишчи кучига доимий талаби бўлади. Уларга электроника, роботсозлик, компьютерсозлик, авиакосмик, фармацевтика саноати ва биотехнологияларни мисол қилиш мумкин.

1. Матнни диққат билан ўқинг ва унда айтиб ўтилган соҳаларни ёзиб чиқинг.
2. Жойлаштирилишига камида иккита омил таъсир кўрсатадиган соҳаларни аниқланг. Замонавий, ҳамма соҳалар учун умумий бўлган омилни аниқланг.
3. Натижаларни жадвал кўринишида расмийлаштиринг. Омил мавжудлигини “+” ёки “√” белгилари билан белгилашингиз мумкин.

Соҳа	Омиллар							
	Ҳом-а-шё	ёқилғи	Энерг.	мехнат	Истеъм.	тарнспорт	Эколог.	Илм. Тадқ.

“Бир ҳарфдан бошланадиган географик гаплар” геомашқ. Олиб борувчи ҳарфни айтади. Ўқувчилар географик объект, ҳодиса ёки жарайн тўғрисида гап тузишлари ва ундаги ҳамма сўзлар ушбу ҳарфдан бошланиши керак.

Кишлоқ хўжалигини жойлаштириш омиллари. Кишлоқ хўжалигини жойлаштиришга кўп жихатдан ҳом-ашё, ёқилғи, энергетик, меҳнат, истеъмолчилар, тарнспорт, экологик омиллар ва илмий тадқиқотлар зарурати омиллари таъсир кўрсатади.

Бироқ у фарқланувчи хусусиятларга эга бўлиб, улар олдингиларга нисбатан соҳаларни жойлаштишига кўпроқ таъсир кўрсатади.

Биринчи хос хусусияти шундаки, унда ер ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланади. Ҳўжаликнинг бошқа соҳаларида ер объектларни жойлаштириш жойи сифатида хизмат қилади. Қанча катта ер майдонлари мавжуд бўлса, шунча кўпроқ ҳажмдаги маҳсулот ишлаб чиқариш мумкин бўлади. Агар техника, ўғитлар, уруғлар бор бўлиб, ер бўлмаса қишлоқ хўжалиги билан шуғулланиш имкони бўлмайди.

Икинчи хос хусусияти қишлоқ хўжалиги кўпроқ жонли ораганизмлар(ўсимлик, жониворлар) билан иш қўради ва шу сабабли унда асосий ўринни табиий омиллар эгаллайди. Ушбу хусусиятларига кўра қишлоқ хўжалиги бошқа иқтисодиёт соҳаларга нисбатан кўпроқ табиий муҳит омилларига боғлиқ.

Қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштириш географик зоналик қонуниятига бўйсунади. Ҳар бир қишлоқ хўжалиги экини ва маҳсулдор чорва учун иқлими ва бошқа шароитлари мос келадиган географик минтақаларни ва зоналарни айтиб чиқиш мумкин. Ушбу зоналар ташқарисида ушбу экинни ёки молни етиштириш мумкин бўлмайди ёки иқтисодий фойда келтирмайди. Қишлоқ хўжалигининг ихтисослашиши ҳудуднинг географик минтақавий жойлашиши билан белгиланади. У чорвачиликнинг табиий ем-ҳашпак базасини ривожлантириш учун, маълум турдаги экинларнинг парвариши учун зарур бўлган иссиқлик ва намлик ҳажмини белгилайди.

Шундай қилиб, табиий омиллар қишлоқ хўжалиги соҳаларининг зоналараро жойлашиши ва ихтисослашишини белгилаб беради.

Қишлоқ хўжалиги соҳалари ва Ернинг географик зоналари ва минтақалари ўртасидаги мутаносибликни ўрнатинг.

Қишлоқ хўжалиги йўналиши	Табий зоналар
1. Зигир, сут ва сут-гўшт йўналишидаги йирик шохли қорамол	A) Тропиклар ва нам субтропиклар зонаси
2. Шакар қамиш	B) Тайга зонасининг ортиқча намлагнган удуллари, мўтадил минтақанинг кенгбаргли ва аралаш ўрмонлари
3. Буғдой, кунгабоқар, гўшт-сут ва гўшт йўналишидаги чорвачилик	B) Ўрмондашт зонаси
4. Чой, кофе, какао, пахта, шакар қамиш, гевея, гуруч	Г) Дашт зонаси

Дунё қишлоқ хўжалиги картаси ёрдамида қишлоқ хўжалигининг ҳар бир йўналиши бўйича илгор мамлакатларни номини айтинг.

Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарини жойлаштириш омиллари. Хизмат кўрсатиш соҳасининг корхоналарини жойлаштириш саноат корхоналарини жойлаштиришга нисбатан ўзига хос хусусиятларга эга. Агар саноат корхоналари кўплаб ориентацияларга: ҳом-ашё, материаллар, энергия, сув, транспорт, газ таъминоти, ишчи кучи, кооперцияга, комбинацияшишга, экологик хавфсизликка эга бўлса, хизмат кўрсатиш соҳси корхоналари битта ориентацияга эга – истеъмолчи. Шу сабали хизмат кўрсатиш корхоналари истеъмолчиларга интилади.

Давлатнинг барқарор ривожланиши учун айрим хизмат кўрсатиш корхоналари ҳамма жойда исталган ҳудудда жойлаштирилиши зарур бўлади. Шу сабали ҳукумат ва маҳаллий ҳокимият уларни даромад келтирмаса ҳам қуради ва ишлашини таъминлайди. Бу ижтимоий муҳим давлат томонидан кафолатланган таълим, соғлиқни сақлаш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш, почта, молиявий ва бошқа хизматлар. Бироқ даромад олиш бош мақсади бўлган ҳусусий корхона мижозларнинг мавжудлигига қарайди. Шу билан бирга ишлаб чиқариш хизматларини кўрсатиш бўйича компаниялар саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналарига яқинроқ жойлашади, ижтимоий хизматларни кўрсатувчи фирмалар - аҳолига яқин жойлашади.

Ўз ҳудудингиз мисолида хизмат кўрсатиш корхоналарининг истеъмолчиларга интилишини кўрсатувчи аниқ фактларни келтиринг.

Геофакт. Бир этник гуруҳ вакиллари турли мамлакатлар ҳудудларида яшапши мумкин. Улар ичida диаспораларни ва ирредентларни ажратишиади. Диасpora – бу, ўз тарихий ватанларидан бошқа мамлакатларга кўчиб келган шахслар. Ирредентлар эса ўз юртларida яшайди, бироқ чегараларнинг ўзгариши натижасида бошқа давлат ҳудудига ўтиб қолади.

Якун ясанг

- Саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатиш соҳаси корхонасининг ҳудудингизда жойлаштирилиши сабабларини таҳлил қилинг.
- Қўшимча ахборотларни, карталарни ўрганиш асосида ҳар бир омил муҳим бўлган саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатиш соҳаси корхонасига мисол келтиринг.
- Ҳудудингизда саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналари жойлаштирилишига камида иккита омил таъсир кўрсатишига аниқ мисоллар келтиринг.

Дарс мақсади:

- Режа асосида дунё хўжалиги тармоқларини тасифлаш.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Дунё хўжалиги тармоқларининг хилма-хиллиги;
- “авангард учталик” нима;
- “авангард учталик” соҳалари тавсифи;
- Хўжалик соҳаларини тавсифлаш режаси.

ЁҚИЛГИ-ЭНЕРГЕТИКА КОМПЛЕКСИ

АВАГАРД УЧЛИК

КИМЁ САНОАТИ

САНОАТ МАРКАЗЛАРИ

МАШИНАСОЗЛИК

Дунё иқтисодиётининг авангард учлиги.

Хўжаликнинг учта тармғи мамлакат ривожжи даражасини белгилайди. Уларни “авангард учлик” деб аташади. Унга электроэнергетика, машинасозлик (электротехник, электроника), кимё саноати киради.

Ёқилги ва электроэнергетика саноати кўпинча энергияни унинг барча кўринишида ва шаклида ишлаб чиқарувчи ва тарқатувчи ягона ёқилги-энергетик комплекс (ЁЭК) сифатида кўрилади. Иқтисодий географияда ЁЭК албатта иккита таркибий қисмларда: ёқилги саноати ва электроэнергетикадан иборат классик тузилмада кўриб чиқилади.

Машинасозлик – бутун миллий хўжаликда илмий-техник тараққиёт даражасини белгиловчи энг йирик комплекс тармоқ, чунки барча тармоқларни машина, ускуна, асбоблар билан, аҳолини эса – истеъмол буюмлари билан таъминлайди. Унинг мамлакат мудофа хавфсизлигини таъминлашдаги аҳамияти жуда катта. Металлни қайта ишлаш, машина ва ускуналарни таъмирлашни ўз ичиги олади.

Кимё саноати – комплекс тармоқ бўлиб, машинасозлик билан бир қаторда ИТТ даражасини белгилайди, барча хўжалик соҳаларини кимёвий технологиялар ва материаллар билан, жумладан янги, илфор технологиялар билан таъминлайди ва шу билан бирга оммавий истеъмол товарларни ҳам ишлаб чиқради.

Кимё саноатининг аҳамияти бутун хўжаликнинг жадал кимёлаштирилишида наоён бўлмоқда: қимматли саноат маҳсулотларини

ишлиб чиқариш кенгаймоқда; қиммат ва камчил ҳом-ашёни анча арzon ва кенг тарқалғанларига алмаштирилиши амалга оширилмоқда; күпчилик ишлиб чиқариш чиқиндилари ушлаб қолиниб, утилизация қилинмоқда, жумладан экологик жиҳатдан заарли бўлганлари ҳам.

“Авангард учлик” соҳаларининг аҳамиятини очиб бериш учун, уларнинг маҳсулотисиз ҳаётимиз қандай бўлишини фараз қилиб кўринг.

Ёқилғи-энергетик комплекс. Ёқилғи саноати қазилма ёқилғини қазиб олиш, нефть- ва газниқайта ишлашни ўз ичига олади.

Нефть саноати нефтни қазиб олиш, тарнспортировка қилиш ва қайта ишлашни, шунингдек йўл-йўлакай газни чиқариб олиш билан шуғулланади.

Нефни чиқариб олиш корхоналари нефть ресурслари манбалари устида, нефтни қайта ишлаш заводлари эса – нефть маҳсулотларини истеъмол қилиш районларида ва марказларида жойлаштирилади.

Нефтни ва нефт маҳсулотларини ташиш дунёда қувурлар орқал ва темир йўл транспорти ёрдамида амалга оширилади. Магистрал нефт қувурлари барча чиқариб олинадиган нефтнинг 85% ни ташийди.

Нефть – жаҳон савдосининг энг муҳим экспорт маҳсулотларидан бири ҳисобланади. Унинг энг асосий етказиб берувчилари Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари ҳисобланади. Нефть дунёнинг 75 давлатида чиқариб олинади, улрдан энг илғорлари Саудия Арабистони, Россия, АҚШ, Мексика, БАА, Эрон, Ироқ, Хитой ҳисобланади.

Газ саноати табиий газни чиқариб олиш, транспортировка қилиш, сақлаш ва тақисмлаш билан шуғулланади. У улкан табиий ёқилғи газ захираларидан, шунингдек сунъий(саноат) газларидан фойдаланади.

Газ ёқилғи сифатида маиший шароитда ва ИЭС ларда, металлургияда, цемент саноатида, машинасозликда ва бошқа соҳаларда ишлатилади. ИЭСларida ва бошқа ишлиб чиқариш жараёнларида бошқа турдаги ёқилғиларни газ билан алмаштирилиши ёқилғини ва меҳнатни тежаш имкониятини беради, энергиянинг таннархини камайтиради, ишлиб чиқариш жараёнларини соддалаштиради, атмосферага заарли чиқиндиларни чиқишини камайтиради.

Газладаги углеводородларни муҳим кимёвий маҳсулотларга (аммиак, ацетилен, метанол, қурум) қайта ишлаш мумкин. Табиий газ асосида анча арzon азот ўғитлари ишлиб чиқарилади.

Газларни катта масофаларга узатиш соддалиги уларни конлардан узоқ жойларда ҳам қайта ишлаш имкониятини беради. Бу мақсадларда юзлаб ва минглаб километр узунликдаги газ қувурлари магистраллари барпо этилади.

Газ 60 та мамлакатда чиқариб олинади, энг илғорлари *Россия, АҚШ, Канада, Туркменистан, Голланлия, Буюк Британия* ҳисобланади.

Күмир саноати күмирни қазиб олиш, бойитиш ва брикетлаш билан шуғулланади. Күмир – энг муҳим энергетик ёқилғи ҳисобланади. У ҳар куни әлектрстанциялар ўчоқларида, иситиш мосла-маларида ва ҳ.к. ёқилади. Аммо күмир – фақат ёқилғигина эмас. Тош күмир навларидан кокс олинади ва у металлургия ва бошқа тармоқларда ёқилғи сифатида ишлатилади. Күмири кимёвий қайта ишлаш натижасида хўжаликнинг барча соҳаларида ва турмушда ишлатиладиган *турлича маҳсулотлар* олинади.

Кўмири 60 дан ортиқ мамлакатларда қазиб олинади, аммо бир йилда 10 млн. тоннадан ортиқ кўмири *Хитой, АҚШ, Россия, Германия, Польша, Украина, Қозогистон* қазиб олади. Кўмир экспортёrlари – АҚШ, Австралия, ЖАР. Импортёrlари – Япония, Фарбий Европа.

Электр энергетика электр энергиясини ишлаб чиқариш, узатиш, тарнсформациялаш ва истеъмол қилиш жараёнларини бирлаштиради. Энергияни ишлаб чиқаришда кўмирида, табиий газда ва мазутда ишловчи иссиқлик энергетикаси илғор ўринни эгаллайди (умумий ишлаб чиқаришнинг 2/3 қисми). ГЭС лар улушкига 20% ва АЭС ларга – 17% тўғри келади. Бироқ мамлакатлар электр энергиси ишлаб чиқариш манбалари улушлари бўйича кескин фарқланади. *ЖАРда, Польшада, Хитойда, Ҳиндистонда ИЭСлар кўпроқ. Норвегияда, Канадада, Бразилиядада, Янги Зелландияда ГЭС лар кўпроқ. Францияда, Белгияда, Литвада, Корея Республикасида, Словакияда, Венгрияда* илғор манбаа АЭС ҳисобланади. Дунёда энг катта электр энергия ишлаб чиқарувчилари *АҚШ, Хитой, Япония, Россия, Германия, Франция, Канада, Буюк Британия* ҳисобланади.

Электр энергиянинг асосий қисми саноатда ишлатилади – жами ишлаб чиқарилганинг 40%, 12% – коммунал хўжаликда ва турмушда, 9% га яқини – транспортда (электрлаштирилган темир йўллар), 10% - қишлоқ хўжалиди.

Электр станцияларнинг жойлашиши ёқилғи-энергетик ресурсларга ва электр энергисини сарфланишига боғлиқ.

Бугунги кунда электр энергетикасининг ривожланиши хусусиятларидан бири атом электр станцияларининг(АЭС) қурилиши бўлмоқда. Уларниг умумий электр энергия ишлаб чиқарилишидаги улуши *АҚШ* да 20%, *Японияда* -28%, *Францияда* 73% ни ташкил этади. Дунёда энг катта АЭСлар *Япония* ва *Францияда* қурилган.

Энг замонавий, экологик тоза келажак энергетикасига геотермал, қуёш, шамол, сув сатҳи кўтарилиши ва тушиши, биогазли, водород электр станциялари киради. Алоҳида мамлакатлар алтернатив энергия манбаларидан фойдаланиш бўйича илғор ўринларни эгаллайди:

Геотермал (*Исландия, Италия, Франция, Внгрия, Япония, АҚШ*);

- **қүёш** (*Франция, Испания, Италия, Япония, АҚШ*);
- **сув сатҳи кўтарилиши ва тушиши** (*Франция, Россия, Хитой, Канада, АҚШ*)
- **шамол** (*Дания, Швеция, Германия, Буюк Британия, Голландия*).

Кўрсатиб ўтилган илғор мамлакатларда минерал ёқилғиларнинг мавжудлигини нима билан тушунтирса бўлади?

Нефть, кўмир ва газни фақат минерал ёқилғи сифатидагина кўриш тўғри бўладими?

2017 йилда Астанада “” Келажак энергияси” мавзусида ЭКСПО кўрганзмаси бўлиб ўтди. Ушбу мавзуу электр энергиянинг қандай манбалари ахамиятини урғу бермоқда?

“Цицерон алгоритми” геомашқ. Олиб борувчи синфга географик объект, ҳодиса, жараён тўғрисидаги танлов асосида исталган воқеани : “Ким?, Нима?, Қаерда?, Нима билан?, Нима учун?, Қандай?” саволлар кетма кетлигига асосланиб айтиб беришни таклиф этади.

Машинасозлик – сон-сонақсиз машиналар ва уларнинг деталларини, кесувчи ва бошқа асбобларни, назорат-ўлчов асбобларини ишлаб чиқаришни ўз ичига олувчи саноат тармоғи.

Машинасозлик исталган мамлакатнинг энг ахамиятли тармоғи ҳисобланади. Айнан машинасозлик соҳаларида фундаментал ва амалий илмий кашфиётлар ва ишлар асосида энг замонавий техника турлари ва технологиялар яратилади. Машинасозлик ўз маҳсулотлари билан иқтисодиётнинг барча соҳаларини таъминлайди.

Дунё машинасозлиги тўртта асосий минтақада жамланган: *Фарбий Европада, АҚШда, Японияда, Шарқий Европада*.

Асосий ҳом-ашё бўлиб қора ва рангли металлар ва уларниг қотишмалари хизмат қиласи. Турли хил шиша, пластмассалар, резина ва б. қўлланилади. Машиналарни безаш билан шуғулланадиган соҳа бўёқлар ва лаклардан фойдаланади. Машинасозлик жуда кўп миқдорда ёқилғи (металларни эритиш ва қиздириш учун), ёғоч (моделларни тайёрлаш учун), шакл берувчи материаллардан фойдаланади.

Машинасозлик тармоғи таркибида 70 дан ортиқ соҳалар ва юздан ортиқ алоҳида ишлаб чиқаришлар мавжуд. **Бош соҳалар бўлиб:** электроника, ҳисоблаш машиналари, асбобсозлик, аниқ машинасозлик, қишлоқ хўжалиги ва транспорт машинасозлиги, станоксозлик, автомобилсозлик, самолётсозлик, кемасозлик ва ҳ.к. ҳисобланади.

Металлталаб машинасозлик ҳом-ашё базасига таянади, аниқ ва мураккаб машинасозлик – малакали мутахассисларга.

Станоксозлиқда илғор ўринларни *Япония, ГФР, АҚШ, Италия, Хитой, Швейцария, Корея Республикаси, Тайвань о., Испания, Франция*, шунингдек *Хинди斯顿, ва Бразилия* эгаллади.

Транспорт машинасозлиги. Локомотивларни *Хинди斯顿, Бразилия, Аргентина, Туркия* ишлаб чиқаради. Вагонларни ишлаб чиқаришда биринчи ўринларни *Мексика, Миср, Эрон, Тайланд, Чили, Колумбия* эгаллади.

Жаҳон кемасозлигида Япония, Корея Республикаси, Хитой, Италия, Бразилия, Голландия илғорлар қаторида. Кемалар ишлаб чиқариш *Тайванда, Хинди斯顿да, Аргентинада, Мексикада* ривожланиб бормоқда.

Жаҳон **автомобилсозлигида** учта бош майдон шаклланган: осиёлик – *Япониянинг* бош ўрни билан; американлик – *АҚШ* илғорлигидан ва ғарбий европалик *ГФР* нинг кам бўлмаган илғорлигидан. Енгил машиналар ишлаб чиқариш бўйича илғор бўлиб *АҚШ ва Япония* ҳисобланади. Улардан кейин *ГФР, Франция, Италия, Испания, Буюк Британия, Жанубий Корея* жойлашган. Юк автомашиналари ишлаб чиқариш *АҚШ, Япония, МДҲ мамлакатлари ва Канадада* жамланган.

Дунёда **космик- авиаракета** саноатининг учта маркази мавжуд – *Россия, АҚШ ва ЕИ*. Уларда авиацион ва космик техникани ишлаб чиқаришни таъминловчи илмий-тадқиқот ва тажриба базаси, конструкторлик бюоролари ва саноат корхоналари мавжуд.

Авиасозлик саноати. Бугунги қунда самолёт ва вертолётларни дунёнинг 20 дан ортиқ давлати ишлаб чиқаради ва улар ичida *АҚШ* илғор ҳисобланади. Йирик авиаляйнерларни фақат *АҚШ* нинг йирик фирмалари, “Эйрбас” европа консорциуми ва *Россия* ишлаб чиқаради. Турли мақсадларда фойдаланиш учун енгил фуқаролик самолётларини ишлаб чиқариш борган сари кўпроқ аҳамиятга эга бўлмоқда.

Электротехник машинасозлик электр энергияси ишлаб чиқариш, уни истеъмолчиларга етказиш ва бошқа энергия турларига айлантириш (механик, иссиқлик ва б.) учун ускуналар ишлаб чиқаради. Мураккаб электр ускуналарини ишлаб чиқариш ривожланган мамлакатларда тўпланган. Мураккаб бўлмаган электр ускунлар, электр ўрнатиш маҳсулотлари, майший электр жиҳозларни ишлаб чиқариш кўп мамлакатларда ўсиб бормоқда. Музлаткичларни ишлаб чиқариш бўйича илғорлар – *АҚШ, Хитой, Италия, Япония, Корея Республикаси*; кир ювиш машиналари бўйича – *Хитой, АҚШ, Италия, Япония, ГФР, Корея Республикаси*; чангюткичлар бўйича- *АҚШ, Япония, ГФР*; микротўлқинли печлар – *АҚШ, Япония*; вентиляторлар бўйича – *Хитой*.

Электрон саноат – машинасозликнинг энг кўп Фан талаб қилувчи соҳаси. Радиоэлектрон ускуналарни, электрон ускуналарни, бутловчи деталларни, маҳсус материалларни, маҳсус технологик ускуна ва мосламаларни қашф қилиш ва ишлаб чиқаришни ўз ичига олади.

Электрон маҳсулотларни илғор ишлаб чиқарувчилари – АҚШ, Фарбий Европа ва Япония. Маиший электрон ускуналар ишлаб чиқариш бўйича Хитой, Малайзия, Сингапур, Бразилия (радиоприёмниклар); Хитой, Корея Республикаси, Бразилия (телевизорлар) илғорликни эгаллаб олди.

Машинасозлик комплексининг асосий соҳасти ишлаб чиқаришларини айтинг ва уларнинг жойлаштирилиши асосий омилларини солишишинг.

Кимё саноати ўз ҳом-ашёсидан (апатитлар, фосфоритлар, қалийли тузлар, мирабилит, олтингугурт) ва шунингдек бошқа тармоқлар ишлатадиган ҳом-ашёдан (қора ва рангли металлар рудалари, охактош, гипс) фойдаланади. Ҳом-ашё сифатида қишлоқ хўжалигининг ўсимлик ва жониворлардан олинадиган ҳом-ашёсидан кенг фойдаланилади. Ёрдамчи мақсадларда ва ҳом-ашё сифатида ҳам сув ва ҳаво кўп ишлатилади.

Кимё саноати соҳаларини жойлаштиришда кўплаб омилларни ҳисобга олинади: ҳом ашё, транспорт, малакали меҳнат ресурслари мавжудлиги, истеъмолчиларнинг яқинлиги, экологик, чунки у экологик хавфсиз.

Кимё саноати соҳалари: 1) тоғ-кимё; 2) асосий (ноорганик) кимё; 3) органик кимё; 4) кимёвий реактивларни ишлаб чиқариш; фотокимёвий; 5) лок-бүёқ; 6) кимё-фармацевтика; 7) маиший кимё маҳсулотлари ишлаб чиқариш.

Дунё кимй саноатида илғор ўринларни *Чет эл Европаси* мамлакатлари эгалалайди. Унинг кимё саноати олиб келинадиган ҳом-ашёга асосланган. Натижада нефткимёси ва нефтни қайта ишлаш денгиз портларига (Роттердам, Марсель ва б.) ва магистрал нефть қувурларига кўчириб ўтказилди.

Унга *Шимолий Америка* (30%), АҚШ нинг илғор ўрни билан жуда кам ён босади. Мексика қўлтиғи қирғоқларида дунёдаги энг йирик нефть кимёси ҳудуди шаклланган. АҚШда кимё саноатининг бош ҳудудлари бўлиб Техас ва Луизиана штатлари ҳисобланади, чунки у ерда мамлакатнинг йирик нефт-газ ҳавзаси жойлашган. Бу ерда 200 дан ортиқ корхоналар фаолият юритади ва АҚШнинг “нафт-кимё пойтахти” – Хьюстон жойлашган.

Жаҳонда учинчи илғорлар – бу *Шарқий ва Жанубий-Шарқий Осиё*. Унинг маркази бўлиб, олиб келинадиган нефтга асосланган

нефт кимёси денгиз портларда барпо этилган, Япония(18%) хизмат қилади. У ерда сунъий маҳсулотлар ва ярим маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Хитойда асосий кимё маҳсулотлари ишлаб чиқариш олдинги ўринларни эгаллади.

1990 йилларда яна бир йирик ҳудуд пайдо бўлди – **Форс қўрфази**.

 Кимё саноатини жойлаштиришнинг асосий омилларини умумий ва асосий ва органик кимё корхоналарининг жойлаштириш хусусиятларини кўрсатинг.

Геофакт. Алиби Джангильдин 1908 йилда Николай Степанов номи билан Польшани, Австро-Венгрияни, Сербияни, Болгарияни, Туркияни, Фаластинни, Африкани, Мисрни, Аббисинияни пиёда босиб ўтди. Орқга Арабистон ярим ороли орқали, Месопотамия, Форс, Ҳиндистон, Цейлон ороли, Малай архипелаги, Индостан, Сиам қироллиги, Анама, Хитойнинг жанубий қисми, Формоз ороли, Япония ва охир оқибат Владивостокка етиб клди. 1912 йилда (4 йилдан сўнг), учта қитъадан пиёда ўтиб у Тўргой даштларига қайтиб келди.

Якун ясанг

1. Жуфтликда ишлаб, параграфда ёритилмаган саноатнинг битта соҳасини, чорвачилик ва дәжончиликнинг бир йўналишини, хизмат кўрсатиш соҳасининг бир тармоғини қўйида келтирилган режага асосан тавсифлаб беринг.
2. Такрорларниг олдини олиш мақсадда синфдошларингиз билан олдиндан танланган тармоқларни келишиб олинг.
3. Натижаларни исталган қулай ва қўргазмали шаклда намойиш клинг.

Дунё хўжалиги тармоғини тавсифлаш режаси.

Тармоқнинг дунё хўжалидаги ўрни, унинг тармоқ таркиби.

Тармоқнинг ҳом-ашё ресурслари ва уларнинг жойлашуви.

Асосий географик миintaқаларга тақсимланган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш кўламлари.

Асосий ишлаб чиқарувчи мамлакатлар.

Асосий ишлаб чиқариш ҳудудлари ва марказлари; тармоқни айнан шу ҳудудларда шойлаштирилиши омиллари.

Тармоқнинг ривожланиши оқибатида келиб чиқсан табиатни муҳофаза қилиш ва экологик муаммолар.

Тармоқнинг ривожланиши истиқболлари.

№ 10 – амалий иш.

- 54-60§ материалларидан фойдаланиб, құшимча ахборот манбалари, атлас карталари ёрдамида уcta ҳом-ашё: қишлоқ хўжалиги, қора металлар рудалари, минерал ёқилғи мисолида, табиий ресурсни қазиб олишдан бошлаб то истеъмолчига етказилгунга қадар жараёнларни акс эттирувчи уcta шаклни тўлдиринг. Уч турдаги ҳом-ашёни ўз ихтиёргизга кўра танлайсиз. Ҳар бир катақдаги материал миқдори заруратга қараб белгиланади.

Хўжалик сектори	қазиб оловчи	қайти ишловчи	хизмат кўрсатиш
МАҲСУЛОТ / ХЎЖАЛЛИК ТАРМОФИ	➡	➡	
КОРХОНА ШАКЛИ	⬇	⬇	⬇
ЖОЙЛАШТИРИШ ОМИЛЛАРИ	⬆	⬆	⬆
ДУНЁДАГИ МАРКАЗЛАРИ			

- Тўлдирган шаклларингизга қисқача тушунтириш хатларини тайёрланг.

5.3 бўлим бўйича умумлаштирувчи маълумот

“Дунё хўжалигининг тармоқ ва ҳудудий тузилмаси” 5.3. бўлимнинг дарсларидан

Сиз билиб олдингиз:

Кон саноати табиий муҳитдан ҳом-ашё ва ёқилгини қазиб чиқариб олади ва унга тоғ-кон саноати, ов, балиқ ови, ўрмон кесиш киради.

Ишлаб чиқариш саноати тайёр маҳсулотлар (ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол маҳсулотлари) ишлаб чиқаради, муталлургияни, электро энергетика, машинасозлик, кимё саноатини ўз ичига олади.

Инфратузилма корхоналари ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш хизматларини амалга оширади.

Маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилган меҳнат ихтисослашиш, кооперациялашиш ва комбинациялашиш каби шаклларда ташкил этилади.

Саноат ишлаб чиқаришида завод, фабрика ва комбинат каби корхона турлари кенг тарқалган, қишлоқ хўжалигида ферма ва кооперативлар..

Ихтисослашиш, кооперациялашиш ва комбинациялашиш асосида қишлоқ хўжалигининг кенг кўламли алоқалари агросаноат комплекслари (АСК) юзага келишига олиб келди.

Хизмат кўрсатиш корхоналари кичик ўлчамлари билан ажралиб турди, цехли ва цехсиз тузилмага эга бўлиши мумкин.

Барча тармоқ корхоналарини жойлаштиришда ҳом-ашё, ёқилғи, энергетика, меҳнат, истеъмолчилар, транспорт, экологик омиллар ва илмий асослаганлик омилига эътибор қаратилади.

Дунё саноатининг “авангارد учлигининг” тармоқ тузилиши ва илгор марказлари;

Дунё хўжалиги тармоқларининг режа тавсифлари.

Бажара оласиз:

Қозоғистон харитасидан кон ва ишлаб чиқариш саноати тармоқларини аниқлашни, ўз ҳудудингиз хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарини классификациялашни;

Кон, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари корхоналари ўртасидаги ўзаро алоқаларни аниқлашни; ушбу соҳа корхоналарини классификациялашни;

Ўз ҳудудингиз саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналарини ва сервис компанияларини санаб беришни, ихтисослашиш, кооперациялашиш ва комбинациялашишга мисоллар келтиришни ва корхоналар турлари орасидаги фарқларни аниқлашни;

Саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарининг жойлаштирилиши омилларини аниқлашни;

Режага асосан дунё хўжалиги тармоқларини тавсифлашни.

6.1. Дунё мамлакатлари

62

Мамлакатларнинг сиёсий турланиши. Дунё сиёсий харитаси

Дарс мақсади:

- Сиёсий хаританинг асосий объектларини тавсифлаш;
- *Бошқарув шакли ва далат тузумига қараб дунё мамлакатларини классификациялаш.*

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Сиёсий география ва дунё сиёсий харитаси нима;
- Дунё сиёсий харитасининг асосий объектлари;
- Дунё харитасининг шаклланиши асосий босқичлари;
- Дунё мамлакатлари бошқаруви ва давлат тузилмаси шакллари.

ДУНЁ СИЁСИЙ ХАРИТАСИ
ДУНЁ МАМЛАКАТЛАРИ ТИПОЛОГИЯСИ

УНИТАР ДАВЛАТ

ХУДУД МАҚОМИ

СИЁСИЙ ГЕОГРАФИЯ ДАВЛАТ

МУСТАҚИЛЛИК РЕСПУБЛИКА

МОНАРХИЯ ФЕДЕРАЦИЯ МЕТРОПОЛИЯ

СУВЕРЕНИТЕТ
МУСТАМЛАКА

Сиёсий география – жамият сиёсий ҳаётининг борлиқда ташкил этилиши ва сиёсий кучларнинг ҳудудий бирлашганлигини ўрганувчи илмий йўналиш. Мамлакатларнинг сиёсий-географик ҳолатларини баҳоламай туриб, унга кредитлар ажратиш, капитал қўйилмаларни амлага ошириш, узоқ муддатли шартномаларни имзолаш мумкин эмас. Шу сабабли сиёсий географиянинг тадқиқотлари ҳар қандай жиддий давлатларнинг дипломатик ва разведка хизматлари дикқат марказида бўлади.

Дунё сиёсий харитаси – маҳсус географик харита бўлиб, унда умумий географик ахборотлардан (қитъалар чеграси, океанлар, денгиз ва дарёлар) ташқари, давлатлар, уларнинг чегаралари, пойтахтлари ва боғлиқ ҳудудлар кўрсатилган бўлади.

Дунё сиёсий харитасининг шаклланиши асосий босқичлари.

Унинг ёрдамида дунёнинг сиёсий – ҳудудий ташкилланишини ва унинг вақт оралигига ўзгаришини, жамиятнинг давлатларга ва боғлиқ ҳудудларга бўлинишини, уларнинг дунё мintaқалари бўйича тарқалиши хусусиятларини, ҳудудий сиёсий бирлашмаларнинг шаклланишини кузатиш мумкин.

Сиёсий харита ўз ривожланишида бир неча давлардан ўтади. Бу даврлар бутун жаҳон тарихи даврий бўлиниши билан мос келади. Қуйидаги даврларни ажратиш мумкин.

Қадимги давр (биринчи давлат шаклларининг пайдо бўлишидан то м. V асртагача) – Ердаги биринчи давлатларнинг: Қадимги Миср, Қадимги Юноистон, Карфаген, Қадимги Рим ва б. ташкил топиши ва қулаши кузатилган.

Ўрта асрлар даври (V-XV аа.) – бу даврда: Византия, Муқаддас Рим империяси, Англия, Испания, Португалия, Киев Руси, ва б. мавжуд бўлган. Дунё сиёсий харитаси Буюк географик кашфиётлар даврида жуда катта ўзгаришларга учраган.

Янги давр - XV-XVI асрлар чегарасидан то XX аср бошида биринчи жаҳон уруши бошлангунга қадар. Сиёсий харита барқарорлигини йўқотди, чунки ривожланган капиталистик мамлакатлар орасида дунёни бўлиш учун кураш кескинлашиб кетди, европа мустамлакачилик экспансиясига қадам ташланди. 1876 йилда Африканинг бор йўғи 10% Фарбий Европа мамлакатларига тегишли эди, 1900 йилда эса 90% га етиб борди. XX аср бошланишига дунёни бўлиш деярли якунланди, яъни энди фақат куч ишлатибгина қайта бўлиш мумкин эди.

Дунё сиёсий харитаси шаклланишининг **энг янги даври** бошланиши биринчи жаҳон уруши тугаши билан боғланади. Бу ушбу даврнинг биринчи босқичи. У дунё харитасида СССР пайдо бўлиши, Австро-Венгриянинг бўлиниши ва суверен давлатлар: Польша, Финляндия, Чехословакия, ва б. ташкил топиши билан, Буюк Британиянинг, Франциянинг, Белгиянинг, Япониянинг мустамлака қарам ерларининг кенгайиши билан боғлиқ. **Иккинчи босқич** (икинчи жаҳон рушидан кейин) дунё колониал тизимининг парчаланиши ва Осиёда, Африкада, Океанияда, Лотин Америкасида кўп сонли мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. 90 йиллар бошидан энг янги тарихнинг ҳозир ҳам давом этаётган учинчи босқичини ажаратилади. Ушбу даврдаги дунё харитасидаги ўзгаришларга қуйидагилар киради: СССР нинг парчаланиши; СССРнинг собиқ республикалари сиёсий мустақиллигининг эълон қилиниши; Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигининг (МДҲ) ташкил топиши; ЮСФР нинг парчаланиши; икки Германия давлатларининг бирлашиши(ГДР ва ГФР); икки мустақил давлат – Чехия ва Словакия ташкил топиши.

Шу тариқа дунё доимий равишда сиёсий томондан ўзгариб туради.

Дунё сиёсий харитасининг бош обьектлари: мустамлакалар, аниқланмаган мақомга эга халқаро худудлар, ўзини-ўзи эълон қилган давлатлар, суверен давлатлар.

Дунё сиёсий харитасининг бош обьектлари бўлиб суверен давлатлар ҳисобланади. Замонавий дунё харитасида 230 дан ортиқ мамлакат мавжуд бўлиб, улардан 194 таси суверен давлатлар.

Давлат – дунё сиёсий харитасининг ***бош объекти***. Давлат – бу северенитетга эга бўлган ҳудуд. Давлат – бу, умумий ижтимоий, маданий манфаатлар билан боғлиқ, маълум ҳудудни эгаллаган, ўзининг бошқарув ва хавфсизлик тизимида, ички ва ташқи суверенитетга эга бўлган жамиятнинг алоҳида ташкилланиши шакли.

Давлатнинг асосий белгилари бўлиб қуидагилар ҳисобланади: маълум бир ҳудудга эгалиги, суверенитет, кенг ижтимоий база, қонуний куч ишлатишга монополия, соликлар йиғиш ҳуқуқи, ҳокимиятнинг ошкоралиги, давлат рамзларининг мавжудлиги.

Давлат суверенитети - давлатларга ўз ички ҳаёти ва ташқи сиёсати масалаларини мустақил ҳал этиши ҳуқуқини берувчи, халқаро ҳуқуқ нормаси. Исталган ҳудуднинг давлат мақоми, унинг суверенитети халқаро тан олиниши билан мустаҳкамланган бўлиш зарур, яъни бошқа давлатлар томонидан тан олиниши лозим.

Давлатлардан ташқари дунё сиёсий харитасида 30 дан ортиқ суверен бўлмаган сиёсий-ҳудудий тузулмалар мавжуд(8 жад.). Уларнинг айримлари суверен давлатлардан боғлиқлик шаклларининг ҳар-хил турларига эга бўлган ҳудудларни ташкил этади. Улар суверен давлатларнинг турли ўз-ўзини боқариш шаклларига эга бўлган қарам ерлари ҳисобланади (масалан, Гвиана ёки Гваделупа – Франциянинг денгиз орти департаментлари). Бошқалари – давлатнинг қисми ҳисобланиб, алоҳида сиёсий тузумга ёки мақомга эга бўлади (масалан, Аоминь – ХХР таркибидағи махсус маъмурий ҳудуд). Шунингдек суверен бўлмаган ва мақоми аниқланмаган ҳудудлар мавжуд (маслан, Фолкленд ороллари – Аргентина ва Буюк Британи ўртасидаги тортишувдаги ҳудуд). Умуман олганда уларнинг барчаси мустамлака ҳисобланади. **Мустамлака** – махсус режим асосида бошқариладиган, иқтисодий ва сиёсий мустақилликдан маҳрум қилинган, чет давлати(метрополия) ҳукмдорлиги остида бўлган мамлакат ёки ҳудуд. Мустамлакага эгалик қилувчи давлат **метрополия** деб аталади.

Деколонизация жараёни ҳали тугатилмаган. **Деколонизация** – мустамлака қарамлигидан озод қилиш. Бундай ҳудудларнинг кўпи метрополиялар учун ҳарбий-стратегик объектлар сифатида (ҳарбий-ҳаво ёки ҳарбий-денгиз базалари) муҳим аҳамиятга эга ёки бошқа манфаатларни ифодалайди.

1960 йилда БМТда мустамлака мамлакатларга ва ҳалқларга мустақилик бериш тўғрисидаги Декларация қабул қилинди. БМТнинг мустақиллик берилиши лозим бўлган мустамлакалар рўйхати тузилди. 1945 йилдан 2007 йилгача 80 га яқин мамлакатлар ўз-ўзини бошқариш мақомига эга бўлиб, БМТга аъзо бўлдилар. Дунёдаги мустамлака мамлакатларнинг сони борган сари камайиб бормоқда.

ХХ асрда Франция, Буюк Британия, Испания, Португалия қаби улкан мустамлака давлатлар деярли парчаланиб кетди.

БМТ нинг “Ўз-ўзини бошқармайдиган ҳудудлар” рўйхатига 17 та ҳудуд киради. Ушбу ҳудудларга БМТнинг мустақиллик бериш тўғрисидаги талаби тадбиқ этилади.

9- жадвал

Ўз-ўзини бошқармайдиган ҳудудлар (БМТ маълумотларига кўра)

Т-б №	Ҳудуд	Бошқарадиган мамлакат
Африка		
1	Фарбий Саҳрои Кабр	Марокаш ва Мавритания тортишувида
Атлатик океан, Кариб ҳавзаси ва Ўрта ер дегизи минтақаси		
1	Англия	Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллиги
2	Бермуд ороллари	Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллиги
3	Британия Виргиния ороллари	Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллиги
4	Кайман ороллари	Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллиги
5	Фолкленд(Мальвин) ороллари	Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллиги
6	Монтсерарт	Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллиги
7	Муқаддас Елена ороли	Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллиги
8	Теркс ва Кайкос ороллари	Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллиги
9	АҚШ Виргиния ороллари	АҚШ
10	Гибралтар	Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллиги
Осий-Тинч океани минтақаси		
1	Америка Самоа	Америка Кўшма Штатлари
2	Гуам	Америка Кўшма Штатлари
3	Янги Қаледония	Франция
4	Питкэрн	Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллиги
5	Токелау	Янги Зелландия
6	Француз Полинезияси	Франция

Дунё сиёсий харитасида ўзини эълон қилган давлатлар алоҳида ўрин тутади, масалан, Косово, Жанубий Осетия, Абхазия Республикаси, Шимолий Кипр Туркия Республикаси ва б.

Замонавий дунёда 60 мамлакат ҳудудида жойлашиб ўзини эълон қилган таҳминан 120 та тан олинмаган давлат мавжуд. Уларнинг айримлари ҳақиқатда мавжуд, бироқ ҳуқуқий томондан халқаро ҳамжамият томонидан тўлиқ тан олинмаган (Тайвань ороли), бошқалари тан олинган лекин ҳудудга эга эмас (Фаластин), айримлари факат бир неча давлат томонидан тан олинган. Тан олинмаган давлатлар сепаратизм авж олган ҳудудларда, ёки этник гуруҳни бўлиб юборган, давлат чегараларининг ўзгариши оқибатида пайдо бўлмоқда. Ушбу давлатлар дарсликларда тавсифланмайди ва хариталарда белгиланмаган. Аммо улар ҳақиқатда мавжуд ва уларда одамлар яшайди, ҳокимиёт органлари ишлайди, қонунлар қабул қилинади, улар халқаро майдонда қантотишга интилади. Айримлари тарихий жуда узоқ вақтдан бери мавжуд, масалан, Тайвань, Фаластин, Курдистон, Азад Қашмир, Тибет.

Халқаро ҳудудлар ва акваториялар, уларнинг мақоми.

Халқаро ҳудудлар ва акваториялар – давлат чегаралари ортида жойлашган ҳудудлар; улардан фойдаланиш ҳуқуқи бутун халқаро ҳамжамиятга тегишли: бирорта давлат уларни ўзиники қила олмайди ва улар илмий тадқиқотлар учун очиқ.

Халқаро ҳудуд ва акватория мақомига эга ҳудудлар қўйидагилар: Антарктика, очиқ денгиз, очиқ денгиз устидаги фазо, мутлоқ иқтиносидий зоналардан ташқарида океан ва денгизлар туби, халқаро дарёлар, бўғозлар, каналлар, космик кенглик.

Аниқланмаган мақомга эга ҳудудлар – бу, у ёки бу давлатга тегишилиги тўлиқ аниқланмаган ҳудудлар.

Ижарадаги ҳудудлар. Ҳудудлардан вақтинчалик фойдаланиш шартномалари давлатлар ўртасида имзоланади. Кўпчилик ижарадаги ҳудудлар қулай географик ва геостратегик вазиятга эга. Уларга қўйидагиларни киритиш мумкин:

Осиё ва Океаниядаги ривожланган давлатлар ҳарбий базалари;

Бойқонғир космодроми ҳудуди, Россия Федерацияси томонидан Қозогистондан ижарага олинган.

Босиб олинган ҳудудлар ҳарбий ҳаракатлар натижасида мажбуран давлат таркибига қўшиб олинади, унда босиб олган давлат тузими фаолият юритади. Босиб олинган ҳудуд мақомига: Шарқий Тимор (1976-2001 йй.), Фаластин давлати ҳудудлари (Иордан дарёси ғарбий қирғоғи ва Газа сектори) эга.

Дунё сиёсий харитасининг асосий объектлари ўртасидаги фарқни ўзингизга қулай бўлган шаклда кўрсатиб беринг.
Қозогистон Республикасини дунё сиёсий харитаси обьекти сифатида тавсифлаб беринг.

“Географик мақтов” геомашқ. Ҳар бир ўқувчи бошқасига унинг шахсий фазилатлари ва яхши томонларини, билимлари ва малакаларини, феъл-автори хусусиятларини таъкидловчи ва уни географик обьект, ҳодиса ёки жараён билан солиштириб туриб мақтов айтади. Масалан. “Билимларингиз чуқурлиги Мариан чуқурлигидан ҳам катта, уларнинг ҳажми эса Дунё океани билан мосдир”.

Бошқарув ва матъмурий-худудий тузилманинг асосий шакллари.
Бошқарув шакллари:

Республика (олий давлат ҳокимияти парламентга тегишли, ижро ҳокимияти эса – ҳукуматга). Бунда президент республикаси(президент катта ваколатларга эга) ва парламент республикаси (президент ваколати камроқ) ажратилади. Хозирги кунда дунёда 140 дан ортиқ республика мавжуд;

Монархия (давлат бошчилигига бир шахс туради). Монархияларни теократик (дунёвий ва диний ҳокимият тепасида бир шахс), конституцион ва абсолют монархияларга ажратилади. Одатда монарх ҳокимияти умр бўйи давом этади ва мерос сифатида ўтказилади. Дунёда 30 дан ортиқ монархиялар мавжуд (10-жад.). Давлатлараро бирлашмани – Буюк Британия томонидан бошқариладиган Ҳамдўстликни ҳам айтиб ўтиш жоиз, унда унинг таркибига кирувчи ҳар бир давлатда, давлат бошлиғи бўлиб британия монархи тан олинган.

10-жадвал

Монархия бошқарув шаклига эга бўлган мамлакатлар

Европа		Осиё		Африка	
Андорра	Князлик (КМ)	Бахрейн	Амирлик (КМ)	Лесото	Қироллик (КМ)
Белгия	Қироллик (КМ)	Тайланд	Қироллик (КМ)	Марокаш	Қироллик (КМ)
Ватикан	Папалик (АТМ)	Қувайт	Меросдан ўтадиган амирлик (КМ)	Свазиленд	Қироллик (АМ)
Буюк Британия	Қироллик (ПМ)	Малайзия	Салтанат (ЧМ)	Океания	
Дания	Қироллик (КМ)	Япония	Империя (КМ)	Тонго	қироллик

10-жадвал давоми

Испания	Қироллик(КМ)	Бутан	Қироллик(КМ)	КМ – конституцион монархия
Лихтенштейн	Князлий (КМ)	Иордания	Қироллик(КМ)	ПМ – парламент монархияси
Люксембург	Буюк герцоглик(КМ)	Қатар	Амирлик (АМ)	ЧМ- чекланган монархия
Монако	Князлий (КМ)	БАА	Амирлик (ЧМ)	АМ- абсолют монархия
Голландия	Қироллик(КМ)	Умон	Салтанат (АТМ)	АТМ – абсолют теократик монархия
Норвегия	Қироллик(КМ)	Бруней	Салтанат (АТМ)	
Швеция	Қироллик(КМ)	Саудия Арабистони	Қироллик (АТМ)	

Давлат тузими шакллари – давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши. Унинг иккита асосий шакли ажратилади: **унитар давлат** (ягона бутун тузилма) ва **федерация** (давлатлар бирлашмаси, иттифоқи); **конфедерация** – бу мустақил давлатларнинг вақтинчалик ҳуқукий иттифоқи (11-жад.).

11- жадвал

Давлат тузилишининг асосий шакллари

Унитар	Федерация	Конфедерация	Бошқалар
Давлат суверенитети белгиларига эга бўлмаган маъмурий-ҳудудий бирликлардан иборат, ягона бутун давлат тузилмаси	Федерация таркибидаги маъмурий-ҳудудий бирликлар маълум дара-жадаги сиёсий ва иқтисодий мустақиллика эга бўлади.	Конфедерация аъзолари ўзиниг расмий мустақилигини сақлаган ҳолда, ўз давлат ҳокимияти органларига эга бўлади, аммо конфедерациянинг ҳарбий ва ташқи сиёсий ҳаракатларини бошқариш учун бирлашган органларни тузади.	Ҳамдўстлик -конфедерацияга нисбатан янада аморф шаклдаги давлатлар бирлашмаси. Ҳамдўстлик аъзолари тўлиқ суверен давлатлар. Давлатлар ҳамдўстлиги давлатлараро шартномаларга асосан ташкил этилади ва мамлакатларнинг давлатлараро алоқаларни кучайтиради.

- Нима сабабдан Қозогистон бошқарувнинг Республика шаклини танлади? Камида З та далил келтиринг. Ушбу ҳолат мамлакат Конституциясида қандай акс эттирилган? Конституциянинг ушбу қисмини ўқиб беринг.
- Нима сабабдан Қозогистон унитар сиёсий-ҳудудий тузилмани танлади? Камида З та далил келтиринг. Ушбу ҳолат мамлакат Конституциясида қандай акс эттирилган? Конституциянинг ушбу қисмини ўқиб беринг.

3. Қандай бошқарув шаклида сизлар ҳар бирингиз маълум шартлар талабларига жавоб берган тақдирда давлат рахбари бўлишингиз мумкин?

Геофакт. Россия Федерациясининг Олтой Республикасида қозоқ тили, уни эгалловчиларнинг тўп бўлиб яшайдиган жойларида расмий соҳаларда ишлатилишига рухсат берилган. Хитой халқ Республикасида қозоқ тили мўғул, тибет, уйғур, чжуан, корейс тиллари, носу тили билан бир қаторда халқ Вакилларининг Умумхитой Йиғилишларида, Миллий Сиёсий Консультатив Кенгаш йиғилишларида ишлатилиши мумкин.

Сиёсий география соҳасида давлат рахбарлари, сиёsatчилар, дипломатлар, ҳарбийлар ва б. меҳнат қилади.

Якун ясанг

1. Вақт лентасида дунё сисий ҳаритаси ривожланишининг турли босқичларида Қозогистон ўрнини кўрсатинг. Унда ҳудуд мақомини (суверенитет/мустамлака қарамлик/турли давлатлар таркибига турли мақомларда кириш), бошқарув шакллари ва маъмурий –ҳудудий тузилмалари ва бошқа хусусиятлари. Ҳар бир акс эттирилаётган элемент вақт билан боғлиқликда кўрсатилиши лозим (сана билан, тарихий давр билан ва ҳ.к.). Ҳуло-саларни шакллантиring.
2. Ўзига тегишли бўлмаган қайси ҳудудларда ва қайси кенгликларда Қозогистон очиқ илмий тадқиқотлар ўтказиши мумкин?
3. Қайси касб эгаларига, географлардан ташқари, ушбу мавзудаги билимларга эга бўлиш зарур?

Дарс мақсади:

- Сиёсий харитадаги миқдорий ва сифат ўзгаришларини таҳлил қилиш.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Миқдорий ўзгаришлар нима;
- Сифат ўзгаришлари нима;
- Миқдорий ва сифат ўзгаришлари сабаблари;
- Дунё сиёсий харитасида Қозогистон Республикасининг барқарорлигини таъминлашда географик билимларнинг аҳамияти.

**МИҚДОРИЙ
ЎЗГАРИШЛАР
СИФАТ ЎЗГАРИШЛАРИ**

**ДУНЁ СИЁСИЙ ХАРИТАСИ
ДИНАМИКАСИ**

**“МӘҢГІЛІК ЕЛ”
УМУММІЛЛАТ ФОЯСИ**

Миқдорий ўзгаришлар. Дунё сиёсий харитасида доимо миқдорий ўзгаришлар рўй бериди туради, яъни ундаги бош объектлар: давлатлар, мустамлакалар, халқарро ҳудудлар, аниқланмаган мақомдаги ҳудудлар, ўзини эълон қилган давлатлар сони ўзгариб туради.

Агар бир давлат бошқасини босиб олган бўлса, сиёсий харитада суверен давлатлар биттага камайиб, мустамлака давлатлар биттага ортади.

Агар империя парчаланиб, мустамлакалар мустақиликка эга бўлса, унда суверен давлатлар сиёсий харитада кўпаяди. Масалан, 1960 йилда дунё сиёсий харитасида 17 та янги мустақил давлат пайдо бўлди – Англия, Франция, Италия ва Бельгиянинг собиқ мустамлакалари. Ушбу йил “Африка йили” деб аталди.

Айрим ҳолларда давлатлар бир-бири билан бирлашиши ва баъзида ажралиши мумкин.

1922 йилдан то 1991 йилгача дунёда Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи мавжуд бўлган. У Шарқий Европа, Марказий ва Шарқий Осиёнинг шимолий қисмида жойлашган эди. Унинг таркибига Қозогистон Республикаси ҳудудлари ҳам кирган. Совет Иттифоқи Ер қуруқлигининг 1/6 қисмини эгалар эди. Парчаланиши олдидан дунёдаги энг катта давлат ҳисобланган. Аммо 1991 йилга келиб парчаланиб кетди ва дунёда 15 та суверен давлат кўпайди.

1990 йил октябрида икки давлат – Германия Демократик Республикаси ва Германия Федератив Республикаси, ҳамда аниқланмаган мақомдаги ҳудуд - Фарбий Берлин – бирлашиб, Германия

Федератив Республикаси таркибига қўшилди. Дунё сиёсий харитасида битта суверен давлат ва битта мақоми аниқланмаган ҳудуд камайди.

Айрим ҳолларда бир хил ҳудудлар аҳолиси ўз ҳудудларини давлат деб эълон қиласди. Бироқ улар ҳақиқатдан суверен давлат бўлишлари учун уларни бошқа барча давлатлар тан олишлари лозим. Бу эса ҳар доим ҳам рўй бермайди. Бунинг ҳисобига дунё харитасида битта ўзини эълон қилган ва тан олинмаган давлат пайдо бўлади.

Дунё сиёсий харитасида космосдаги ва Дунё океанидаги кашфиётлар ҳисобига, ҳалқаро муносабатларнинг ривожланиши билан бирга ҳалқаро ҳудудлар майдони ҳам ўсиб бормоқда(12 жад.).

12-жадвал

Ҳалқаро ҳудудлар

Ҳалқаро ҳудуд	Таркиби	Мақсад
Космос кенглиги	Комосдаги кенглик, Ой ва бошқа осмон жисмлари	Барча давлатлар томонидан тинчлик мақсадларида ишлатиш
Антарктика	Антарктида, шельф музликлари, Атлантик ва Тинч ва Ҳинд океанининг жанубий қисмлари ва 60° ж.к. даги ороллар. Мамлакатлар илмий мақсадларда ўз станцияларини ташкил этишлари мумкин.	Барча ҳарбий ҳаракатлар тақиқланади. Табиат учун зарарсиз бўлган илмий тадқиқотларни ўтказиш, одатий ва ноёб бўлган табиий экологик намуналарни сақлаб қолиш.
Очиқ денгиз	Давлатлар ҳудудига кирмайдиган денгиз сатҳи майдонлари.	Эркин учеб ўтиш, кемалар юриши, балиқ овига, сув ости кабелларини ва қувурларини ўтказишга, барча денгизга чиқишига эга бўлмаган давлатларга илмий тадқиқотлар ўтказиш учун.
Денгиз ва океанлар тублари	Миллий ҳуқуқлар ташқарисидаги денгиз ва океанлар туби.	Дунё океани туби ресурслари - “бутун дунё меъроси” деб эълон қилиш, дунёнинг барча давлатларига унга йўл очиқлигини таъминлаш, даромадлрни барча мамлакатлар орасида одилона таҳсиланиши.
Ҳалқаро бўғозлар	Баб-эл-Мандеб, Гибралтар, Дрейк, Корея, Ла-Манш, Магеллан, Па-де-Кале, Сингапур, Босфор ва Даданеллалар	Ҳалқаро кема юриши
Ҳалқаро дарё ва каналлар	Рейн, Висла, Варта, Дунай, Дуэро, Маас, Шелда, Везер, Одер, Неман, Тахо, Нигер, Конго, Эмс, Эльба дарёлари, Суэц, Панама ва Киль каналлари	Қитъа мамлакатларининг денгизларга чиқиши, эркин кема юриши

Далатларнинг Миқдорий кўрсаткичлари ҳам ўзгариши мумкин. Очик ерларни қўшиб олиниши, ҳудудларни сотиб олиш, ёки урушлар натижасида ерларни йўқотиш, давлатнинг қўшилиши ёки бўлиниб кетиши, қуруқлик майдонларини алмаштириш ёки қуруқликни денгиздан тортиб олиш давлатларнинг майдонини ўзгартиради. Буюк географик кашфиётлар даврида кўпчилик метрополияларнинг майдонлари катталашди. Япония ўзининг иккинчи жаҳон урушидаги мағлубияти туфайли Россияга бир неча оролларни бериб қўйди. Илгари Судан Африкада майдони бўйича 1-ўринни эгаллар әди, бироқ икки давлатга Судан ва Жанубий Суданга бўлиниши оқибатида – учинчи ўринга тушиб қолди. Голландия кўп йиллар давомида дамбалар қуриш ёрдамида денгиздан қуруқликни тортиб олмоқда. Япония ва БАА сунъий ороллар қурмоқдалар.

Давлатнинг ичида унинг маъмурий –ҳудудий бирликлари сони ўзгариши мумкин. Қозогистонда 1997 йилгача 19та вилоят бўлган, хозир – 14 та.

“Бутун дунё тарихи” фанидан олган билимларингизга таяниб, бошқа манбалардан, жумладан, оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиб, дунё сиёсий харитасидаги, унинг ривожланиши турли босқичларида рўй берган миқдорий ўзгаришлар бўйича бошқа мисолларни келтиrint.

“Мамлакатлар ва пойтахтлар” геомашқ. Олиб борувчи аралаш тартибда мамлакатларни атайди, синф эса пойтахтини топади. Агар олиб борувчи пойтахт номини айтса унда синф мамлакатни топиши лозим.

Сифат ўзгаришлари. Бугунги кунда дунё сиёсий харитасида сифат ўзгаришлари рўй бермоқда.

Кўпчилик давлатлар ўзининг ижтимоий-иқтисодий тузумини ўзгартириши мумкин.

Дунё сиёсий харитасининг қадимги шаклланиш пайтда қулдорчилик тузуми хукмронлик қилган, ўрта асрларда – феодализм, янги замонда – капитализм ривожланди ва энг янги замонга келиб ер шарининг катта қисмини эгаллаган илфор ижтимоий-иқтисодий тузумга айланди. XX асрнинг бошланишидан бошлаб сайёрамизнинг айrim давлатларида социализм тузуми ўрнатилди, 90-йилларга келиб у яна капиталистик тузумга алмашди.

Биргаликда ўзларининг мақсадларига эришиш учун мамлакатлар халқаро ташкилотлар ташкил этиши мумкин.

Дунёning кўплаб мамлакатлари халқаро тинчликни ва хавфсизликни сақлаб туриш мақсадида, давлатлараро хамкорликни ривожлантириш мақсадида 1945 йилда халқаро ташкилот – Бирлашган Миллатлар ташкилотини туздилар. Хозирги кунда унга 193 та давлат аъзо бўлган, жумладан Қозогистон Республикаси ҳам.

Сиёсий харитада давлатлараро низоли вазиятларнинг ўчоқлари ва “қайноқ нуқталар” – ўқ отар қуроллар қўлланилган ҳолдаги ҳарбий тўқнашувлар пайдо бўлиши ва йўқ бўлиши мумкин. 2017 йилда сайёрамиз “қайноқ нуқталарига” Сурия, Ироқ, Умон, Жанубий Судан, Мьянма ва б. давом этаётган ҳарбий низолар киради.

Мамлакатлар давлат суверенитетига эга бўлиши ёки уни йўқотиши мумкин. XXI асрда Эритрея, Шарқий Тимор, Черногория, Косово ва Жанубий Судан суверенитеттага эришдилар.

Айрим давлатарда бошқарув шакллари ва сиёсий тузуми ўзгариши кузатилади. 2008 йилда кўп асрлар монархия-қироллик тузуми остида бўлган Непал давлати, федератив республикага айланди.

Дунё мамлакатларида айрим ҳолларда давлат тузуми шаклининг ўзгариши рўй беради. **Давлат тузуми** - давлат томонидан ҳокимиётни амалга ошириш усуслари ва услублари жамланмасидир. Давлат тузумлари *демократик ва антидемократик* (тотолитар, авторитар, ирқчиликка оид) бўлиши мумкин. Кўпчилик ривожланган давлатлар демократик давлатлардир. Совет Иттифоқи парчаланишидан кейин пайдо бўлган янги давлатлар мустақиллика эга бўлгач демократик ривожланиш йўлига турдилар.

Давлатлар ўз номларини ўзгартиради, пойтахтларини номини ўзгартиради ёки кўчиради. XX аср тарихи кўплаб давлатлар ўз номларини ўзгартирганлигини кўрсатмоқда. Масалан, Форс Эронга айланди, Кампучия – Камбоджага, Бирма – Мьянмага. Қозоғистон Совет Иттифоқи таркибида Қозоғистон Совет Социалистик Республикаси деб аталган, мустақиллиқдан кейин Қозоғистон Республикаси деб атала бошлади.

Энг тарихий даврида ва ҳозирги замонда ҳам пойтахтларни қўчириш ҳолатлари ҳам оз эмас. 1923 йилда Туркия пойтахтни Истанбулдан Анқарага кўчирди, Бразилия 1960 йилда пойтахт функцияларини Рио-де-Жанейродан махсус қурилган шаҳар Бразилиага топширди. 1990 йилда Германия пойтахти Берлин бўлди, ундан олдин Бонн эди. 1997 йилда Астана Қозоғистон пойтахтига айланди. Астанагача пойтахт вазифаларини Оренбург, Қизлорда ва Алмати бажарган эди.

Миқдорий ва сифат ўзгаришлари бир-бирига қарама-қарши қўйилмайди. Кўп ҳолларда улар ўзаро боғлиқ бўлади.

“Бутун дунё тарихи” фанидан олган билимларингизга таяниб, бошқа манбалардан, жумладан, оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиб, дунё сиёсий харитасидаги, унинг ривожланиши турли босқичларида рўй берган сифат ўзгаришлари бўйича бошқа мисолларни келтиринг.

«Мәңгілік ел» умуммиллат ғояси. Қозогистон Республикаси ёш давлат бўла туриб, “Асрларда яшовчи мамлакат – “Мәңгілік ел” бўлишга интилмоқда. Бу ғоя Ватанимиз мадҳиясида ҳам ўз аксни топган:

“Қарсы алған уақытты мәңгілік досындай біздің ел бақытты” – “Бизнинг бахтли халқимиз янги замонни мангу дўстидай қарши олади”.

Ҳар бир давлат мажбурий хусусиятларга эга бўлиши лозим. Аввалим бор бу ер ва ер ости бойликларини, фазо ва ҳудудий сув ҳавзалирини ўз ичига оловучи ва ушбу давлатнинг суверен ҳокимияти амалга оширилувчи ҳудудга эга бўлиши лозим. Ҳудудий бутлик тарихда кўплаб низоларга сабаб бўлган, чунки унинг йўқотилиши давлатнинг йўқ бўлишига олиб келади. Давлат ўз ҳудудида доимий яшовчи ва унинг ҳокимиятига бўйсунувчи **аҳолига** эга бўлиши лозим. Ҳар бир давлатда **ошкора ҳокимият** - давлат ҳокимиятини амалга оширувчи алоҳида одамлар гуруҳи, органлар ва ташкилотлар тизими, бўлиши керак. Энг аҳамиятли хусусиятлардан бири – **суверенитет**, яъни ички ва ташқи ишларда давлат ҳокимиятининг устунлиги ва мустақиллиги ҳисобланади. У ҳокимият субъектининг мустақил ва бирорга боғлиқ бўлмаган ҳолда якуний қарорларни қабул қилиш имконияти билан ифодаланади. Мамлакатимизни давлат сифатида **халқаро эътироф** қилиниши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу давлатнинг бош хусусиятлари. Улардан бирортасини йўқотиш давлатчиликнинг барбод бўлишига олиб келади. Мана шу хусусиятларнинг мавжудлиги Қозогистон ҳудудининг морфологик, миқдорий, сифат кўрсаткичларини комплекс ўрганилиши қанчалик муҳимлигини таъкидлашга етарли бўлади.

Ҳар бир Қозогистонлик ўз мамлакатининг хавфсизлигини таъминлашга ҳаракат қилиши, унинг суверенитетини ва ютуқларини мустаҳкамлаши, аҳоли сифатини оширишга ўз ҳиссасини қўшиши, ҳокимият билан муносабатларни қонунчилик ва демократик тартибда олиб бориши лозим. Фақат ушбу шартларга жавоб берган тақдирда дунё сиёсий харитасидаги исталган миқдорий ва сифат ўзгаришларига қарамай бизнинг давлатимиз – дунёда майдони катталиги бўйича 9-ўринни эгаллаб турган Қозогистон Республикаси “Мәңгілік ел” – “Асрларда яшовчи мамлакат” бўлиб қолади.

Қозоғистон Республикаси “Мәңгілік ел” - “Асрларда яшовчи мамлакат” бўлиб қолиши учун ҳар бир қозоғистонликка қандай географик билимлар ва малакалар керак бўлади?

Геофакт. 26 та Европа мамлакати ўзларининг умумий чегараларида паспорт ва иммиграция назоратини олиб ташлашга қарор қилишда ва “шенген зонасини” яратишди. Униг ичида ушбу давлатлар фуқролари исталган томонига, бир давлат ичидагидек ҳаракатланишлари мумкин. Бошқа давлатлар фуқаролари “шенген зонаси” давлатлардан бирига кириш визасини олиб, ушбу давлатларниң ҳар бирининг ҳудудида эркин ҳаракатланишлари мумкин.

Якун ясанг

1. Миқдорий ва сифат ўзгаришлари ўзаро боғлиқлиги бўйича мисоллар келтиринг.
2. 20 асрда дунё сиёсий харитасида Қозоғистон Республикаси ҳудуди билан боғлиқ миқдорий ва сифат ўзгаришларига мисоллар келтиринг.
3. Нима деб ўйлайсиз, Қозоғистон Республикасининг ҳар бир давлатчилик хусусиятларини- давлат ҳудудини ва унинг бутлигини, суверенитетини, аҳолини, халқаро эътирофни сақлаб қолиши учун қандай чоралар кўрилмоқда ва яна қандай чораларни кўриш зарур? Жавобингиз тасдигига далил ва фактларни келтиринг.

Дарс мақсади:

- дунё мамлакатларининг сиёсий-географик ўрнига баҳо бериш. Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- миллий манфаатлар нима;
- mailлий манфаатлар қандай таъминланади;
- сиёсий-географик ўрин давлатнинг ривожланишига қандай таъсир кўрсатади;
- сиёсий-географик ўрин қандай баҳоланади.

СИЁСАТ

СИЁСИЙ-ГЕОГРАФИК ЎРИН

**МИЛЛИЙ
МАНФААТЛАР**

Миллий манфаатлар ва сиёсат. Ҳар бир давлатда ўзига яраша эҳтиёжлар мавжуд бўлиб, улар манфаатлар деб аталади. Давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатларига қўйидагилар киради:

- мамлакатнинг суверенитетини сақлаш ва мустаҳкамлаш ҳамда ҳудудий яхлитлигини сақлаш;
- ички ва ташқи хавфсизлик;
- табиий ва техноген оғатлардан ҳимоя қилиш;
- ҳуқуқий тартиб;
- ижтимоий барқарорлик ва иқтисодий тараққиёт;
- Миллий хусусиятларни сақлаб қолиш;
- Миллатлар ўртасидаги ҳамжиҳатлик;
- Дунё сиёсий харитасида бошқа халқлар орасида обрўли ўрин;
- Мамлакатнинг ҳар томонлама ривожланиши учун қулай шароитларни яратиш;
- Ҳамкорлик ва тенг шерикчилик асосида самарали халқаро алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантириш.

Айнан шунинг учун ҳар қанақа давлат **сиёсат** олиб боради, яъни миллий манфаатларни таъминлаш бўйича фаолият юритади. Тадбирларнинг асосий қисми мамлакат ичкарисида олиб борилади. Бундай фаолиятнинг барча турлари *ички сиёсат* деб аталади. Ўз мамлакати манфаатларида бошқа давлатлар билан ўзаро муносабатлар, давлатнинг халқаро ишлардаги умумий йўналиши *ташқи сиёсат* дейилади.

У давлатнинг ўз миллий манфаатларидан келиб чиқиб, бошқа давлатлар ва халқлар билан муносабатларини тартибга солади.

Хар бир давлатнинг ривожланиши, ундаги тинчлик қўшни давлатларга, халқаро ташкилотларга ва дунёдаги бошқа сиёсий кучларга маълум даражада боғлиқ бўлади. Бунинг сабаби барча мамлакатлар товарлар, хизматлар ва одамлар ҳаракати билан ўзаро боғлиқ. Дунёдаги ҳеч бир мамлакат бошқа давлатлардан товар сотиб олмасдан фаолият юритиш учун етарли ресурсларга эга эмас. Иқтисодиётнинг асоси савдо-сотиқ ҳисобланади, шунинг учун давлатлар ўз товарларининг қўшни мамлакатларда сотилишидан манфаатдор. Одамлар бошқа шаҳарларга иш қидириб, тижорат ҳамкорларини қидириб, тижорат, туризм, таълим олиш, даволаниш ва ҳ.к. мақсадларда боради.

Савдо-сотиқ, ҳамкорликдаги тижорат, одамлар ҳаракати натижасида капитал ҳаракати рўй беради. Бир хил мамлакатлар бошқаларга карзга пул маблағлари беради ёки пул маблағларини биргаликда даромад олиш учун уларнинг иқтисодиёти ривожланишига киритади.

Ижобий таъсирлардан ташқари қўшни давлатлардан хавф-хатр ҳам юзага келиши мумкин. Айрим давлатлар бошқаларнинг ҳудудий яхлитлигига ҳарбий босқинчилик орқали хавф солади. Айниқса бир неча душман давлатлар турли уюшмаларга бирлашиб, бошқаларга қарши биргаликда ҳаракат қилганлари катта хавф туғдиради. Агар чегарадош мамлакатлар ночор ҳолатда бўлса, у ерда қуролли низолар рўй берадиган бўлса, улар меҳнат мигрантлари ва қочоқлар оқимини шакллантириб демографик босим ўтказади.

Иқтисодий ночор мамлакатлар яхши харидор бўла олмайди. Уларнинг транспорт инфратузилмаси ривожланиши даражаси паст бўлиб, йўллардан фойдаланиш имконияти ҳам бўлмайди. Ҳамкорликдаги тижоратни ривожлатириш ҳам қийин кечади, чунки таълим даражаси, ишчи кучининг сифати анча паст бўлади. Бундай малакатларда жиноятчилик даражаси юқори бўлади.

Агар қўшни давлатда уруш бўлаётган бўлса, кўпчилик тижорат вакиллари ўз хавфсизликларидан қўрқиб, у ерга бормайди. Бу эса иқтисодиётга катта салбий таъсир кўрсатади.

Қозоқ халқи қадимдан яхши қўшничилик қадрини билиб келган: “ Жаман көрші – ұрыс пен керіс, жақсы көрші – алыс пен бері” – “Ёмон қўшни – уруш жанжал келтирас , яхши қўшни билан – қут - бараканг унар”. Бундан келиб чиқадики, қўшни давлатларга ва дунё сиёсий харитасининг бошқа обьектларига нисбатан ўз ўрнингизни ўрганиш муҳим сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий аҳамиятга эга. Шу сабабли барча давлатлар ўзининг сиёсий макондаги ўрнини ҳар тмонлама таҳлил қилиб борадилар.

1. Қозоғистон Республикаси санаб ўтилган ҳар бир мамлакат манфаатларини таъминлаш мақсадида сиёsat олиб бораётганинг исталган мисолларни келтиринг.
2. “Бутун дунё тарихи” фанидан олган билимларингизга таяниб, оммавий ахборот воситаларидан ва бошқа манбаалардан фойдаланиб қўшничиликнинг ижобий ва салбий таъсирларига исталган мисолларни келтиринг.

“Сонлар булути” геомашқ. Олиб борувчи ҳаммага таниш бўлган географияда аҳамиятли бўлган сонларни айтади, синф эса уларга тегишли бўлган географик объектни, ҳодисани ёки жараённи, ўлчов бирлиги билан бирга топади. Масалан, берилган сон – 1492, жавоб – Американинг очилиши йили. Агар битта рақамнинг ўзи иккита жавобга мос келса иккиласи ҳам ҳисобга ўтади.

Мамлакатнинг сиёсий-географик ўрнининг режа тавсифи. Мамлакатнинг сиёсий-географик ўрни – бу мамлакатнинг дунё сиёсий харитасидаги бошқа давлатлар ва уларнинг гуруҳлари, ҳалқаро итифоқлар, ҳарбий низоларга нисбатан, шунингдек иқтисодий-географик объектларнинг маҳаллий низолар ҳудудларига, ҳарбий базаларга нисбатан ҳолати.

Географларнинг кўплаб аждодлари мамлакатнинг сиёсий-географик ўрини баҳолаш режасини ишлаб чиқишган ва у ўз ичига қўйидаги асосий саволларни олади:

1. Мамлакат тўғрисидаги умумий маълумотлар, тарихий-географик ҳудуддаги ўрни.
2. Ҳалқаро ҳарбий, иқтисодий ва сиёсий ташкилотларга аъзолиги.
3. Қўшни мамлакатларнинг сиёсий ва иқтисодий баҳоси:
  - Давлат чегараларидан ўтиш тартиби ва низоли ҳудудларнинг мавжудлиги;
  - Қўшни мамлакатларнинг ҳалқаро ташкилотларга ва ҳарбий блокларга аъзолиги;
  - Қўшни мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиши.
4. Мамлакатнинг тариспорт йўлларига, ҳом-ашё ва маҳсулотлар бозорларига нисбатан вазияти:
  - А) ҳалқаро транспорт йўлларидан фойдаланиш имконияти;
  - Б) қўшни мамлакатлар билан савдо алоқалари;

В) мамлакатнинг ҳом-ашё, ёқилғи билан таъминланганлиги ёки бошқа давлатларда яқин жойлашганлиги;

5. Мамлакат хавфсизлигига таҳдид солувчи “қайноқ нуқталарга” муносабати:

А) маҳаллий низоларга бевосита ёки билвосита алоқадорлиги;

Б) ҳарбий-стратегик потенциали ва чет давлатларда ҳарбий базаларга эгалиги;

В) мамлакат хукуматининг халқаро вазиятни юмшатиш ва қуролсизлантиришга муносабати;

6. Мамлакатнинг сиёсий-географик ўрнига умумий баҳо.

Географияни ўрганиш жараёнида синфдан синфга ушбу режа янги элементлар билан тўлдириб борилади.

1. Қайси касб әгалари мамлакат сиёсий-географик ўрнига тавсифнома тайёрлаши мумкин?
2. Қандай шахслар ва ташкилотлар бундай тавсифномаларга муҳтож?
3. Бирор бир мамлакатга бормай туриб унинг сиёсий-географик ўрнига баҳо бериш мумикинми? Ўз жавобингизни далил ва фактлар билан мустаҳкамланг.

Геофакт. Жумабек Ташенов, Қозогистоннинг илгор одамларидан бири, таниқли сиёсий арбоб, 1960 йилда Совет Иттифоқи рахбаријати томонидан замонавий Ақмола, Кўстанай, Шимолий-Қозогистон ва Павлодар вилоятларини (ҚР нинг умумий майдони 21%) ягона Целина (Бўз ерлар) ўлкасига бирлаштириб қўшни республика таркбига ўтказишига қарор қилганда, қаршилик кўрсатиб, ушбу қарорни бекор қилинишига эришган.

1. Параграф матнида келтирилган режага асосан Қозогистон Республикасининг ва танловингиз асосида исталган бошқа мамлекатнинг сиёсий-географик ўрнини тавсифланг. Натижаларни синфга тақдим этинг.
2. Мамлакат миллий манфаатлари ва унинг ўзининг ва бошқа давлатларнинг сиёсий-географик ўрнини баҳолаш ўртасида қандай боғлиқлик мавжуд. Далил келтиринг.

Дарс мақсади:

- Сиёсий интеграцияга заруратни ва мақсадларини тушунтириш;
- Қозогистоннинг сиёсий интеграцияси манфаатлари ва мақсадларини таҳлил қилиш.

Мақсадга эришиш учун билиб олиш лозим:

- Интеграцияга зарурат ва унинг афзаликлари;
- Интеграция шакллари;
- Таниқли интеграцион гурӯҳлар;
- Қозогистоннинг интеграцион ташаббуслари.

**ИНТЕГРАЦИЯ
ШАКЛЛАРИ****ИНТЕГРАЦИЯ****ИНТЕГРАЦИОН
ГУРУҲЛАР**

Интеграцияга зарурат, унинг мақсади ва шакллари. Ҳамма давлатлар ўз ривожланишлари мақсадларида кўп умумийликка эга. Уларнинг ҳар бири мустақиллигини ва худудий яхлитлигини мустаҳкамлашга, ички ва ташки хавфсизлигини таъминлашга интилади. Давлатлар мамлакатнинг ҳар томонлама ривожланиши учун қулай шароитларни яратади, иқтисодий тараққиёт сари ҳаракат қиласидилар. Ҳамма маданият, фан ва таълимни, атроф муҳитни ҳимоялашни қўллаб – қувватлайди. Ҳар бир давлат барқарорлик ва тинчлик ҳукм суришида, дунё ҳамжамиятида обрўли ўрин эгалашга манфаатдор.

Айрим ҳолларда ушбу мақсадларга эришиш учун бир давлатнинг ҳаракатлари етарли бўлмайди, чунки бир қатор миллий манфаатлар давлат худудидан ташқарида таъминланади.

Ҳар бир мамлакат аҳолиси ҳам бошқа мамлакатлар билан боғлиқ манфаатларга эга бўлади. Уларга бошқа малакатларда яшовчи одамлар билан қариндошлиқ ва ижтимоий алоқалар сабаб бўлади. Одамлар чет давлатларда ишлаши, таълим олиши мумкин. Кўпчилик одамлар дунё бўйлаб саёҳат қиласиди, чет давлатлар тиббиёт муассасаларида даволанади. Бир давлат фуқаролари бошқа давлат маданий бойликлари билан қизиқади ва танишишни истайди.

Ишлаб чиқариш ва савдо корхоналари, молиявий муассасалар ва бошқа субъектлар чет мамлакатлари билан боғлиқ ўз мақсадларига эга бўлади. Бу, ҳом-ашё ва товарларни сотиб олиш ва сотиш, ҳамкорликда маҳсулот ишлаб чиқаришдир.

Ўз манфаатларини ва аҳолиси эҳтиёжларини қондириш учун дунё мамлакатлари ўзаро яқинлашишга қаратилган сиёсатни - *интеграцияни* олиб борадилар. Уни ҳам жараён, ҳам яқинлашиш натижаси деб ҳисоблаш мумкин. Биринчи ҳолатда бу ўзаро хамкорликдаги фаолиятга етакловчи, айрим ҳолларда эса турли мамлакатларни бирлаштирувчи жараёндир. Иккинчи ҳолатда интеграция деганда биргаликда умумий мақсадларга эришиш учун ташкил этилган турли мамлакатларнинг бирлашишини тушунса бўлади.

Интеграциянинг бош мақсадлари 13 жадвалда келтирилган.

13-жадвал Интеграция мақсадлари

Сиёсий	- Қулай ташки сиёсий муҳитни шакллантириш, сиёсий, ҳарбий, ижтимоий, маданий ва бошқа иқтисодий бўлмаган соҳаларда қатнашा�ётган мамлакатлар билан ўзаро бирдамлик ва ҳамкорликни мустаҳкамлаш.
Иқтисодий	- Товарлар, хизматлар, капитал ва одамлар ҳаракати йўлида ички чегараларсиз маконни яратиш; - Иштирокчи-мамлакатларнинг савдо, божхона, иқтисодий, солик, молиявий сиёсатларини яқинлаштириш; - Айрим ҳолатларда ягона валютани тадбиқ этиш.
Ҳарбий	- Тинчлик, хавфсизлик ва барқаороликни мустаҳкамлаш; - Ташки ҳарбий-сиёсий хавфлардан колектив ҳимояланиш; - Халқаро терроризм ва экстремизмга, трансмиллий ташкиллаштирилган жиноятчиликка, наркотрафикларга, ноқонуний миграцияга, кибержиноятчиликка қарши кураш; - Фавқулодда вазиятларга, гуманитар оғатларга коллектив тарзда чора кўриш.

Синфдан синфга ўтиб сиз интеграцион гуруҳларнинг кўп турлари билан танишасиз. Ушбу параграфда уларнинг айримлари билан танишиб чиқасиз.

Бугунги кунда қўйидаги интеграция **шакллари мавжуд**:

Эркин савдо знаси, иштирокчи- мамлакат ўзаро савдодаги божхона тўсиқларини бекор қилганда;

Божхона иттифоқи, бунда иштирокчи мамлакатлар нафақат гуруҳ ичидаги товар ва хизматлар учун тўсиқларни бекор қилади, балки учинчи мамалакатларга ўрнатилган божларни бир хил даражада ўрнатади. Божхона даромадлари шартномаларга асосан пропорционал тартибда тақсимланади.

Умумий бозор, бунда нафақат ўзаро савдодаги тўсиқлар бекор қилинади, ишчи кучи ва капиталлар ҳаракати учун ҳам йўл очилади; яъни товарлар, хизматлар, капиталлар, ишчи кучи ҳақиқий умумий бозори ташкил топади;

Иқтисодий иттифоқ, бунда умумий бозордан ташқари, мамлакатлар ягона иқтисодий сиёсат олиб бориб, умумий ҳудудда ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тартибга солувчи тизим яратади;

Валюта иттифоқи, бунда умумий бозор ва иқтисодий сиёсатдан ташқари ягона банк тизими яратилади, айрим ҳолларда эса ягона валюта тадбиқ этилади.

Ҳарбий-сиёсий блок, бунда давлатлар умумий сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ва бошқа вазифаларни ечиш учун ўзаро ҳамкорликдаги ҳаркатлар тўғрисида шартнома имзолайди.

Интеграцион гуруҳлар географияси. 14 жадвалда таниқли интеграцион гуруҳларга мисоллар келтирилган.

14-жадвал

Интеграция шакллари

Интеграцион гуруҳ шакли	Интеграцион гуруҳланиш
Эркин савдо ҳудуди	<ul style="list-style-type: none"> Шимолий Америка эркин савдо ҳудуди НАФТА, мамлакатлар – АҚШ, Канада ва Мексика; Эркин савдо Европа ассоциацияси, мамлакатлар – Исландия, Лихтенштейн, Норвегия, Швейцария.
Божхона иттифоқи	<ul style="list-style-type: none"> Жанубий Америка мамлакатлари умумий бозори Меркосур, мамлакатлар – Аргентина, Бразилия, Уругвай, Парагвай, Венесуэла; Жанубий Африка божхона иттифоқи, мамлакатлар – ЖАР, Ботсвана, Лесото ва Свазиленд, Намибия. ЕОИИ божхона иттифоқи, Қозогистон, Россия, Беларус, Қирғизистон ва Арманистон томонидан ташкил этилган.
Умумий бозор	<ul style="list-style-type: none"> Европа иқтисодиёт ҳудуди, қатнашчилар – ЕИ, Норвегия, Исландия ва Лихтенштейн; Анд миллатлар ҳамжамияти, мамлакатлар – Боливия, Колумбия, Эквадор, Перу.
Иқтисодий иттифоқ	<ul style="list-style-type: none"> Жанубий–шарқий Осиё Мамлакатлари ассоциацияси (АСЕАН), мамлакатлар – Бруней, Вьетнам, Индонезия, Камбоджа, Лаос, Малайзия, Мьянма, Сингапур, Тайланд, Филиппин; Кариб ҳамжамияти Марказий ва шимолий–шарқий Жанубий Америка мамлакатлари савдо-иқтисодий иттифоқи, мамлакатлар – Антигуа ва Барбуда, Багам ороллари, Барбадос, Белиз, Доминика, Гренада, Гайана, Гаити, Ямайка, Монтесеррат, Сент-Китс ва Невис, Сент-Люсия, Сент-Винсент ва Гренадинлар, Суринам, Тринидад ва Тобаго. Евросиё иқтисодий иттифоқи, Қозогистон, Россия, Белорус, Қирғизистон ва Арманистон томонидан ташкил этилган.
Валюта иттифоқи	<ul style="list-style-type: none"> Европа иттифоқининг иқтисодий ва валюта иттифоқи, мамлакатлар – Австрия, Бельгия, Германия, Греция, Ирландия, Испания, Италия, Кипр, Латвия, Литва, Люксембург, Мальта, Нидерландлар, Португалия, Словакия, Словения, Финляндия, Франция, Эстония.

Ҳарбий-сиёсий блок

- Шимолий Атлантика шартномаси ташкилоти (NATO), мамлакатлар – Белгия, Буюк Британия, Дания, Исландия, Италия, Канада, Люксембург, Нидерландлар, Норвегия, Португалия, АҚШ, Франция, Греция, Турция, Германия, Испания, Венгрия, Польша, Чехия, Болгария, Латвия, Литва, Руминия, Словакия, Словения, Эстония, Албания, Хорватия, Черногория.
- Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкиллоти (ОБСЕ), 57 та мамлакатни бирлаштиради ва улар Шимолий Америкада, Европа ва Марказий Осиёда жойлашган. Үнга Қозогистон Республикаси ҳам киради.

1. Миллий манфаатлар, мақсадлар ва интеграция шакллари ўртасидаги алоқаларга мисоллар келтиринг.
2. Нима учун интеграцияни ҳам жараён, ҳам натижа сифатида кўриш мумкин?
3. Жадвал маълумотларига асосан таҳмин қилинг, сайёрамизнинг қайси ҳудуди интеграцион жараёнларга кенгроқ кўламда жалб этилган?

“Сонлар булутида” геомашқ. Олиб борувчи харитада материкларни ёки океанларни кўрсатади, синф эса уларни тавсифловчи, аҳамиятли сонларни ўлчов бирликлари билан бирга айтади. Масалан, Евросиёни кўрсатганда 8848 м сонини айтиш мумкин.

Қозогистоннинг интеграцион жараёнлардаги иштироки. Дунё майдонида Қозогистон тўлиқ шаклланган жадал ривожланаётган иқтисодиётга эга ва аниқ белгиланган ташқи-сиёсатдаги устиворликларга эга барқарор давлат сифатида ўзини намоён қилмоқда. Дунёда давлатнинг фаоллиги, ўрни ва халқаро обрўси ошиб бормоқда, унинг минтақавий ўрни кенгайиб, дунё иқтисодиёти учун аҳамияти ўсиб бормоқда.

Қозогистон миллий манфаатларидан келиб чиқиб, мамлакатимиз ташқи сиёсати қуйидаги асосий мақсадларга эришишга йўналтирилган:

1. Миллий, минтақавий ва глобал хавфсизликни мустаҳкамлаш;
2. Қозогистоннинг халқаро қулай атроф муҳитин шакллантириш, дунёнинг барча мамлакатлари билан дўстона, тенг ҳукуқли ва ўзаро манфаатли муносабатларни мустаҳкамлаш;
3. Миллий иқтисодиётни диверсификациялаш асосида Қозогистоннинг халқаро ҳамжамиятга ва дунё хўжалиги алоқаларига юқори даражада интеграциясига эришиш;
4. Минтақа давлатларининг иқтисодий интеграцияси учун зарур шароит ва замин таъминлаш;

- Маданий-гуманитар, фан – таълим ва бошқа аралаш соҳаларда халқаро ҳамкорликни жадаллашириш;
- Қозғистон Республикаси фуқролари ва юридик шахсларнинг ҳуқуқий ҳимоясини, уларниг чет әлдаги шахсий, оилавий ва ишга алоқадор манфаатларини ҳимоясини кучайтириш.
- Белгиланган мақсадларга эришиш учун Қозғистон Республикаси бир қатор интеграцион ташаббусларни таклиф қилди ва улар муваффақиятли амалга оширилди. Уларнинг айримлари 15-жадвалда келтирилган.

15-жадвал

Қозғистон интеграцион гурӯҳларда

Интеграцион гурӯҳ	Ташкил этишдан мақсад	Қатнашчи мамлакатлар
Ўзаро фаолият юритиш ва Осиёда ишонч чоралари бўйича мажлис (СВМДА)	Минтақада хавфсизликни таъминлаш мақсадида Осиё давлатларининг ўзаро муносабатларини ва ҳамкорлигини мустаҳкамлаш	Азарбайжон, Афғонистон, Бахрейн, Вьетнам, Миср, Хиндистон, Ирок, Эрон, Исарайл, Қозғистон, Камбоджа, Хитой, Қирғизистон, Мўгулистон, Покистон, Фаластин, Россия, Тоҷикистон, Тайланд, Туркия, Ўзбекистон.
Шанхай ҳамдўстлик ташкилоти (ШХТ), ҳарбий блок эмас.	Умумий фазода барқарорликни ва хавфсизликни кучайтириш, терроризмга, сепаратизмга, экстремизмга, наркотрафикка қарши курашиш, иқтисодий, илмий ва маданий ўзаро фаолият юритиш	Хиндистон, Қозғистон, Қирғизистон, XXР, Покистон, Россия, Тоҷикистон, Ўзбекистон
Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДҲ)	Илгари Совет Иттифоқи таркибида бўлган давлатлар ўртасидаги ҳамкорлик муносабатларини тартибга солиш	Азарбайжон, Арманистон, Беларус, Қозғистон, Қирғизистон, Молдова, Россия, Тоҷикистон, Ўзбекистон
Евросий иқтисодий иттифоқи	товар, хизмат кўрсатиш, капитал ва ишчи кучини эркин ҳаракатланиши билан таъминлаш, иқтисодий соҳаларда умумсиёсат ёки ҳамжиҳатлик юритиш	Арманистон, Беларус, Қозғистон, Қирғизистон, Россия

Коллектив хавфсизлик түгрисидаги шартнома ташкилоти	Тинчликни, халқаро ва минтақавий хавфсизликни ба барқарорликни мустаҳкамлаш, аъзо-давлатларнинг мустақиллигини, чегаралар даҳлсизлигини ва суверенитетини коллектив асосда ҳимоя қилиш	Арманистон, Беларус, Қозоғистон, Қирғизистон, Россия, Тожикистон
--	--	--

1. Қозоғистон интеграцион гуруҳларда қатнашиш орқали ташқи сиёсатнинг қандай мақсадларини кўзда тутмоқда?
2. Қозоғистон аъзо бўлган ташкилот ва блоклар интеграцион гуруҳларнинг қайси шаклига киради?
3. 15 жадвалдан 14 жадвалдаги гуруҳларга мос келадиган гуруҳларни аниқланг.

Геофакт. Қозоқ халқи маданиятининг “қазақша күрес”, юрта, күй, айтыс, лочин билан ов, Наврўз, нон ёпиш ва синдириш ЮНЕСКО нинг “Оғзаки ва номоддий маданий мерос дурдоналари” дастури до-ирасида қўриқ остига олинган.

Якун ясанг

Параграф матнида айтиб ўтилган исталган интеграцион гуруҳ тўғрисида презентация тайёрланг. Олдиндан презентация мезонларини аниқлаб синфдошларнингиз билан мавзуларни келишиб олинг.

№11-амалий иш

MS Word df MS Power Point форматларида “Дунё сиёсий харитаси” мавзусида гипер боғланишлардан фойдаланган ҳолда ҳужжат тузинг. Ушбу мавзудаги умумий матн сиз тузган ҳужжатнинг бошқа жойларига, ушбу мавзудаги ахборотга эга бўлган шу форматдаги файлларга ёки веб-сайтлар билан боғланишларга эга бўлиши лозим. Ҳужжатингиз қўидаги боғланишларга эга бўлиши ёки ўз боғланишларингизни тақдим қилишингиз мумкин. Ҳар қайси ҳолатда ҳам ушбу топшириқ мавзуни очиб бериши керак. Бутун синф олдида ўз ишингизни ҳимояланг. Ушбу ишни ҳимоялашда асосий эътибор мавзунинг мазмунига ва унинг очишига қаратилиши лозим.

1. Дунё сиёсий харитаси.
2. Дунё сиёсий харитасининг ривожланиши босқичлари.
3. Дунё сиёсий харитасининг бош объектлари (суверен давлатлар, ўз-ўзини бошқармайдиган ҳудудлар халқаро мақомга эга ҳудудлар, мақоми аниқланмаган ҳудудлар).
4. Бошқарувнинг асосий шакллари (республика, монархия).
5. Маъмурий-ҳудудий тузилманинг асосий шакллари (унитар ва федератив давлатлар).
6. Дунё сиёсий харитасидаги ўзгаришлар (миқдорий, сифат ўзгаришлари).

Гипербоғланиш – бу график обьект ёки Word матнли ҳужжатнинг матнининг бир қисми бўлиб, у бир қадам (клик) ёрдамида шу ҳужжатнинг бошқа саҳифасига ёки бошқа интернет тармоғи ресурсларига, ёки ҳужжатнинг бошқа қисмига ўтиш имкониятини беради. Техник тарзда html ёки Offis, Word ва бошқа иловалар кодининг қисми ҳисобланади. Веб-фойдаланувчилар одатда бир саҳифада ҳеч бўлмагандан битта боғланишни топишлари мумкин. Гипербоғланишларнинг энг оддий тури – бу ўрнаштирилган матн ёки ўрнаштирилган боғланиш.

Бу ҳолатда боғланиш бир сўз ёки сўзлар гуруҳи кўринишида бўлади ва одатда остидан чизиқ тортилган ва кўпинча кўк рангда бўлади. Гипербоғланишга курсорни ўрнатиб тугмани босиш ҳужжатнинг бошқа жойига ёки бошқа интернет-саҳифага ўтиш имкониятини беради.

Гипербоғланиш қўйидагиларга боғланиши мумкин:

Исталган веб-саҳифага;

Веб-саҳифанинг исталган жойига, яъни ушбу саҳифанинг ўзида жойлашган маълум бир боб, бўлимга ўтиш амалга оширилади;

Исталган форматдаги ҳужжатта (мос келувчи форматлардаги ҳужжатлар шархловчининг ойнасида очилади), ёки тегишли (боғлиқ бўлган) дастурлардан фойдалнилади, масалан, видео кўриш, овозли файлларни эшитиш учун ва ҳ.к.;

Исталган файлга – бу ҳолда унинг компьютерингиз қаттиқ дискига (локал дискига) кўчирилиши ва ёзилиши бошланади;

Электрон почта манзилига – хат ёзиш ойнаси очилади.

Географик билимларнинг ва кўникмаларнинг Қозоғистон ривожланишидаги ўрни

1. Қозоғистон Республикасининг ривожланиши асосига “Мәңгілік ел” - “Асрларда яшовчи мамлакат” умуммиллий ғояси жойлашган. Давлат, жамият, барча қозоғистонликлар мамлакатимиз барҳаётлигини таъминлашга инициишилари лозим. Биз қозоғистон давлатчилиги хусусиятларини сақлаш ва барқарор ривожлантириш, уларнинг мавжудлигини ва келажақда самарадорлигини кафолатлашимиз лозим.

Йил давомида барча бўлимларни ўрганиш давомида олган билимларингиз ва кўникмаларнинг таяниб, мамлакатни ривожлантиришнинг миқдорий ва сифат омилларини кўрсатган ҳолда, Қозоғистон Республикасининг барҳаётлигини таъминловчи ғояларни таклиф этинг.

№	Омиллар	Компонентлар	Фоя
	Географик	Майдони ўлчамлари, жойлашуви, рельефи, чегаралар узунлиги ва шакли	
	Геофизик	Иқлими, табиий ресурслар мавжудлиги, сув ресурслари мавжудлиги	
	Сиёсий	Сиёсий тузум, бошқарув ва давлат тузуми ва ҳ.к. хусусиятлари	
	Ижтимоий	Турмуш даражаси, ижтимоий тузилманинг хусусиятлари, аҳолининг урбанизациялашуви даражаси	
	Иқтисодий	Иқтисодиётнинг ривожланганлик даражаси, иқтисодий ўсиш темплари ва истиқболлари, инфратузилмаси, стратегик захираларнинг мавжудлиги	
	Харбий	Қуролли кучларнинг жанговарлик қобилияти, замонавий қуроллар билан таъминланлиги, армиянинг сони, ядро қуроли мавжудлиги	
	Маданий-диний	Конфессионал ва миллий анъаналар, фан, таълим, соғлиқни сақлашнинг ривожланиши даражаси.	
	Демографик	Аҳоли сони, унинг таркиби, жойлашиш зичлиги, туғилишлар ва ўлимлар даражаси.	
	Экологик	Атроф мухит ҳолати	

6-бўлим бўйича үмумлаштирувчи маълумотлар

“Сиёсий география асослари билан мамлакатлар географияси” 6- бўлим дарсларида

Билиб олдингиз:

Сиёсий география жамиятнинг сиёсий ҳаётини ва фазодаги сиёсий кучларнинг ҳудудий мослигини ўрганади. Улар вақт оралигидаги ўзгаришлари, жамиятинг давлатларга ва қарам ҳудудларга бўлиниши, уларнинг дунё минтақалари бўйича тақсимланиши хусусиятлари, минтақавий сиёсий бирлашмаларнинг шаклланиши билан биргаликда дунё сиёсий харитасида акс эттирилади. Унинг ривожланиши даврлари бутунжаҳон тарихий даврлашуви билан мос келади. Дунё сиёсий харитаси динамикаси миқдорий ва сифат ўзгаришларида намоён бўлади. Улар ўзаро боғлиқдир.

Дунё сиёсий харитасининг бош обьектлари: суверен давлатлар, мустаммалар, халқаро ҳудудлар, мақоми аниқланмаган ҳудудлар, ўзини эълон қилган давлатлар. Давлатлар бошқаруви шакли ва сиёсий тузумига қараб ажратилади.

“Мәнгілік ел” умуммиллий ғояси қозогистонликларни мамлакатимиз барҳаётлигини таъминлаш фаолиятига чорлайди.

Сиёсат – давлатнинг ўз мақсадлари тизимиға эришиш бўйича фаолияти, ички ва ташқиларга бўлинади. Ички ва ташқи сиёсатни самарали олиб бориш мақсадида мамлакат сиёсий-географик ўрининг таҳлили ўтказилади.

Дунё мамлакатлари умумий мақсадларга эишиш мақсадида интеграцияга интилади. Интеграция шакллари бўлиб очиқ савдо ҳудуди, божхона иттифоқи, умумий бозор, иқтисодий ва валюта иттифоқи, ҳарбий-сиёсий блоклар ҳисобланади. Қозогистон кўплаб интеграцион жараёнлар қатнашчиси.

Бажара оласиз:

- Дунё сиёсий харитаси обьектлари орасидаги фарқларни аниқлашни;
- Дунё мамлакатларининг сиёсий-географик ўринини таҳлил қилишни;
- Қозогистон Республикасининг сиёсий-географик ўринини ва сиёсий ташкиллаштирилишини тавсифлашни;
- Мавзуга асосан вақт ленталарини, гипербогланишларни ишлатган ҳолда презентацияларни ясашни;
- Дунё сиёсий харитасидаги миқдорий ва сифат ўзгаришларини таҳлил қилишни ва уларнинг боғлиқлигини тушунтиришни;
- Қозогистон давлатчилигини мустаҳкамлаш бўйича ғояларни таклиф этишни;
- Миллий манбаатлар, сиёсий-географик ўрин, давлат сиёсати йўналишлари, интеграция мақсадлари ва шакллари орасидаги боғлиқликни аниқлашни;
- Интеграцион гурухлар орасидаги ўхшашлик ва фарқларни аниқлашни.

ГЛОССАРИЙ

Агломерация – ҳудудий яқин шаҳарларнинг ўзаро боғлиқ тизими, гуруҳ шаклидаги жойлашишнинг айрим бир ҳоли.

Агросаноат комплекси – қишлоқ хўжалиги соҳаларининг ва улар билан боғлиқ саноат ишлаб чиқаришларининг (қишлоқ хўжалик машинасозлиги, минерал ўғит ва ўсимликлар ва жониворларни ҳимоя қилиш воситаларини ишлаб чиқариш, озиқ-овқат ва қисман енгил саноат) жамланмаси.

Антрапоген юклама – барча хўжалик фаолияти турларининг табиий муҳитнинг алоҳида компонентларига (рельеф, тупроқлар, ўсимликлар, жониворлар олами) ёки бутун ландшафтга таъсири.

Атроф мухитнинг антропоген ифлосланиши – инсон хўжалик фаолияти натижасида муҳит хусусиятларининг салбий ўзгаришлари. Асосий манба – ишлаб чиқариш чиқиндилирининг табиатга қайтарилиши.

Баланс захиралар – қазиб олиш учун техник даражанинг етарлилигига эришилганда ва иқтисодий самара берганда қазиб олиш максадга мувофиқ бўладиган фойдали қазилмалар захираси.

Биологик ресурслар – қайта тикланадиган тугайдиган табиий ресурслар: ўрмон, бошқа ўсимлик, овчилик, балиқчилик ва бошқа гидробиологик ресурслар.

Блок м бир неча давлатларнинг, уларнинг стратегик ва геосиёсий ўрнини сезиларли ўзгартирувчи, уларни дунёвий фаолиятини анча юқори даражага олиб чиқувчи бирлашмаси.

Бюджет сиёсати – давлат молиявий ресурсларини шакллантириш ва ишлатиш, миintaқалар орасида қайта тақсимлаш механизми.

Ялпи ички маҳсулот(ЯИМ) - маълум бир мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар ва хизматларнинг бозор нархларидағи жами қиймати. Унинг қиймати ялпи миллий маҳсулот қийматидан фарқ қиласи, чунки ЯИМ таркибиға чет элда олинган соғ даромдлар кирмайди.

Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) – мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулот жами қийматига чет элда олинган соғ даромдларни қўшиш орқали ҳисоблаб чиқарилади. Чет элда олинган соғ даромад, чет элдаги инвестициялар ҳисобига олинган даромадлардан чет эллик инвесторларнинг миллий иқтисодиётга инвестицияларидан олган даромадларини чиқариб ташлаган ҳолда ҳисоблаб чиқарилади. Кўпчилик дунё мамлакатларда ЯММ миқдорининг аҳолининг бир киши бошига тўғри келадиган миқдори ўсиши - иқтисодий ўсишнинг асосий кўрсаткичи ҳисобланади.

Сув ресурслари – хўжалик фаолиятида фойдаланишга яроқли бўлган, қуриқлик ва Дунё океани сувлари.

Сув транспорти - сув йўлларидан (денгизлар, океанлар, дарёлар, кўллар, сув омборлари, каналлар) фойдаланувчи транспорт турларининг умумий номланиши. Шунингдек Денгиз транспорти ва дарё транспортига қаранг.

Ҳарбий стратегик география – чегараларни, давлат чегараларининг шаклланиши ва тарихини ўрганувчи фан.

Ҳарбий саноат – армиянинг қуролланиши ва техник жиҳозланиши учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи оғир ва енгил саноат тармоқлари. Қўйидаги маҳсулотларни ишлаб чиқаради: ҳарбий техника, қурол-яроқ, алоқа воситалари, формали кийим ва б. Мудофаа маҳсулотларини ишлаб чиқаришни қисқартириш ва ҳарбий заводларни қайта йўналтириш конверсия дейилади.

Ҳаво транспорти – ҳаво орқали юқ ташиш билан шуғулланувчи авиацион транспорт. Унга юқори тезлик, катта масофаларни бошиб ўтиш хосдир. Биринчи навбатда тезкор юкларни ва етиб бориши мураккаб бўлган жойларга юкларни етказишида фойдаланилади. Энг катта “ҳаво давлатлари” – АҚШ, Россия, Япония, Буюк Британия, Франция, ГФР, Канада.

Аҳолининг кўпайиши - Инсон авлодларининг узлуксиз янгиланиб боришини таъминловчи, туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш жараёнларининг жамланмаси. А.к. биринчи типи нисбатан юқори бўлмаган туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш кўрсаткичлари билан тавсифланади. А.к. иккинчи типи туғилиш ва табиий ўсиш кўрсаткичларининг юқори ва ўта юқори даражаси билан тавсифланади.

Бутунжаҳон мероси - инсониятнинг моддий ва маънавий маданияти асарлари жамланмаси бўлиб, улар сайёрамиз барча халқлари учун ўта муҳим, универсал қимматликка ва аҳамиятга эга бўлади.

Иккинчи саноат инқилоби – электрлаштириш ва автомобиллаштириш.

Иккиламчи соҳа – халқ хўжалиги сифатида саноат ва қурилиш.

Географик муҳит – тарихий ривожланишнинг ушбу босқичида инсоният жамияти ўз ҳаётида ва ишлаб чиқариш фаолияти билан бевосита ўзаро таъсир ўтказадиган ер табиатининг қисми. У иккиламчи табиат элементларини яратган инсон таъсири остида географик қобиқнинг эволюцияси оқибатида пайдо бўлди. Бу ўзгаришлар сунъий ҳисобланади. Ўз навбатида рельефнинг кўп шакллари инсон истамаган ҳолда, бироқ унинг фаолияти натижасида пайдо бўлади. Масалан, жарликлар, ўпирилишлар. Инсон айниқса жонли табиатга катта таъсир кўрсатди. У ўсимлик ва жониворларнинг янги турла-

рини яратди. Янги ҳудудларнинг ўзлаштирилиши организмларнинг яшаш мұхитини ўзгартыриб юборади: маданий әқинлар ва жониворлар ёввойи флора ва фаунани сиқиб чиқаради.

Дин географияси – ижтимоий ва диншүнослик географиясиниг бир йұналиши. “Дин-худуд” ўзаро таъсири түғри (диннинг ҳудудларга таъсири) ва тескари (маҳаллий шароитларнинг динга таъсири) алоқаларда күриб чиқади.

Геурбанизм (урбанизм) – шаҳар марказларининг фаолият юритиши ва ривожланиши билан боғлиқ муаммоларни комплекс тақлили ва ўрганиш билан шуғулланувчи иқтисодий география бўлими.

Халқаро муносабатларнинг глобализацияси – халқаро муносабатлар соҳасида турли мамлакатларнинг ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро таъсирининг кучайиши жараёни.

Тоғ-кон саноати – фойдалы қазилмаларни чиқариб олиш, бойитиш билан шуғулланадиган тармоқлар комплекси.

Шаҳар аҳолиси – маъмурий, савдо, саноат, транспорт, маданий-таълимий ва б. функцияларни бажарувчи шаҳар-тураг жойларда доимий яшовчи аҳоли.

Давлат – жамиятнинг асосий сиёсий ташкилоти бўлиб, у маълум бир давлат ҳудудида унинг иқтисодий ва ижтимоий тузилмасини ҳимоя қиласиди.

Давлат чегараси – давлатнинг ҳудудини белгиловачи ва қўшни давлатларни ажратиб турувчи шартли чизиқ.

Юк айланиши – юкларни транспортировка қилиш масофасига амалга ошириладиган ташишлар ҳажми; т/км да ўлчанади.

Гурӯҳ – кайсиdir жиҳатларда ўзаро ўхшаш ёки қандайдир ўзаро боғлиқликка эга бўлган объектларнинг бирлашмаси.

Дебатлар – долзарб мавзулар бўйича икки томон ўртасидаги махсус ташкиллаштирилган ва тузилган очиқ фикр алмасиши.

Дезинтеграция – ҳудудий ва ижтимоий-иктисодий тизимларни бузиш жараёни.

Демогеография – ижтимоий-иктисодий география таркибида аҳоли географияси ва демография чегараларидаги илмий тадқиқотлар йұналиши. Демографик ва ижтимоий-иктисодий жараёнларнинг маълум бир ҳудудда тарихий шаклланган муносабатларни ўрганади.

Демогеографик юклама – бир ишловчига тўғри келадиган боқи-мандалар сони.

Демографик сиёsat – давлат томонидан аҳолининг ўсишига, таркибиغا, тарқалишига ва сифатига (асосан туғилиш сонига), ўзига керакли йұналишларда таъсир кўрсатишга ёрдам берувчи иқтисодий, маъмурий ва тарғибот чоралари комплекси.

Аҳолининг демографик тузилмаси – жинслар ва ёш гуруҳларининг нисбати. Умуман олганда дунёда эркаклар ва аёллар ўртасида таҳминан тенглик мавжуд бўлиб, шу билан бирга айrim мамлакатларда улар орасидаги нисбат фарқ қилиши мумкин.

Демографик портлаш – аҳоли сонининг жадал ўсиши. Бугунги кунда оқилона демографик сиёсат ва мамлакатларнинг умумий ижтимоий-иктисодий ривожланиши ўсиб бораётган Ер аҳолисини барча керакли нарсалар билан таъминлай олади деб ҳисобланади.

Демографик танназул – Ер аҳолиси сонининг географик қобиқ ресурсларига мос эмаслиги .

Депопуляция – социалистик цивилизациянинг вайрон бўлиши оқибатида юзага келган демографик оғат билан боғлиқ бўлган аҳолининг абсолют қисқариши.

Депрессив минтақалар – узоқ вақт давом этувчи иктисодий танназул ёки у билан боғлиқ ҳудудий ижтимоий-иктисодий муҳитнинг танназзули рўй бераётган ҳудуд ёки мамлакат.

Дипломатия – давлатнинг ташқи сиёсатини амалга оириш усули. Дипломатия давлат бошлиқлари, ҳукуматлари, давлат ташқи алоқалар органлари ва бевосита дипломатларнинг расмий фаолияти кўринишида амалга оширилади ва ташқи сиёсати мақсад ва вазифаларининг бажарилишини, ўз давлатининг ва алоҳида фуқароларнинг чет элдаги манфаатларини ҳимоя қилинишини таъминлайди.

Кистлотали ёмғирлар – саноат корхоналарининг атмосферага ташланган чиқиндилари($pH=5,6$) олtingугурт оксиди ва азот ва ҳ.к. билан ифлосланган ёмғир ёки қор кўринишидаги атмосфера ёғингарчиликлари.

Озон тешиги - таркибида озон пасайиб кетган стратосферанинг маълум бир ҳудуди. Озон қатламининг бузилиши ҳам табиий, ҳам техноген жараёнлар оқибатида рўй бермоқда. Озон қатламининг пасайиб кетиши рифт вулканизми , яъни ажralиш зоналарига боғланган ва эндоген табиатнинг тикланган газлари – водрод, метан, азотнинг кўтарилиб чиқаётган оқими таъсирида рўй бермоқда.

Бошқа томондан, озон концентрациясининг ўзгариши атмосферага хлорфтоглеводородли(фреонлар) биркмаларнинг ташланиши сабабли ҳам рўй берада.

Ягона энергетик тизим - энергия манбаларининг уларни узатиш воситалари билан бирлашган тизими. Одатда бу юқори кучланишли электр узатиш тармоқлари билан бирлаштирилган электр стнациялари, шунингдек газ олиш, газ тозалаш ва газ қувурлари тармоғи бўлади. Я.э.т. энергияни унга истеъмол қилиш кўпайган жойларга тез узатиш имконини беради.

Табиий ўсиш - аҳолининг 1000 та кишига нисбатан ҳисобдаги ўсиши, промилледа ўлчанади. У туғилиш ва ўлиш ўртасидаги фарқ сифатида ҳисоб-китоб қилинади.

Чорвачилик – уй ва ярим ёввойи жониворларни етиштириш билан боғлик соҳалар жамланмаси. Мўътадил миңтақада қишлоқ хўжалигининг ҳукмронлик қилувчи соҳаси бўлиб, ривожланган мамлакатларда интенсив типга, ривожланаётган мамлакатларда эктенсив типга мансуб.

Ботқоқлашиш – тупроқларнинг ер ости сувлари кўтарилиши, оқава сувларнинг чиқиб кетиш қийинлашуви, сув қатламининг яқин жойлашиши ва буғланиш режимиининг бузилиши оқибатида вужудга келади.

Муҳитнинг ифлосланиши – атроф муҳитда унинг ўзига ва инсонга хавфли бўлган концентрациядаги зарарли моддаларнинг йўл қўйилган кўрсаткичдан ортиқ келиб тушиши ва тўпланиши жараёни.

Ифлословчи моддалар (*син. поллютантлар*)- биосферада миқдори ошиб кетиши оқибатида салбий заҳарли – экологик вазиятни келтириб чиқарувчи кимёвий бирикмалар.

Заказник - хўжалик фаолиятининг айрим турлари доимий ёки вақтингчалик тақиқланган алоҳида ҳимоядаги ҳудудлар тоифаси.

Кўриқхона – илмий мақсадларда ва табиий ландшафтлар ва жониворлар дунёси турлари хилма-хиллигини сақлаб қолиш мақсадида, хўжалик фаолиятидан тўлиқ ва бутунлайга ажратиб олиган алоҳида кўриқланадиган олий тоифадаги табиий ҳудудлар.

Кўриқхона – табиий комплексни ўрганиш ва ҳимоя қилиш мақсадида тўлигича хўжалик фаолиятидан чиқарилган табиий ҳудуд ёки акватория.

“Яшил” инқилоб – бошланишида: дон экинларининг юқори ҳосилдорликка эга навлари яратилишига олиб келган селекция соҳасидаги силжиш, бироқ кейинчалик учинчи дунё мамлакатларининг қишлоқ хўжалигини юритишнинг замонавий услубларига ўтишини англата бошлади.

Ер ресурслари – хўжалик мақсадларида доимий ишлатилиб келинаётган ёки ишлатишга яроқли бўлган ва табиий – тарихий хусусиятлари билан фарқланиб турадиган ерлар.

Эркин савдо зонаси (ЭСЗ) – товар ва хизматларнинг миқдорий ва божхона чекловларидан озод қилинган савдоси қўллаб – қувватланадиган преференциал ҳудуд.

Иммиграция – мамлакатга кириб келиш; кириб келаётган шахс иммигрант деб аталади.

Империя – диний, этник ёки мафкуравий табиатдаги – универсал тоя остида бир нечта халқ ва мамлакатни бирлаштирувчи давлатусти тузилмаси.

Инвестициялар – бўш пул маблағларини турли молиявий ва моддий бойликларга ёки активларга киритиш.

Инвестицион сиёsat - хўжалик субъектларининг инвестицион фаоллигини қўллаб-қувватлаш чоралари, бюджет капитал қўйилмаларининг тақсимоти.

Ҳудуднинг инвестицион иқлими – ижтимоий-сиёсий, табиий-хўжалик ва психологик тавсифларнинг жамланмаси бўлиб, улар иқтисодий-географик вазият ва макроиктисодий хусусиятлар билан бирга инвестицион хатарлар даражасини аниқлайди.

Ижтимоий ривожланиш индекси – қатор кўрсаткичлардан фойдаланган ҳолда ижтимоий ривожланиш даражасини аниқлаш. Биринчи бор БМТ томонидан 1990 йилда таклиф этилган бўлиб, даромад, таълим даражаси ва умр давомийлиги билан ўлчанади.

ИндустрIALIZация – у ёки бу мамлакатда саноат инқилобининг яқунланиши асосида ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқаришнинг вужудга келиши, яъни оғир саноат ривожланиши(А гурух). ИндустрIALIZация рўй бериши учун машиналарни машиналар ёрдамида ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш лозим эди. Уларнинг ёрдамида халқ-хўжалигининг барча тармоқлалрининг, жумладан қишлоқ хўжалигининг қайта қурилиши амалга оширилди.

Муҳандислик-географик шароитлар – инсон (муҳандислик) фаалиятига боғлиқ бирор бир жойнинг ер қобиги юқори горизонтларининг таркиби, тузилиши ва динамикаси.

Инновация – бозор бўладими, ишлаб чиқаришли, янги ғояларнинг тадбиқ этилишини кўзда тутади. Инновациялар манбаси бўлиб замонавий технологиялар, дизайнерлик топилмалари ёки маълум бир кашиф ёлиши мумкин.

Интеграция – мамлакатлар ёки минтақалар ижтимоий-иктисодий комплексларининг ўзаро киришиши ва бирлашиши жараёни.

Интелектуал мулк – ижодий фаолият натижаси бўлган маҳсулотларга мулкчилик.

Қишлоқ хўжалигининг интенсив типи – катта миқдордаги капитал қўйилмаларини ва ишлаб чиқариш ҳажмлари ўсишини электрлаштириш, механизациялаштириш, мелиорация ва қишлоқ хўжалиги ерларини ва чорва сонини кўпайтирган ҳолда бошқа тадбирлар ҳисобига таъминлашни кўзда тутади. Кўпроқ индустрİал ривожланган мамлакатларда учрайди.

Хўжалик фаолиятини интернационализациялаш- алоҳида мамлакатларнинг ўзаро алоқаларини ва ўзаро боғлиқлигини, ХИБ ларнинг миллий хўжаликка таъсирини кучайтириш.

Ахборот индустрияси – жисмоний ва юридик шахслар ўртасида коммуникацияларни таъминлайди ва ахборот ишлаб чиқаради. Бир вақтнинг ўзида инфратузилма соҳаси ҳисобланади, саноатнинг энг янги, фанга эҳтиёжи бўлган (“юқори технологиялар” тушунчаси юблан умумлашган) соҳалари мажмуи, интелектуал меҳнат ва ўзига хос ахброт хизматлари соҳаси.

Инфратузилма (Инфратузилмали комплекс) – турли хизматларни – маҳсулот алоҳида турини ишлаб чиқарувчи хўжалик тармоқларини бирлаштиради. Хизматлар моддий (савдо-сотик, умумий овқатланиш, уй-жой –коммунал, майший, транспорт ва алоқа) ва номоддий (таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, спорт, давлат бошқаруви, мудофаа, тартибни муҳофаза қилиш) турларга бўлинади.

Тарихий шаҳар – архитектура ёдгорликлари, миллий маданият ёдгорликлари ҳисобланган шаҳарсозлик ансамбллари ва комплекслари, шунингдек сақланиб қолган табиий ландшафтлар ва археологик ва тарихий қимматликка эга бўлган ернинг қадимги маданий қатлами мавжуд бўлган аҳоли яшаш маркази.

Кадастр (табиий ресурслар) – табиий ресурслар тўғрисидаги тизимлаштирилган маълумотлар тўплами (сони ва сифати, чиқариб олишининг ва фойдаланишнинг табиий шароити, иқтисодий баҳоси ва ҳ.к.); Энг кўп тарқалган қадастрлар: ер кадастрлари, сув ва ўрмон ресурслари кадастлари, шунингдек фойдали қазилмалар конлари кадастри кенг тарқалган.

Капитал қўйилмалар – пул ресурсларини уларга эгалик қилаётганлардан уларга эҳтиёжи борларга қайта тақсимлаш.

Классификация – қайсиdir бир жихатдан бир хил бўлган буюмларни гурухларга ажратиш. Фанларни, геосферани, ландшафтни, иқлимини, рельеф компонентларини ва типларини классификацилаш мумкин, лекин умуман биронта ўхшаш хусусиятларга эга бўлмаган, масалан, арид иқлимини тоғ рельефи билан классификациялаб бўлмайди. Классификация бу, даражаси бўйича бир бўлган объектларни горизонтал тарзда ажратиш дегани.

Мустамлака – маҳсус режим асосида бошқариладиган, иқтисодий ва сиёсий мустақилликдан маҳрум қилинган, чет давлати(метрополия) ҳукмдорлиги остида бўлган мамлакат ёки ҳудуд.

Консерватив ҳудудлар – кўпчилик инновацияларни қабул қilmайдиган ҳудудлар.

Ишлаб чиқариш концентрацияси – бир турдаги маҳсулотларнинг ишлаб чиқарилиши самарадорлигини ошириш мақсадида ишлаб чиқаришнинг ва ишчи кучининг йирик корхоналарда жамланиши.

Ишлаб чиқаришни кооперциялаш – маълум бир маҳсулотни биргаликда ишлаб чиқарувчи ихтисослаштирилган корхоналарнинг ишлаб чиқариш алоқалари шакли. Ишлаб чиқаришни кооперциялаш меҳнат тақсимотнинг ўсиши билан боғлиқ бўлиб, тармоқ белгилари бўйича тармоқ ичи ва тармоқлараро қисмларга бўлинади. З та турдаги кооперциялаш мавжуд: агрегат, деталлаштирилган, технологик.

Туб аҳоли – у ёки бу ҳудудда тарихий шаклланган, ва уни кўплаб аждодлар давомийлигида эгаллаб келган, у билан мустаҳкам иқтисоди ва ижтимоий, маданий ва бошқа муносабатлар билан узвий боғлиқ бўлган аборигенлар, этник жамолар (этнослар). Туб аҳоли юзлаб йиллар давомида шаклланади.

Круиз - транспорт воситаларидан (одатда сув тарнспорти) нафакат ташиш учун балки жойлаштириш, овқатланиш ва хизмат кўрсатиш воситаси сифатида фойдаланган ҳолда уюштирилган туристик саёҳат.

Маданият – инсоният томонидан яратилган ва тўпланган моддий ва маънавий қимматликлар жамланмаси.

Маданий география – ижтимоий–иқтисодий географиянинг бир йўналиши бўлиб, маданиятларнинг фазовий фарқларини ва ҳудудий тақсимланишини ўрганади.

Маданият сиёсати – ижтимоий риволжланишнинг маданий муҳитини яратиш соҳасидаги ҳарақатларга асосланган давлат назорати мейёрлари тизими.

Маданий мерос – этник гуруҳлар цивилизациясининг интелектуал асоси ва одамларнинг бошқа тарихий умумийликлари, моддий ва маънавий маданият объектлари ва ҳодисалари жамланмаси.

Маданий ландшафт – инсон фаолияти натижасида ўзгартирилган географик ландшафт.

Курорт – табиий даволовчи воситаларга ва даволаш-профилактикада қўллаш учун зарур шароитларга эга бўлган жой.

Ландшафт – генетик турдош табиий-ҳудудий комплекс бўлиб, бир ҳил геологик пойдеворга рельефнинг бир типига, бир ҳил иқлимга эга ва факат битта ландшафтга хос бўлган динамик бириктирилган ва қонунийят асосида такрорланиб турувчи табиий чегаралар тўплами.

Енгил саноат – кўпроқ истеъмол бозорига қаратилган тармоқлар жамланмаси (тўқимачилик, трикотаж, тикувчилик, пойафзал ва б.).

Ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш саноати – ўз таркибига ўрмон кесиш, тахта тилиш, ёғочни қайта ишлаш ва ўрмонкимё тармоқларини олувчи кон ва қайта ишлаш тармоқлари комплекси.

Ўрмон хўжалиги – ёғочни, ёввойи меваларни, резаворларни йифиш ва ўрмонни тиклашни ўз ичига олувчи иқтисодиёт соҳаси.

Ўрмон ресурслари – биологик ресурсларнинг энг муҳм турларидан бири. Ўрмон майдонлари ўлчамлари (дунёда 4 млрд га) ва ёғоч захиралари (350 млрд m^2) билан тавсифланади.

Кичик каботаж – кемаларнинг бир денгиз ҳавзаси портлари орасида ҳаракатланиши.

Моддий активлар – кўчар ва кўчмас мулклар, ер, бинолар, қимматбахо металлар, узоқ фойдаланиладиган маҳсулотлар ва б.

Машинасозлик комплекси – бир неча ўнлаб соҳаларни ўз ичига олади (автомобилсозлик, авиасозлик, аэрокосмик, электротехник, оғир ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги ва б.). машинасозлик дунё иқтисодиётининг илғор тармоғи ҳисобланиб, ҳам умумий фан-техника тараққиёти жадаллигини, ҳам давлатларнинг миллий хавфсизлигини таъминланганлигини белгилаб беради.

Машинасозлик комплекси(МК) – халқ хўжалигининг кўплаб соҳаларига усқуналар, шунингдек кўплаб истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи саноат тармоқлари мажмуи. МК нинг вазифаси – хўжаликни борган сари янги машиналар билан таъминлаб бориш. Унинг таркибида 70 дан ортиқ тармоқлар мавжуд : усқунасозлик, кимё, электротехник, энергетик машинасозлик, станоксозлик ва асбобсозлик саноати, йўл-қурилиш, трактор машинасозлиги ва автомобилсозлик.

Халқаро иқтисодий интеграция (ХИИ) – миллий иқтисодиётларнинг ўзаро мослашуви, уларнинг интернационал даражадаги ягона ишлаб чиқариш жараёнига қўшилиши.

Халқаро меҳнат тақсимоти(ХМТ) – ташқи бозор учун маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадида қучларни ва ресурсларни бир жойга жамлашни, фаолиятни ихтисослаштиришни кўзда тутувчи халқлар ва мамлакатлар ўртасидаги меҳнат тақсимоти.

Халқаро иқтисодий муносабатлар (ХИМ) - замонавий шакли халқаро иқтисодий интеграция бўлган, халқаро меҳнат тақсимотига асосланган, турли мамлакатлар иқтисодиётлари ўртасидаги хўжалик алоқалари тизими.

Халқаро шартнома – икки ёки бир нечта давлат ёки бошқа халқаро ҳуқуқ обьектлари ўртасидаги уларнинг сиёсий, иқтисодий ёки бошқа муносабатларидаги ўзаро ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ўрнатиш, ўзгартириш ёки тугатишга оид келишув.

Мелиорация – ерларни уларнинг ҳосилдорлигини узоқ муддатга кўтариш ёки жойни умумий соғломлаштириш мақсадида яхшилаш.

Турлари бўйича гидротехник, кимёвий, физик, биологик экологик) йўналишларга ажратилади.

ХИИ механизми – ХИИ ни амлага оширилишини таъминловчи иқтисодий услублар, ташкилий чоралар ва институтлар тизими.

Мигарциялар (М) – ёки аҳолининг механик ҳаракати – аҳолининг доимий яшаш жойини ўзгартириш билан боғлиқ кўчишилари. Миграциялар ички ва ташқи, ўз ҳохишига кўра ва мажбурий бўлади.

Минерал ресурслар (фойдали қазилмалар) – моддий ишлаб чиқаришда ишлатиладиган, органик ва ноорганик келиб чиқишга эга бўлган, ер қобиғининг табиий тузилмалари.

Жаҳон транспорт тизими – алоқа йўллари, таранспорт корхоналари ва транспорт воситаларининг жамланмаси.

Дунё хўжалиги – дунё мамлакатлари миллий хўжаликларининг ўзаро бутун дунё иқтисодий муносабатлари билан боғланган тарихий шаклланган мажмуи.

Дунё океани (ДО) – Ер маконининг, узлуксиз сув қатламини ҳосил қилувчи океанлар ва денгизлар сувлари билан қопланган қатлами. Дунё океани деган ном Ю.М. Шакальский томонидан таклиф этилган. ДО тузилмасига океанлар, денгизлар, қўлтиқлар ва бўғозлар киради.

Мобил алоқа(симисз алоқа)- уяли алоқани, пейжингни, симисз телефонни, сунъий йўлдош орқали алоқани ўз ичига олади.

Монархия – олий давлат ҳокимияти монархга(қиролга, князга, султонга, шоҳга, амирга) тегишли бўлган бошқарув шакли бўлиб, меррос орқали ўтказилади. Монархнинг ҳокимияти чекланмагандан абсолют (Бруней, Бахрайн, Қатар, БАА, Умон, Саудия Арабистони ва б.), ёки Конституция билан чекланган бўлса, конституцион монархия дейилади.

Замонамизда кўпроқ конституцион монархия тарқалган (Бельгия, Буюк Британия, Испания, Дания, Норвегия, Марокаш, Япония ва б.). Теократик монархияда монарх черков бошлиғи (Ватикан) бўлади.

Денгиз юрисдикцияси – кемачилик, денгиз чегаралари билан боғлиқ муаммоларни ўрганади ва ечади.

Денгиз транспорти – денгиз ва океанлар акваториялари бўйлаб йўловчиларни ва юкларни ташиш. Катта ва кичик кобатажларга ажралади.

Солик сиёсати – худуднинг солик тизимини ва тадбиркорлик фолиятининг солиқка тортилиш режимини тартибга соловчи солик тўловлари ва имтиёзларини белгилаш.

Аҳоли – ер шарида, бирор мамлакатда, вилоятда ва ҳ.к. яшовчи одамлар жами. Аҳоли сони, динамикаси, кўпайиши жадаллиги,

тарқалғанлиги, миграцияси, урбанизацияси, ёши-жинси таркиби, таълим даражаси, ирқий, тил, этник ва диний таркиби билан тавсифланади. Аҳолининг ижтимоий-иктисодий тузилмасини иктисодий фаол аҳоли, унинг касбий ва синфий таркиби, бандлиги акс эттиради. Аҳолининг ижтимоий-иктисодий тавсифи аҳоли зичлиги, демографик, этнографик, ижтимоий-иктисодий ва б. хариталарда акс эттирилади.

Илмий-техник тўнтарилиш (ИТТ) – фанни жамиятнинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айлантирилишига асосланган, инсоният ишлаб чиқариш кучларидаги туб сифат тўнтарилиши. ИТТ янги материалларнинг ва энергия манбаларининг кашф этилишига, янги технологияларнинг ишлаб чиқилишига, автоматлаштиришнинг ривожланишига олиб келди. ИТТ янги ишлаб чиқариш соҳаларининг ва фан йўналишларининг пайдо бўлиши, фан, маданият, ахборотнинг(хўжаликнинг ноишлаб чиқариш соҳаси) аҳамияти ошиши билан кечади. ИТТнинг таркиби: фан, техника ва технологиялар ва ишлаб чиқариш.

Миллий хўжалик – маълум чегараларда тарихий шаклланган жамоавий ишлаб чиқариш тизими. Синоними – мамлакат иктисодиёти. Ўзи билан моддий ишлаб чиқариш ва номоддий соҳаларнинг мураккаб жамланмасини ифодалайди.

Миллий даромад – мамлакат иктисодий ривожланишининг умумлашган кўрсаткичи. Ялпи миллий маҳсулот(ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар умумий нархи) ва уларни ишлаб чиқаришга кетган ҳаражатлар фарқи тарзида ҳисобланади.

Миллий табиий боғ – кам ўзгартирилган табиий комплексли ва ноёб табиий ва маданий-тарихий обьектларга эга бўлган, қатъий назорат остида рекреацион фойдаланишга йўл қўйилиши мумкин бўлган, алоҳида қўриқланадиган табиий ҳудудлар ва акваториялар.

Миллат – иктисодий мууносабатларнинг ривожланган тизимига эга адабий тилга, миллий ўз-ўзини аглашга, маданиятга, психологияга ва қатор бошқа, дунё давлатларининг қўпчилиги халқларини фарқловчи хусусиятларга эга бўлган, яхши ривожланган этник умумийлик.

Ноишлаб чиқариш соҳаси – моддий бойликларни яратмайдиган фаолият турлари.

Ўз-ўзини бошқармайдиган ҳудуд – БМТ терминологиясига кўра, бу, халқлари ҳали ўз-ўзини бошқаришга эриша олмаган мустамлака ёки қарам ҳудудлар.

Титулга эга бўлмаган халқ – давлат таркибида ўзининг алоҳида ҳудудий-миллий тузилмаларига эга бўлмаган халқлар.

Ноанъанавий энергетика – анъанавий бўлмаган табиий энергия турларидан электр энергиясини ишлаб чиқариш (сув сатҳи ўзагишлири, ер ости иссиқлиги, шамол, қуёш ва б.).

Нефть ва нефтни қайта ишлаш саноати – нефтни чиқариб олиш, тайёрлаш (тозалаш), транспортировка қилиш ва қайта ишлаш корхоналарининг жамланмаси.

Ноосфера - жамият ва табиат ривожланишининг монанд мавжуд бўлган жараёнлари билан ифодаланувчи биосфера ривожланишининг олий шакли. Ноосфера тўғрисидаги таълимот В.И. Вернадский томонидан ишлаб чиқилган.

Ишлаб чиқарувчи саноат – тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи соҳаларни (машинасозлик, енгил саноат, озиқ-овқат, шиша, чинни-сопол, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш) бирлаштиради.

Таълим – тизимлаштирилган билимлар, кўникма ва малакалар. Умумий ва маҳсус таълимга бўлинади.

ХИИ обьектлари – халқаро ишлаб чиқариш ва илмий-техник хомкорлигининг ва алмашинувининг предмети ҳисобланадиган товарлар ва хизматлар, моддий-пул ва меҳнат ресурсалари.

Юк ташиш ҳажмлари - вақт оралигига (одатда, бир йил) кўчирилган юклар миқдори.

Ойкумена – қуруқликнинг аҳоли яшовчи қисми. Қадимги юоннлар на шимолда ва на жанубда одамлар яшамайди деб фараз қилишган. Бугунги кунда ойкумена Антарктидадан ва бир қанча қутб оролларидан ташқари бутун қуруқликни қамраб олган.

Буғучилик – Евросиёнинг ва Алясканинг тундра ҳудудларида ярим ёввойи шимол буғуларини парваришлаш.

Чўллашибишиш – табиий сабаблар (иқлимий, гидрологик ва б.) ва антропоген таъсирлар (ўрмонларни йўқ қилиниши, чорва молларни ортиқча ўтлатиш ва ҳ.к.) оқибатида қўшни ҳудудлар ҳисобига чўллар майдонининг кенгайиши. Одатда чўлланиш қуруқ ва иссиқ иқлимли ҳудудларда рўй беради.

Махсус қўриқланувчи табиий ҳудудлар – қонунчилик билан ўрнатилган махсус қўриқлаш режимига эга бўлган, ўта муҳим экологик функцияларни бажарувчи ер ва сув маконлари.

Хўжаликнинг тармоқ тузилиши – маълум миқдорий мослиқ (тармоқларнинг таркиби ва ривожланиш нисбати) ва ўзаро алоқалар билан ифодаланувчи хўжалик тармоқларининг жамланмаси.

Овчилик хўжалиги – табиий жонивор ресурсларни овлаш ва қўпайтириш.

Атроф мұхитни мұхофаза қилиш – табиий ресурсларнинг сақлашиши ва қўпайишига йўналтирилган илмий, ҳуқуқий ва техник чора-тадбирлар.

Табиатни мұхофаза қилиш – табиатдан фойдаланишини экологик асосланган ҳолда тартибга солиш, шунингдек мұхитнинг биотик ва абиотик компонентларини консервациялаш.

Атроф мұхитта таъсирни баҳолаш - қонунчиликда кўзда тутилган экологик экспертизанинг элементи ёки хўжалик ва бошқа объектларнинг фаолияти оқибатларини натурал тарзда баҳолаш ва нархини баҳолашнинг услубий амалиётлари мустақил жамланмаси.

Тарихий ва маданий ёдгорликлар – тарихий воқеалар, жамият ва давлат ривожланиши билан боғлиқ бўлган иншоатлар, хотирали жойлар ва буюмлар, тарихий, илмий, баъдий ёки бошқа маданий қимматликка эга бўлган моддий ва маънавий маданият асарлари.

Табиат ёдгорликлари – табиий ва сунъий келиб чиқишига эга бўлган, ўзида ноёб, ўта қиммат маҳаллий табиий объектларни мужассам қилган маҳсус қўриқланувчи табиий ҳудудлар категорияси.

Ортиқча газлар – иссиқхона эффиқти деб аталувчи, атмосфера ҳавосининг температураси кўтарилишига олиб келадиган, таркибида углерод диоксиди, углерод оксиди, азот ва олтингугурт оксиди, хлор-фторуглеводородлар (фреон) бўлган турли газлар.

Иссиқхона эффиқти – Қуёшнинг қисқа тўлқинли нурланишлари ни ўтказиш ва Ернинг узун тўлқинли нурланишларини ютиш қобилияти оқибатида юзага келган, атмосфера пастки қатламларининг исиб кетиши.

Йўловчилар айланмаси – ташилган йўловчилар сонини транспортировка қилинган масофага кўпайтмаси; йўловчи-км ўлчов бирлигидан ўлчанади.

Йўловчи ташишлар – вақт оралиғида (одатда, бир йил) ташилган йўловчилар сони.

Йўловчи ташиш транспорти – йўловчиларни ташишга мўлжалланган транспорт турлари.

Иқтисодиётнинг бирламчи соҳаси – қишлоқ ва ўрмон хўжалиги соҳалари. Дунё иқтисодиётида бирламчи соҳа ривожланишнинг олдинги босқичларидан мерос бўлиб қолган, аммо ханузгача хўжаликни ва ахолини озиқ-овқат маҳсулотлари ва конструкцион материаллар билан таъминлашда муҳим ўрин тутади. Бундан ташқари ўрмонларнинг улкан заминида кўп ҳолларда табиатдан фойдаланишнинг анаъанавий усуллари – ов, балиқ ови, шимолда- буғучилик сақланиб келмоқда.

Жамият ривожланишининг иқтисодий тарихини даврийлаштириш – жамиятнинг ҳар бир энг муҳим ривожланиш босқичларида иқтисодиётнинг илғор тармоги вужудга келган бўлиб, келгусида у ўз атрофида ўзига хос соҳани шакллантирган. Жамиятнинг маълум бўлган “технологик” тарихини бир қатор йирик даврларга (аграргача, аграр, индустриал, постиндустриал) ажратиш мумкин бўлиб, улар нинг ҳар бирига, инсон ва табиатнинг муносабатлари табиатини ва ундан хосил бўлган жамиятнинг ҳудудий ташкиланиши шаклларини принципиал тарзда ўзгартирувчи, ўзининг технологик тўлқини мос келган.

Озиқ-овқат саноати – қишлоқ хўжалиги ҳом-ашёсини қайта ишловчи соҳаларни – гўшт, сут, ёғ пишлоқ ишлаб чиқариш, мева-сабзавот консерва, узум шароб, шакар, қандолат ва б. ўз таркибига олади. Ишлаб чиқаришларни жойлаштириш ва уларнинг ҳажмлари қишлоқ хўжалигининг кўламига ва ихтисослашувига боғлик бўлади. Тез эскирувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналар аҳоли зич марказларда жойлаштирилади ва уларнинг сони аниқ ҳудуднинг аҳолиси сонига мос бўлади (нон, сут, қандолат ишлаб чиқариш).

Режалаштириш – қўйилган мақсадларга эришиш учун ресурсларни оптимал тақсимлаш; мақсадларни, вазифаларни ва келажакдаги ҳаракатларни аниқлаш билан боғлик фаолият.

Муҳитни ифлослантирганлик учун тўлов – табиатдан фойдаланувчи томонидан муҳитнинг ифлосланишидан одамларнинг хўжалигига ва соғлигига етказиган ижтимоий-иқтисодий зарарни пул шаклида қоплаш.

Табиий ресурслар учун тўлов – табиатдан фойдаланувчи томонидан табиий ресурсларни қидириш, сақлаш, тиклаш, чиқариб олиш ва транспортировка қилишга кетган жамоа ҳаражатларини пул шаклида қопланиши.

Ҳосилдорлик - хосил олиш учун тупроқнинг ўсимликни озуқа моддалари ва намлик билан таъминлаш қобилияти; табиий ва самарадор турларга бўлинади.

Йўллар зичлиги – 1000 кв км майдонда км даги узунлиги.

Аҳоли зичлиги – аҳоли сонининг ҳудуд майдонига нисбати. Одам/кв км бирликда ўлчанади.

Полиметалл рудалар – қўрғошин ва рух олиш учун, шунингдек мис, қалай, суръма, висмут, кадмий, селен, теллур, таллий, олтин, кумуш олиш учун ишлатиладиган табиий минерал тузилмалар.

Сиёсий-маъмурий харита – ҳудуднинг сиёсий ёки сиёсий-маъмурий бўлинишини акс эттирувчи географик харита. Сиёсий-маъму-

рий хариталарнинг асосий элементлари бўлиб давлатлар, сиёсий ва маъмурий чегаралар, пойтахтлар, маъмурий марказлар, аҳоли яшаш пунктлари, йўллар хизмат қиласи.

Сиёсий география – географик мухитнинг таъсири остида жамият сиёсий ҳаётининг заминда ташкилланиши(чегаралар, сиёсий-худудий бўлиниш ва ҳ.к.) хусусиятларини ўрганувчи иқтисодий ва ижимоий географиянинг йўналиши.

Дунё сиёсий харитаси – давлатлар, пойтахтлар, йирик шаҳарлар ва ҳ.к. акс эттирилган ер шари харитаси. Кенг маънода бу ҳудудларнинг давлатга мансублиги тўғрисидаги маълумотлар жамланмаси, сиёсий географиянинг ўрганиш объекти. Дунё сиёсий харитаси – давлат тузилмаларининг географияси, давлатларни турли сиёсий-иқтисодий белгиларига кўра ҳудудларга бўлиш.

Аҳолининг жинсий таркиби (тузилмаси) – аҳолини гендер белгиларига асосан тақсимланиши.

Истеъмол инвестициялари – узоқ муддат фойдаланиладиган товарларни ёки қўчмас мулкларни сотиб олиш.

Чегаравий йўл қўйиладиган концентрациялар (ЧЙК) – чекланмаган узоқ вақт давомида таъсир этиб, одамларда ҳеч қандай салбий ўзгаришларни ва қасалликларни келтириб чиқармайдиган, мухитдаги заарали моддалар таркиби.

Шаҳар атрофи хўжаликлари (қишлоқ хўжалигининг шаҳар атрофига ихтисослашуви) – агломерацияларнинг маҳсус эҳтиёжларини қондиришга қаратилган, максимал интенсивликка, трансонал табиятга эга бўлган хўжалик юритиш шакли.

Минтақавийлик принципи – мазмуни шундаки, географик тадқиқот ва тарифнинг бошланғич объекти бўлиб аниқ ҳудуд (минтақа) хизмат қиласи ва унга маълум бир табиий ноёб ҳодисалар комплекси, аҳоли ва у яратган хўжалик хос бўлади.

Табиий мерос – алоҳида репродуктив, соғломлаштирувчи, рекреацион ва эстетик қимматликка эга бўлган, шунингдек табиий-ресурс потенциали билан бевосита боғлиқ бўлмаган бошқа фойдалиликларга эга бўлган, табиий мухитнинг объект ва ҳодисалари жамланмаси.

Табиий-ресурс потенциали - ҳудуднинг табиий ресурслари маҷмуи (минерал-ҳом-ашё, ер, ўрмон, сув, балиқ, рекреацион ва б.).

Табиий ресурслар – одамларнинг моддий эҳтиёжларини қондириш мақсадида ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган атроф мухит компонентлари.

Табиий шароитлар – табиий мухитнинг мухим хусусиятларини акс эттирувчи ҳудуднинг мухим табиий тавсифлари (иклим, геологик мухит, ер сатҳи ва ер ости сувлари, тупроқлар, ўсимлик ва жонивор-

лар дунёси). Фан ва техника ривожланишининг ҳозирги босқичида табиий ресурслардан фарқли табиий шароитлардан истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқариш жарайёнида фойдаланиш имконияти мавжуд эмас, бироқ ишлаб чиқаришнинг ўзи, Ердаги ҳаёт сингари, уларсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас.

Табиий ҳудудий комплекс – географик қобиқдан то фациягача бўлган турли даражадаги тизимларни вужудга келтирувчи географик компонентларнинг ёки пастроқ даражадаги компонентларнинг (ер қобиги ўзига хос рельефга эга бўлган майдони, ер усти ва ер ости сувлари, тупроқлар, организмлар туркмлари, атмосферанинг ер усти қатлами) қонуний бирлашиш.

Табиатни бошқариш – 1) инсоннинг табиий бойликларга эҳтиёжини қондириш билан боғлиқ ижтимоий ишлаб чиқариш соҳаси; 2) табиий бойликларни ишлатиш қонуниятларини, жумладан, табиатга антропоген таъсирларнинг таҳлили ва уларнинг инсон учун оқибатларини ўрганувчи илмий йўналиш.

Ҳудудий-ишлаб чиқариш алоқалари – турли даражадаги ҳудудлар орасида ҳом-ашё, энергия, ускуналар, яrim тайёр маҳсулотлар, тайёр маҳсулотлар, хизматлар ва х.к. билан ўзаро таъминланиш. Ҳ.и.а. тармоқ ичи (пўлат ишлаб чиқариш учун чўян етказиб бериш) ва тармоқлараро (машиналар ишлаб чиқаиш учун металл етказиши бўлади.

Саноат инфратузилмаси – саноат ишлаб чиқариши корхоналарининг фаолият юритиши учун зарур бўлган тизимлар ва хизматлар мажмуи.

Саноати ривожланган мамлакатлар – катта микдорда тўпланган илгор асосий капитал ва малакали мутахассисларга асослаган иқтисодиёт ривожланишини таъминловчи мамлакатлар. Бу аҳоли жон бошига нисбатан юқори даромадга эга бўлган ва ахолисининг катта қисми юқори турмуш даражасига эга бўлган мамлакатлар. Саноати ривожланган мамлакатларда дунёning 15% аҳолиси яшайди.

Саноат (индустрия) – бутун жамиятни энергия ташувчилар (ёқилғи саноати ва электр энергетика) ва конструкцион материаллар (қора ва рангли металлургия, кимё саноати ва бошқа айрим тармоқлараро комплексларга кирувчи соҳалар) билан таъминловчи базавий комплекс тармоқларини ўз ичига олади.

Саноат пункти – бир ёки ундан кўпроқ бир тармоққа қарашли корхоналар жойлашган ҳудуд (кичик шаҳарча, шаҳар типидаги манзилгоҳ).

Саноат узели – унча катта бўлмаган ҳудудда компакт жойлашган технологик ва иқтисодий боғланган ишлаб чиқаришлар гурӯҳи (бир неча саноат марказлари).

Саноат маркази – бир марказда(кatta шаҳар) жойлашган ўзаро боғлиқ бўлмаган турли тармоқларга тегишли ишлаб чиқаришлар (корхоналар) гуруҳи.

Бевосита экологик бошқариш – табиатдан фойдаланишни, табиатни муҳофаза қилишни ва экологик хавфсизликни бевосита, кўпроқ меъёрий қоидалар асосида бошқариш.

Конларни қидириш – ер остидаги минерал ҳом-ашё захиралари-ни топиш ва геологик – иқтисодий баҳолаш; бошлангич ва батафсил босқичларни ўз ичига олади.

Ривожланаётган мамлакатлар – илфор мамлакатлардан ўз ижти-моий-иқтисодий ривожланишида анча орқада қолаётган кўп сонли давлатлар гуруҳи.

Бозор иқтисодиётига эга ривожланган мамлакатлар – иқтисоди-ётининг кўламига ва халқаро-хуқуқий мақомига кўра бир қатор гу-руҳларга ажralувчи 23 та мамлакат.

Аҳолининг жойлашиши – аҳолининг ҳудуд бўйлаб тарқалиши.

Ҳудудий ташкилланиш – ландшафт элементларининг (табиий ҳудудий ташкилланиш) ёки ижтимоий ишлаб чиқариш элементла-рининг (иқтисодий ҳудудий ташкилланиш) мустаҳкам фазовий бирлашишининг юзага келиш жараёни. Ҳудудий ташкилланиш – ге-ографик қобиқнинг бир ритмик эмаслигининг, унинг турли элемент-ларининг хронологик бир хил бўлмаган интенсивликлари ўзаро таъ-сирлашишининг намоён бўлишидир.

Деҳқончилик – маданий ўсимликларни етиштириш ва ерга ишлов бериш билан боғлиқ қишлоқ хўжалиги соҳалари жамланмаси. Бир неча агрегатив соҳаларга бўлинади: дон етиштириш хўжалиги, тех-ник ўсимликларни етиштириш, ем-ҳашак ишлаб чиқариш, сабзавот-чилик, мева етиштириш, узумчилик ва картошка етиштириш.

Минтақа – бир ҳудудни бошқа ҳудудлардан фарқловчи умумий белгиларга эга бўлган алоҳида иқтисодий-географик ҳудудни ифода-ловчи, яқин жойлашган мамлакатлар гуруҳи.

Минтақавийлик – атроф-муҳит заминининг автономлигига тая-ниш. Бир неча шаклларга эга: иқтисодий, маданий, сиёсий ва страт-егик.

Минтақавий сиёsat – бошқарувнинг ҳудудий фарқланишини кел-тириб чиқарувчи географик ва минтақавий ижтимоий-иқтисодий муҳит омилларини ҳисобга олиш.

Минтақавий даража – минтақа ҳокимларининг ҳулқ моделини танлаши (“либерал”, ҳокимиятнинг хўжалик фаолиятига аралашмас-лигини кўзда тутади, ва “консерватив”, у ёки бу шаклда давлат назо-ратини сақланишини кўзда тутади).

Натижа – миқдорий ёки сифат кўринишида ифодаланган, ҳаракат ёки ҳодисаларнинг оқибати.

Рекреацион ресурслар – одамларнинг жисмоний ва маънавий соғлигини тиклаш ва ушлаб туриш потенциалига эга бўлган, табиий ва тарихий-маданий бойликлар(минерал сувлар, доваловчи лойлар, қулай иқлим, чўмилиш учун ҳавза, ўрмонлар, эстетик қимматлика эга ландшафтлар ва ҳ.к.).

Рекреацион ресурслар – одамларнинг тўлақонли ҳордиқ чиқарини таъминловчи ресурслар. Уларни табиий-рекреацион (шахарлар атрофидаги яшил зоналар, қўриқхоналар, миллий боғлар, захиралар) ва табиий-тарихий (тарих, археология, архитектура, санъат ёдгорликлари: Москва Кремли, Париж яқинидаги Версаль, Римдаги Колизей, Қоҳира яқинидаги Миср фиравнлари пирамидалари ва ғ.к.).

Рекультивация – илгари номалум сабабларга кўра хўжалик айланмасидан чиқариб юборилган бузилган ерларнинг ҳосилдорлигини тиклашга қаратилган чора-тадбирлар комплекси.

Ландшафтлар рекультивацияси – инсон фаолияти натижасида бузилган ландшафтларнинг яхлитлигини тиклаш бўйича комплекс чора-тадбирлар. Айниқса фойдали қазилмаларни қазиб олиш жойларида кўп амалга оширилади (ташландиқ карьерларда сунъий сув ҳавзали дам олиш зоналарини яратиш, терриконларда аҳолини жойлаштириш ва ҳ.к.). Л.р. га ўрмонларни кесилган жойларда ва ёнгинда кейин тиклаш ҳам киради.

Репатриация – четга кўчиб кетганларни авлодлар орқали қайтариш.

Республика – барча олий бошқарув органлари сайлаш орқали ёки умуммиллий вакиллик ташкилотлари томонидан шакллантириладиган бошқарув шакли.

Ресурс – бошқа тизимда ишлаб чиқариладиган ва унинг фаолият юритиши, ривожланиши, мавжуд бўлиш учун хизмат қиласидиган энергия, модда, ахборот.

Ресурс билан таъминлаганлик – табиий ресурслар миқдори ва уларни ишлатиш ҳажмлари ўртасидаги нисбат. Неча йилга етиши билан ёки аҳоли жон бошига тўғри келадиган захиралари билан ифодаланади.

Ресурсларни тежаш технологиялари – саноат ишлаб чиқаришининг технологиялари бўлиб, уларда табиий ресурсларни тежаш чоралари кўзда тутилган, жумладан, йўл-йўлакай маҳсулотларни ушлаб қолиш ва йўқ қилиш, тозалangan сувнинг ишлаб чиқариш жараёнига қайтарилиши ва ҳ.к.

Дунё океани ресурслари – уларга денгиз суви; океан туби минерал ресурслари (айниңса шельфдаги – нефть, табиий газ, қаттық қазилмалар); энергетик ресурслар (сув сатхи күтарилиши, сув ҳаракати энергияси, термоэнергия); биологик ресурслар (оcean биомассаси -35 млрд. тонна).

Чиқиндилаң қайта ишлаш – саноат ишлаб чиқариш ва инсон фаолияти чиқиндилаңини ишлаб чиқаришнинг кейинги босқичига қайтариш, масалан, қофоз ва картонни иккиламчи ишлаб чиқариш учун макулатура йиғиш.

Реимиграция – күчіб кетганларни қайтариш.

Хатар – инвестиция натижасыга күра даромад ололмаслик хавфи. Бозор иқтисодиётіда исталған бошқарув қарори билан юзага келади. Уч турдаги хатарлар мавжуд: даромадни түлиқ йўқотиш хавфи, режалаштирилган тушумни йўқотиш хавфи, ҳалокатли хатар – бор бутун мулкни йўқотиш ва банкротлик.

Туғилишлар даражаси – 1000 та кишига бир йил давомида тўғри келадиган туғилишлар сони промилледа ўлчанади.

Балиқ ови – ички ва ташқи сув ҳавзаларида балиқ овлаш ва кўпайтириш.

Бозор иқтисодиёти – бозор қонунларига асослаган хўжалик, яъни, мамлакат миқиёсида ва дунё хўжалигига товарлани ва уларга эҳтиёжни таклиф этиш, қиймат қонунига(товарлар алмашинувини уларни ишлаб чиқаришга кетган меҳнат ҳажмига қараб тартибга солади) нархлар балансига асосланган бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида, товарларни ишлаб чиқарувчиларнинг эҳтёжини қондириш учун ишлаб чиқариладиган натурал хўжаликдан фарқли, товарларнинг олди-сотисига йўналтирилган товар хўжалиги ривожланади. Натурал хўжаликдан товар хўжалигига ўтишни акс эттирувчи ҳодиса – бартер, товарни товарга алмаштириш.

Миграция сальдоси – чиқиб кетганлар ва кириб келганларнинг абсолют ва нисбий (1000 киши аҳолига) тарзда солишишилиши.

Мұхитнинг ўзини-ўзи тозалашы - физик, кимёвий ва биологик жараёнлар таъсирида заарли моддаларнинг табиий тарзда йўқ қилиниши.

Ўз-ўзини тартибга солиши – асосий параметрларнинг барқарорлигини ушлаб туриш ва турлар таркибини ва зотлар сонини сақлашдан иборат бўлган экотизим фаолияти тури.

Сейсмика – кўпинча табиий сабабларга кўра, шунингдек инсон фаолияти натижасыда вужудга келадиган, ер қаърининг зилзилаларни келтириб чиқариш қобилияти.

Қишлоқ аҳолиси – қишлоқ хўжалиги функияларини бажарувчи турар жойларда доимий равишда яшовчи аҳоли, шунингдек ўрмон хўжалигига банд аҳоли. Қишлоқда аҳоли тарқалиши асосий шакллари: гуруҳли (қишлоқ); тарқоқ (фермерлик) бўлади.

Қишлоқ хўжалиги – моддий ишлаб чиқаришнинг энг асосий тармоқларидан бири: маҳсулот олиш мақсадда маданий ўсимликларни парваришилаш ва чорва молларини кўпайтириш.

Қишлоқ хўжалиги ерлари – қишлоқ хўжалигига фойдаланиладиган майдонлар. Таркибига ишлов бериладиган ерлар(экин майдонлари, кўп йиллик экинлар – боғлар ва узумзорлар), ва яйлов ва ҳаймончилик ерлари киради.

Давлат ҳокимияти тузуми – қонунлар ва давлат институтлари жамланмаси.

Қўриқланадиган табиий ҳудудлар тизими – ҳудуднинг барқарор экологик ривожланишини таъминловчи, табиий мероснинг ўта муҳим вазифалари билан ҳудуднинг ўзаро боғлиқ комбинацияси.

Йирик шохли чорвачилик – чорвачиликнинг илфор тармоғи бўлиб, унда гўшт, сут, шунингдек енгил саноат ва фармокология учун ҳом-ашё етиширилади.

Ўлим даражаси – аҳолининг 1000 киши бошига ўлимлар сони, промилледа ўлчанади.

Ижтимоий сиёsat – ташқи иқтисодий мақсадларга эришиш учун хўжалик субъектларига нисбатан талаб ва шартларнинг белгиланиши (минтақалар аҳолисни ижтимоий шароитлар билан таъминлаш, атроф муҳит ҳолатини яхшилаш ва ҳ.к.).

Ижтимоий-гуманитар тадқиқот – ижтимоий ва маданий ҳодисаларни ўрганиш, жамият ривожланиши қонуниятларини, сабабларини ва манбаларини аниқлаш.

Ижтимоий-иқтисодий география – иқтисодий, ижтимоий ва аҳоли географиясига ажратилади. И.и.г. нинг ўрганиш объектлари – аҳоли, хўжалик ва унинг тармоқлари, табиий шароитлар ва ресурслар.

Ихтисослашиш – қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг у ёки бу турларининг табиий-тарихий ва иқтисодий шароитларига қараб иқтисодиёт ориентацияси.

Табиий оғат – фавқулодда вазиятларни келтириб чиқарувчи хавфли табиий оғат.

Пойтахт – давлатнинг бош шаҳри, мамлакатнинг маъмурий-сиёсий маркази.

Мамлакат – сиёсий-географик жиҳатдан бу маълум чегараларга, давлат мустақилигидан (суверенитети) эга бўлган ёки бошқа давлат қарамлигига бўлган ва мустақилликдан маҳрум бўлган ҳудуд.

Ўтиш иқтисодиётига эга мамлакат - марказлашган давлат иқтисодиётидан бозор иқтисодига ўтаётган собиқ социалистик мамлакатлар.

ЯИМ тузилиши - унинг бирламчи соҳага (қишлоқ ва ўрмон хўжалиги), икиламчи соҳага (саноат ва қурилиш), учинчи даражали соҳага (хизмат соҳаси) бўлинниши. Айрим ҳолларда транспорт алоҳида инфратузилма блокига ажратилади.

ХИИ субъектлари – халқаро ишлаб чиқариш, илмий-техник, иқтисодий ва бошқа ҳамкорликни, шунингдек товар алмасинишни амалга оширувчи иқтисодий мустақил бўлган томонлар.

Суверен давлатлар – ташқи ва ички фаолиятда мустақиллика эга бўлган сиёсий эркин давлатлар.

Қуруқлик транспорти – унга автомобиль, темир йўл, қувур, от-ара-ва транспортлари киради.

Моддий ишлаб чиқариш соҳаси – унинг таркибига маҳсулотлар, энергия шаклидаги, шунингдек юкларни ташиб, маҳсулотларни сақлаш, саралаш, қадоқлаш, ўраш ва бошқа ишлаб чиқаришининг муомала соҳасидаги давоми ҳисобланган функциялар шаклидаги моддий бойликларни ишлаб чиқарувчи барча ишлаб чиқариш тармоқлари киради.

Телекоммуникациялар – XX аср бошида иқтисодиётнинг асосини ташкил қилган темир йўл ва шоссе йўллари сингари, иқтисодиётнинг замонавий инфратузилмаси (телефон, компьютер ва кабель тармоқларини улаш).

Меҳнатнинг минтақавий тақсимланиши – ижтимоий меҳнат тақсимотининг муҳим шаклларидан бири бўлиб, мамлакат ҳудудларининг табиий-тарихий фарқланиши натижасида келиб чиқсан, бир саноат ёки қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг у ёки бу тармоғига ёки бир вақтнинг ўзида бир неча тармоқларига ихтисослашувида на-моён бўлади.

Минтақавий-ишлаб чиқариш комплекси – чекланган ҳудудда ишлаб чиқаришларнинг(тармоқларнинг) ўзаро боғлиқ ва ўзаро келишилган бирлашуви. МИЧК нинг иқтисодий бирдамлиги саноат корхоналарининг ва қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқариш – ҳудудий алоқалари, умумий бўлган табиий ва иқтисодий ресурслардан, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмасидан ва аҳолининг тарқалишидан ҳосил бўлади.

Давлат ҳудуди – маълум мамлакат суверенитети остидаги ер шарининг қисми. Давлат ҳудуди таркибига қуруқлик ер ости бойликлари билан, сув ҳавзалари, қуруқлик устидаги ва сувлар устидаги ҳаво бўшлифи киради. Сув ҳудудини ички (миллий) сувлар ва ҳудудий сувлар яъни Дунё океанининг мамлакат қуруқлигига тегиб турган 12 дengиз миляси масофагача бўлган сувлар ташкил этади.

Хавфсизлик техникаси - ўқувчи ва ишчиларнинг ўз вазифаларини бажариш жараёнида амалга оширадиган ҳаракатларига қўйиладиган талаблар тўплами бўлиб, улар ўқувчи ва ишчиларнинг, шунингдек уларнинг атрофидагиларнинг ҳаёти ва соғлиги учун ҳавфли бўлган вазиятларнинг олдини олишга қаратилган бўлади.

Аҳолини кўпайиши типлари – туғилиш даражаси ва ўлим даражасининг фарқи. Ҳақиқатда юқори, ўрта ва паст туғилиш ва ўлим даражалари фарқига мос келадиган 9 хил комбинация учраши мумкин. Кўпайиш кенгайтирилган (туғилиш ўлимдан юқори), содда(туғилиш ва ўлим даражалари teng) ва торайтирилган (туғилиш даражаси ўлим дражасидан паст).

Мамлакатлар типологияси – ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасига асосан иқтисодий ривожланган мамлакатларни ажратишади. Ушбу гуруҳда иқтисоддаги ва Дунё сиёсатидаги ўрнига қараб еттита илфор мамлакат ажратилади: АҚШ, Япония, ГФР, Италия, Франция, Буюк Британия, Канада. Иккинчи типга – ривожланаётган мамлакатлар, ўтиш даври давлатлари киради ва уларда ижтимоий-сиёсий муносабатлар жадал ўзгариб бораётган босқичда бўлади. Улар ер шарининг ярмидан кўп майдонини эгаллаб, дунё аҳолисининг 75% ни бирлаштиради.

Титул ҳалқлар – давлат номи уларнинг номи билан аталган ҳалқлар.

Ёқилғи саноати – Тоғ-кон саноатининг ёқилғи-энергетика ҳом-ашёсини чиқариб олиш ва қайта ишлаш тармоқлари комплекси. Ўз ривожланишида Ё.С. икки босқичдан ўтди: кўмир ва нефтгаз. Бугунги кунда нефть, газ ва кўмир тармоқларидан иборат.

Ёқилғи-энергетикаси комплекси (ЁЭК) – ёқилғи ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш, электр энергия ишлаб чиқариш (электроэнергетика), нефть- ва газ маҳсулотларини ва электр энергиясини транспортировка қилиш соҳалари мажмуаси.

Савдо баланси – экспорт (четга маҳсулот чиқариш) ва импорт (четдан маҳсулот олиб кириш) нархларининг фарқи. Агар чиқариш олиб киришдан катта бўлса савдо баланси актив, агар аксинча бўлса – пассив ҳисобланади. С.Б. – муҳим кўрсаткич бўлиб, табиий шароитларга ва мамлакатда хўжаликнинг ривожланганлиги даражасига боғлик. Ривожланган мамлакатлар асосан ҳом-ашё олиб киради, ишлаб чиқарилиши юқори малака талаб этувчи тайёр маҳсулот олиб чиқади. Ривожланаётган мамлакатлар истеъмол буюмлари ва машиналарни олиб кириб, одатда бир турдаги (масалан, нефть) ҳом-ашё олиб чиқади.

Анаънавий табиатни бошқариш – мустаҳкам, тарихан шаклланган ва табиатан одатий бўлган маҳаллий туб аҳолининг хўжалик фаолияти.

Трансмиллий корпорациялар (ТМК) – миллий чегаралари ташқарисида ўзининг шуъба корхоналарига эга бўлган йирик фирмалар.

Транспорт – табиий-хўжалик тизимлар ўртасидаги алоқаларни таъминловчи инфратузилма асоси. Транспорт тизими (ТТ) хилма-хил транспорт турларини бирлаширади: автомобиль, темир йўл, денгиз, ички сув, қувур, ҳаво(авиацион) ва ноанъанавий.

Транспорт тармоғи- барча транспорт турлари(денгиз транспортидан ташқари) жамланмаси. Қуюқлиги, узунлиги, ўтказувчанлик қобилияти (маълум вақт оралигида ушбу йўл қисмида ўтиши мумкин бўлган юклар максимал миқдори) билан тавсифланади. Т.Т.га транспорт магистраллари – ишлаб чиқариш-ҳудудий алоқалар тизимида муҳим аҳамиятга эга асосий транспорт йўллари. Т.Т. ривожланин даражаси бир неча турдаги(темир йўл ва шоссе йўллари учрашадиган дарё порти) транспорт йўллари кесишган жойлардаги пунктлар-транспорт боғламалари мавжудлиги билан тавсифланади.

Қувур транспорти – газ, нефть, сув, кўмир ва бошқа юкларни газсимон, суюқ ва пульпасимон ҳолатда ташийди. Барча ер усти транспортлари орасида энг тежамкори ҳисобланади.

Меҳнат ресурслари – халқ хўжалигида ишлаш учун зарур бўлган таълим даражасига, жисмоний ривожланишга ва соғлиққа эга бўлган мамлакат ёки минтақа аҳолисининг қисми.

Туризм – фуқароларнинг соғломлаштириш, ўрганиш, касбий-ишбилиармонлик, спорт, диний ва бошқа мақсадларда вақтинчалик келган мамлакатда тўланмайдиган фаолият билан шуғулланмаган ҳолда, вақтинчалик чиқиши(саёҳати).

Сайёҳ – вақтинчаликка борган мамлакатга соғломлаштириш, ўрганиш, касбий-ишбилиармонлик, спорт, диний ва бошқа мақсадларда тўланадиган фаолият билан шуғулланмаган ҳолда қаторасига 24 солатдан 6 ойгача муддатда ёки камида бир марта тунаш шарти билан ташриф буюрган фуқаро.

Туристик фаолият – саёҳатларни ташкиллаштириш бўйича фаолият.

Туристик индустря – меҳмонхоналар ва бошқа жойлаштириш воситалари, ўйин-кулги воситалари, ўрганиш, ишбилиармонлик, соғломлаштириш, спорт ва бошқа мақсадлардаги обьектлар, туроператорлик ва турагентлик билан шуғулланувчи ташкилотлар, шунингдек экскурсион ва гидлар хизматларини бажарувчи ташкилотлар мажмуаси.

Туристик реурслар – сайёхларнинг маънавий эҳтиёжларини қондириш имкониятига эга бўлган, жисмоний кучларини тиклаш ва ривожлантиришга ёрдам берадиган, туристик намойиш обьектларини ўз ичига олувчи табиий-иқлимий, тарихий ва ижтимоий обьектлар.

Туристик комплекс – маълум худудда туристик ресурслар ва туризм индустрясининг ўзаро боғлиқ ва ўзаро келишилган бирлашмаси.

Кўмир саноати – кўмирни қазиб чиқариш ва бойитиш билан шуғулланади, кўмирни ер ости (шахта) ва очиқ (разрез) қазиб чиқариш, бойитиш ва ярим тайёр маҳсулотларни(кўмир брикетлар) ишлаб чиқариш корхоналарини бирлаштиради.

Унитар давлат – маъмурий-худудий тузилма шакли бўлиб, бундай мамлакатда ягона қонунчилик ва ижро ҳокимияти мавжуд бўлади.

Урбанизация – шаҳарлар ўсиши ва шаҳар аҳолси сонининг улуси ортиши, шунингдек анча мураккаблашиб борадиган шаҳарлар тизимининг пайдо бўлиши жараёни. Урбанизация: 1-шаҳар аҳолисининг тез ўсиши; 2- аҳолининг ва хўжаликнинг катта шаҳарларда канцентрациялашуви; 3- шаҳарларнинг кенгайиши, уларнинг майдонлари ўсиши. Замонавий урбанизация учун шаҳардан шаҳарлар агломерациясига – шаҳар ва қишлоқ манзилгоҳларининг ҳудудий гуруҳлашишига, ва мегаполисларга – шаҳар агломерациялари ўзаро бирлашиши натижасида вужудга келадиган жуда катта яшаш манзилгоҳларига ўтиш хосдир.

Барқарор ривожланиш – сайёрамизнинг экологик имкониятлари доирасидаги иқтисодий ривожланиш, яъни атроф муҳит учун ҳавфсиз ривожланиш, “келгуси авлодларни хатарга дучор қилмаган ҳолда ҳозиргиларнинг эҳтиёжларини қондириш”(Брунтланд комиссияси тарифи).

Иқлим шаклланиши омиллари – иқлимин шакллантирувчи жаёнларнинг ўзига хослигини ва тезлигини белгиловчи географик шароитлар. Уларга: қуёш радиацияси, остида ётган юза (иқлиmlарнинг океаник ва қитъавий типлари; фарбий ва шарқий қирғоқларнинг), оқимлар, рельеф, инсон фаолияти киради.

Федератив давлат – маъмурий-худудий ташкилланишнинг шакли бўлиб, унда ягона (федератив) қонунлар ва ҳокимият органлари билан бир қаторда, алоҳида худудий бирликлар (республикалар, провинциялар, ерлар, штатлар ва б.) мавжуд бўлади ва ўзининг қонунчилик, ижроилик ва суд ҳокимияти органларига эга бўлади.

Кимё саноати – замонавий оғир саноатнинг энг динамик тармоқларидан бири(тоғ-кимё, асосий кимё, минерал ўғитлар, полимер материаллар, синтетик бўёқлар ва б.).

Рангли металлургия - оғир саноатнинг тармоғи бўлиб, рангли металлардан берилган хусусиятларга эга сифатли конструкцион материаллар ва қотишмаларни ишлаб чиқаради.

ГО нинг яхлитлиги

Қора металлургия – оғир саноат тармоғи, машинасозлик ва бошқа тармоқларнинг ривожланиши асоси (базаси). Қора (темир) металлар ва ишлов берилган металлар ишлаб чиқарилишини ўз ичига олади.

Шельф – қитъа ва оролларнинг саёс (одатда 200 м гача) бўлган сув остидаги четки чегаралари, асосан текис сиртга эга ва бир мунча қияликлари мавжуд бўлиб, қитъа типидаги қобиққа эга.

Экологик сиёsat – қонуности хужжатлари тизими билан бирга табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги ва уларга асосланган мақсадга йўналтирилган давлат фаолияти.

Экологик тизим (экотизим) – жонли организмлар ва уларнинг яшаш муҳити томонидан яратилган бир бутун табиий комплекс бўлиб, унда жонли ва суяқ компонентлари моддалар ва энергия алмашинуви билан ўзаро боғлиқ.

Экологик вазият – ифлосланиш ва бошқа антропоген омиллар таъсирида шаклланадиган вақт оралигига ва фазода ўзгарувчи атроф муҳит ҳолати.

Экологик барқарорлик – қандайдир табиий ёки антропоген таъсиридан сўнг экотизимнинг бошланғич ёки унга яқин бўлган ҳолатини тикилаш қобилияти бўлиб, унинг бошланғич параметрларидан чекинишида намоён бўлади.

Экологик экспертиза – экологик хатар билан боғлиқ хўжалик ва бошқа фаолиятни, уларнинг экологик хавфсизлик ва табиатдан рационал фойдаланиш талабларига мослигига нисбатан комплекс баҳолаш.

Экологик хатар – ижтимоий аҳамиятга эга бўлган иқтисодий ёки бошқа самарага эришиш мақсадида табиий муҳитга ва (ёки) инсоннинг ўзига зарар етказлишини одиндан кўриш мумкин бўлган эҳтимоли.

Экологик-иқтисодий зарар – экологик хатарнинг келиб чиқиши омилларидан аҳолининг ва халқ хўжалигининг кўрган ёки кўриши мумкин бўлган заарларининг қиймат шаклида ифодаланиши.

Иқтисодиёт – зарур бўлган ҳаётий бойликларни яратиш ва фойдаланиш йўли билан одамларнинг ва жамиятнинг эҳтиёжларини қондирилишини таъминловчи хўжалик тизими.

Иқтисодий-географик ўрин – объектнинг худуддаги, унинг иқтисодий ривожланишига бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатувчи объектларга нисбатан ўрни.

Иқтисодий география – ривожланиш ва бошқарувни оптималлаштириш мақсадида ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ташкилланишини, ишлаб чиқариш кучларининг жойлашуви ва ривожланишини, жойлашиш омилларини(иқтисодий-географик ўрни, табиий шароитлари ва табиий ресурслари, меҳнат ресурслари ва ҳ.к.) ўрганувчи ижтимоий-иқтисодий географиянинг йўналиши.

Иқтисодий самарадорлик(ишлаб чиқариш самарадорлиги) – ишлаб чиқариш жараёнининг фойдали натижаси ва ҳаражатлари фарқи.

Иқтисодий инвестициялар – ишлаб чиқариш активларини харид қилиш. Бу турдаги инвестицияларда “нормал” хатар шароитида даромад олиш учун ҳақиқий ишлаб чиқариш қуватлари яратилади ва ишчи кучлари ёлланади.

Иқтисодий ҳудуд – табиий ва иқтисодий шароитлар комплексига эга бўлган мамлакат ёки миңтақанинг, шаклланган ёки шакллантирилаётган хўжалик ихтисослашувига, ички хўжалик алоқаларига эга бўлган бир бутун қисми.

Экстенсив хўжалик – янги қурилишлар, янги ерларни ва табиий ресурсларни фойдаланишга жалб қилиш, ишчилар сонини кўпайтириш ҳисобига ривожланаётган хўжалик. Иқтисодиётининг бошланғич босқичларида самарадор, бироқ табиий ва меҳнат ресурсларининг йўқолишига олиб келади.

Фан-техника даражасининг ўсиши билан, илмий-техник тараққиётга, қўшимча табиий ресурсларни жалб қилмаган ва ишчилар сонини оширмаган ҳолда юқори ишлаб чиқариш самарадорилигига эришишга асосланган интенсив хўжаликка ўрнини бўшатмоқда.

Электрэнергетикаси – электр энергиясини ишлаб чиқариш, узатиш ва тақсимлаш корхоналарининг мажмуи.

Энергетик ресурслар – хўжаликда фойдаланиш мумкин бўлган табиатдаги энергия захиралари. Энергия ресурсларига турли хилдаги ёқилғилар (тош ва қўнғир кўмир, нефть, ёқилғи газлар ва сланецлар), оқиб тушаётган сув, денгиз сатҳи кўтарилишлари, шамол, кўёш, атом энергияси киради.

Тадқиқот босқичлари – тадқиқот ўтказишнинг кетма-кет босқичлари.

Этнография – социология, психология, сиёсатшунослик, аҳоли статистикаси, демография каби тарихий фанлар билан бирлашиш нуқтасида ривожланмоқда. Турли этник гурӯҳлар вакиллари жамланмаси сифатида инсониятнинг географик жойлашувини ва ҳудудий ташкилланишини ўрганади.

Оқулық басылым Учебное издание

**Руслан Адилханович Карапабанов
Гульжамал Альжановна Куанышева
Жанар Рахматуловна Байметова
Кульчихан Мухитовна Джаналеева**

**ГЕОГРАФИЯ
2-БӨЛІМ**

**Жалпы білім беретін мектептің
8-сынып оқушыларына арналған оқулық**

**Әдіскер О.С. Дзержинская
Редакторы Л.А. Туманова**

Корректоры З.Т. Рахимбаева

Көркемдеуші редакторы Т.В. Толыбекова

Дизайнер Е.С. Жұзбаев

Компьютерде беттеген А.К. Әбдіқайымова

**ГЕОГРАФИЯ
ЧАСТЬ 2**

**Учебник для учащихся 8 класса
общеобразовательной школы**

Методист О.С. Дзержинская

Редактор Л.А. Туманова

Корректор З.Т. Рахимбаева

Художественный редактор Т.В. Толыбекова

Дизайнер Е.С. Жұзбаев

Компьютерная верстка А.К. Абдикайымовой

Подписано в печать 24.04.2018 г.

Формат 70x100 $\frac{1}{16}$. Офсеттік басылым.

Әріп түрі «DS SchoolBook». Офсеттік қағаз.

Тапсырыс № 1796.

Заказ № 1796

Подписано в печать 24.04.2018 г.

Формат 70x100 $\frac{1}{16}$. Печать офсетная.

Гарнитура «DS SchoolBook». Бумага офсетная.

Заказ № 1796

Республика Казахстан,

ТОО «Алматықітап баспасы»

050012, г. Алматы, ул. Жамбыла, 111,

тел. (727) 250 29 58; факс: (727) 292 81 10.

e-mail: alkitap@intelsoft.kz

www.almatykitap.kz

**Қазақстан Республикасы “Жазушы” баспасы, 050009.
Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.
E-mail: Zhazushi@mail.ru**